

**AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE PETROLÜN ÖNEMİ VE HOLLANDA
HASTALIĞI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Şadiman GURBANLI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. M. Kemal Biçerli

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Nisan 2010

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ**AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE PETROLÜN ÖNEMİ VE HOLLANDA
HASTALIĞI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ****Şadiman GURBANLI****İktisat Anabilim Dalı****Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şubat 2010****Danışman: Doç. Dr. M. Kemal Biçerli**

Azerbaycan doğu ile batının, güney ile kuzeyin kesiştiği, Avrupa ile Asya'nın bulunduğu çok önemli stratejik bir bölgede bulunmaktadır. Daha VIII-XI. asırlarda yapılan petrol ticaretinin gelişimi, halen kullanılmakta olan meşhur İpek Yolu'nun Azerbaycan'da bulunması bu bölgede tarih boyunca ekonomik ve/veya siyasal çıkar güden yakın ve uzak komşularının ilgisini çekmiş ve halen de o ilgiyi çekmeye devam etmektedir. Eski SSCB'nin XX. Yüzyılın sonlarında dünyanın kaderinin değişimine neden olmuş dağılması Azerbaycan'ın da tarihinde çok önemli bir aşamaya kapı açmıştır. Ne yazık ki SSCB ekonomik ve siyasal sisteminin çöküşü Rusya'nın 15 Cumhuriyet'ten özellikle Kafkasya bölgesinde bulunan ülkeler üzerinden çekilmesi anlamına gelmedi. Nitekim halen devam eden Karabağ sorunu mevcut bulunmakta. Fakat tek kutuplu dünyanın küresel bir köye dönüşecek kadar içli dışlı olmasıyla gelişen ekonomik ilişkiler sonucu doğal olarak 1990'lı yıllarda Azerbaycan petrolü yabancı yatırımcıların en önemli ilgi odağı oldu. Birkaç yıl sonra ise devam etmekte olan Azerbaycan-Ermenistan savaşı ateşkesle sonuçlandı. Jeopolitik sorunlarını çözmüş olmamasına rağmen Azerbaycan petrolünü dünya pazarına satması sayesinde çok hızlı ekonomik büyüme elde etti. Çalışmamızda ise petrolün Azerbaycan ekonomisinde önemini araştırmakla beraber, gelirlerinin %90'lara varan kısmının petrolden elde edilmesinin Hollanda Hastalığı açısından değerlendirmiş, devletin bu konuda hassasiyetle uyguladığı politikaları ele almış ve yapılabilir nitelikte uygulamaların potansiyel öneri olarak tespit edildiği kanaatine varmaktayız.

ABSTRACT

Azerbaijan is situated in the strategic region where the west and the east, the north and the south intersect, and the Europe meets with the Asia. The development of the oil trade in the VIIIth – XIth centuries and the famous Silk Way's passing through Azerbaijan, which is being used even now, attracted the attention of the nearest and the furthest neighbours who had political or economical interests in this region in the history and this interest continues till now. The collapsing of the late USSR which was the cause of change of the fate of the world, opened a new phase in the history of Azerbaijan. Unfortunately, the collapsing of the USSR didn't result in Russia's weakening control on the 15 states especially, on the Caucasian region. As a matter of fact, the Karabakh problem is still unsolved. But, in the 1990s Azerbaijan Oil became the most important hotspot of the international investors as a result of developing economical relations. The economical interest resulted in ceasefire between Azerbaijan and Armenian war started since 1990, which lasts till now. Azerbaijan maintained very quick economical growth by means of selling Azerbaijan oil to the world market evennotwithstanding the unsolved Jeopolitical problems. In this work, together with analyzing the importance of the oil in the economy of Azerbaijan, 90% of the income on the oil has been analysed from the Hooland's disease point of view, the policies, applied by the government to this matter with great sensitiveness, have been argued and the feasible practices have been detected as potential proposals.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Şadiman GURBANLI'nın **AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE PETROLÜN ÖNEMİ VE HOLLANDA HASTALIĞI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ** başlıklı tezi/..../..... tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, İktisat Anabilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı): **Doç. Dr. M. Kemal Biçerli**

.....

Üye : . Dr.

.....

Üye : . Dr.

.....

Üye : . Dr.

.....

Üye : . Dr.

.....

Prof. Dr. Ramazan GEYLAN

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Hayatımda okumak derken aklıma ilk gelen şeyin, bilgi biriktirip çok şey bilmek olmadığını, öğrenilen her şeyin mutlaka eyleme dönüştürülmesi gerektiğini ve en azından öğretilmesinin olmazsa olmaz bir gerekliliğini düşünmüş ve inanmışımdır.

Memleketimin tarih boyunca hep işgalle karşılaştığı, servetinin ise kendi ekonomisine yararlı olması adına hangi konularda, nasıl ve ne kadar bilimsel çalışmalar yapıldığı ise ayrı bir merak konum olmuştur.

Mücadelenin mutlaka sonuca varacağı prensipini uygular mahiyette zorluklara rağmen seçtiğim araştırma konusunun ülkeme ve onun ekonomisine az da olsa faydalı olacağı bana unutamayacağım mutluluk vereceğine gönülden inanmaktayım.

Araştırmanın başlatılması ve yürütülmesi aşamasında tam desteğini ve yardımlarını hiç eksik etmeyen tez danışmanı hocam Doç. Dr. M. Kemal Biçerli'ye, yaşamının son dakikalarına kadar bana ve bilimsel çalışmalarına dualarını esirgemeyen rahmetli babamın itimadını doğrultmamın kendime en büyük motivasyon kaynağı olduğunu, bu süreçte sabır, sevgi ve saygıları ile beni yalnız bırakmayan anneme ve aileme, tavsiyeleri esen kaynağım olan tüm dostlara saygı ve minnetler sunmayı kendime borç bilir, hepsine ayrı ayrı teşekkür ederim.

Şadiman GURBANLI

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZGEÇMİŞ	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	x
TABLolar LİSTESİ	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAJYCAN PETROL SANAYİSİNİN GELİŞİMİ

1. AZERBAJYCAN PETROL SANAYİSİNİN GELİŞİMİ VE TEMEL ÖZELLİKLERİ	2
1.1. S.S.C.B. Dönemi'nden Önce Azerbaycan'da Petrol	6
1.1.1. Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan Petrolü	14
1.2. S.S.C.B. Dönemi'nde Azerbaycan'da Petrol (1920-1990)	17
1.3. Bağımsızlık Sonrası Birinci Dönem (1991-1994)	28
1.4. Bağımsızlık Sonrası İkinci Dönem (1995-2000)	30
1.5. Bağımsızlık Sonrası Üçüncü Dönem (2001 ve sonrası)	34
2. YAPILAN BORU HATTI ANLAŞMALARI	36
2.1. BAKÜ-NOVOROSİYSK Petrol Boru Hattı	42
2.2. BAKÜ-SUPSA Petrol Boru Hattı	43
2.3. BAKÜ-TİFLİS-CEYHAN Petrol Boru Hattı	43
3. AZERBAJYCAN HÜKUMETİNİN YENİ PETROL STRATEJİSİ	54

İKİNCİ BÖLÜM

PETROL SANAYİSİNİN AZERBAYCAN EKONOMİSİ ÜZERİNDE ETKİSİ VE HOLLANDA HASTALIĞI

1.	HOLLANDA HASTALIĞI'NIN TANIMI VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	58
1.1.	Hollanda Hastalığı'nın Özelliği.....	61
2.	HOLLANDA HASTALIĞI İLE İLGİLİ AMPİRİK BULGULAR.....	65
2.1.	Hollanda Hastalığı'nın Görüldüğü Diğer Ülkeler ve Onların Araştırılması.....	65
2.1.1.	Büyük Britanya, Norveç ve Endonezya.....	66
2.1.2.	Kolombiya.....	67
2.1.3.	Nijerya.....	69
2.1.4.	Venezuela.....	69
2.1.5.	Şili, Yeni Zelanda, Meksika ve Avustralya.....	70
2.2.	Hollanda Hastalığı'ı ile Bağlı Yapılmış Diğer Araştırmalar.....	71
2.2.1.	Hollanda Hastalığı ve Atlantik Hastalığı.....	72
2.2.1.1.	İrlanda ve İspanya.....	73
2.2.1.2.	Portekiz ve Yunanistan.....	73
2.2.1.3.	Kanada ve Atlantik Kanada.....	74
2.2.1.4.	Holland-Afrika Hastalığı ve Özellikleri.....	76
2.3.	Bölgesel Devlet Yardımları.....	78
3.	AZERBAYCAN'IN PETROL GELİRLERİNİN GELİŞİMİ.....	79
3.1.	Petrol Gelirlerinin Azerbaycan Ekonomisi Üzerindeki Etkileri.....	84
3.1.1.	Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri.....	87
3.1.2.	Bütçe Gelirleri Üzerindeki Etkileri.....	91
3.1.3.	İstihdam Piyasası Üzerindeki Etkileri.....	94

3.1.4.	Milli Gelir Üzerindeki Etkileri.....	97
3.1.5.	Döviz Kurları, Dış Ticaret ve Sektörler Üzerindeki Etkileri ve Hollanda Hastalığı.....	99
3.1.5.1.	Petrol Gelirleri ve Reel Döviz Kuruna Etkisi.....	101
3.1.5.2.	Dış Ticaret Yapısına Etkisi.....	105
3.1.5.3.	Yabancı Kaynak Girişlerine Etkisi.....	107
3.1.5.4.	Sektörler Üzerindeki Etkisi.....	115
4.	AZERBAYCAN'DA HOLLANDA HASTALIĞI'NIN ÖNLENMESİ İÇİN UYGULANMASI GEREKEN POLİTİKALAR.....	115
4.1.	Devlet Petrol Fonu'nun Kurulması.....	120
4.2.	Petrol dışı Sanayi Dallarının Geliştirilmesi.....	123
4.3.	Diğer Politikalar.....	124
4.3.1.	Bölgesel Kalkınma Programları.....	125
4.3.1.1.	2004-2008 Bölgesel Sosyo-Ekonomik Kalkınma Programı.....	128
4.3.1.2.	Özel Ekonomik Bölgelerin Kurulması.....	133
	SONUÇ	136
	KAYNAKÇA	138

KISALTMALAR LİSTESİ

- ABD - Amerika Birleşik Devletleri**
AGİT - Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AIOC - Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu
AÇG - Azeri-Çırak-Güneşli
AZN - Azerbaycanlı New Manat
BM - Birleşmiş Milletler
BP - British Petroleum
BTC - Bakü-Tiflis-Ceyhan
GSMH - Gayri Safi Millî Hasıla
GSYH - Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IMF - Uluslararası Para Fonu
SOFAZ - Azerbaycan Devlet Petrol Fonu
SOCAR - Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi
SSCB - Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TPAO - Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
UMK - Uluslararası Mali Kuruluşlar
UNOCAL - Union Oil Company of California

TABLOLAR LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1. Azerbaycan’da 1818–1920 Yılları Arası Petrol Üretimi.....	9
Tablo 2. 1928-1940 Yıllarında Sanayinin Yapısındaki Gelişmeler.....	21
Tablo 3. Azerbaycan Ekonomisinde Yatırım Miktarları ve Petrol Alanında Yatırımlar.....	35
Tablo 4. Bakü-Tiflis-Ceyhan Projesinde Yer Alan Şirketler ve Şirketlerin Payları.....	52
Tablo 5. Azerbaycan’da Petrol Üretimi ve Onu GSYH’a Oranı.....	56
Tablo 6. Temel Makro Ekonomik Göstergelerdeki Değişimler.....	82
Tablo 7. GSMH ve Temel Ekonomik Göstergeler.....	83
Tablo 8. Dünyanın Petrol Haritasında Azerbaycan’ın Yeri.....	86
Tablo 9. GSMH Artımında Petrol ve Petrol dışı Sektörlerin Payı.....	89
Tablo 10. GSMH.....	90
Tablo 11: Bütçe Gelirleri ve Harcamaları.....	92
Tablo 12. Petrol Gelirlerinin Devlet Bütçesindeki Payı.....	94
Tablo 13. Dış Ticaret Hacmi (1991-2005)	101
Tablo 14. Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Bankası’nda Manatın Kuru.....	102
Tablo 15. 2008 Yılı Dış Ticaret İlişkilerinin Coğrafik Yapısı	106
Tablo 16: Ekonomiye Yöneltilen Yatırımlar	108
Tablo 17. Yabancı Yatırımlar	110
Tablo 18. Yıllara Göre Ülke Ekonomisine Yapılan Yatırımlar.....	111
Tablo 19. Yabancı Sermayenin Dağılımı.....	112
Tablo 20. 2008 yılında Azerbaycan’ın Esas Ticaret Ortakları.....	114

ŞEKİLLER LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Şekil 1. Son Yıllarda GSMH Artım Oranı.....	88
Şekil 2. Kişibaşına Olan GSMH.....	90
Şekil 3. Kişibaşına Asgari Ücret.....	96

GİRİŞ

Küreselleşen dünyamızda lider konumdaki güçlerin stratejik planlarına bakıldığında politikalarını enerji kaynakları ve bu enerji kaynaklarının bulunduğu coğrafyalarda yüzyıllardır sürdürdüklerini söyleyebiliriz. Enerji kaynağı olarak petrol ve doğal gazın halen vazgeçilmez en önemli unsurlar olduğu da vurgulanan ifadeler arasında yer almakta. Nitekim alternatif enerji kaynakları kullanımı uygulanırsa bile petrolün dünya enerji ihtiyaçlarının büyük kısmını temin ettiği devam etmekte olup ve gelecek 50 yılda da böyle devam edebileceği tahmin edilmektedir.

Zengin enerji kaynaklarının bulunduğu Azerbaycan SSCB sonrası bağımsızlık kazanması ile dünyanın önemli petrol şirketlerinin dikkatini üzerine çekti. Sonuçta bağımsızlığın ilk yıllarındaki Ermenistan'la yaşadığı “sıcak günler” yerini ateşkese bırakarak günümüzde Azerbaycan petrol ve doğal gazının dünya pazarına çıkarmasına neden oldu. Sonuçta ise Azerbaycan bütçesindeki artışın hızla yükselmesi, ekonomik büyüme oranındaki sıçramalı genişlemeler olumlu adımlar sayılsa bile ekonominin tek kaynağa bağımlı kalkınması dünya tecrübesinde birçok ülkede yaşanan “Hollanda Hastalığı” etkisinin tehdidini de gündeme taşıdı. Önlem alma adına devlet tarafından program ve politikalar yapılsa bile yerel ve yabancı iktisatçı ve ataştırmacılar tarafından “Hollanda Hastalığı” belirtilerinin görülmekte olduğunu vurgulanmakta.

Araştırma konumuzun birinci bölümünde Azerbaycan'ın coğrafyası ve tarihi ile ilgili bilgiler, petrolün önemi ve Azerbaycan'da kronolojik olarak petrol üretimi ve en büyük petrol boru hattı anlaşmaları konuları yer almakta.

İkinci bölümde ise “Hollanda Hastalığı” konusunda bilgiler, Azerbaycan'da petrolün gelişimi ve ekonomide yeri belirtilmiş bir tehdit unsuru olarak “Hollanda Hastalığı”nın ekonomik kalkınmaya yapabileceği muhtemel olumsuz etkileri ve önlem adına uygulanmakta olan program ve politikalar ele alınmış ve önerilerimizi de detaylı şekilde bunlara ilave etmiş bulunmaktayız.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN PETROL SANAYİSİNİN GELİŞİMİ

1. AZERBAYCAN PETROL SANAYİSİNİN GELİŞİMİ VE TEMEL ÖZELLİKLERİ

Azerbaycan, Kafkasya Bölgesi'nin güneydoğusunda 38°24' - 41°54' kuzey enlemleri ile 44°46' - 50°50' doğu boylamaları arasında yer almaktadır.¹

Azerbaycan kuzeyde Dağıstan Özerk Cumhuriyeti (390 km), kuzeybatıda Gürcistan (480 km), güneybatıda Ermenistan (1007 km) ve Türkiye (11 km) güneyde İran Azerbaycan'ı (Güney Azerbaycan 618 km) ve doğuda Hazar Denizi (825 km) sınırları arasında bulunan zengin doğal kaynaklara sahip tarım ve sanayi ülkesidir. Sınırlarının toplam uzunluğu 3660 km olan Azerbaycan'ın arazi yapısının yaklaşık %50'si dağlık bölgedir. Dağlık arazi Büyük Kafkas, Küçük Kafkas ve Talış Dağlarından ibarettir. Etrafının dağlarla çevrili olmasına rağmen topraklarının %40'ı ovadır. En büyük düzlük Kür Aras ovasıdır. Ortalama deniz seviyesinden yüksekliği 657 metredir. En düşük rakım (Hazar Denizi) 28 m, en yüksek nokta ise (Bazardüzü Dağı) 4.466 metredir. Doğusunda boydan boya uzanan Hazar Denizi (825 km) Azerbaycan'a eşsiz bir güzellik ve zenginlik katmaktadır. Bugün 86.6000 kilometrekare olan ülke yüzölçümü, 1918–1920 yılları arasında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADC) zamanında 94 137 kilometrekare idi.²

Azerbaycan'ın arazi yapısı oldukça farklı bir görünüm arz etmektedir. Cumhuriyet'in merkezinde Aras adıyla da anılan Kür-Aras Ovalığı bulunmaktadır. Yerküresinde rastlanan

¹ Seferov Rehman, "Azerbaycan Nüfusunun Yerleşim Özelliklerine İlişkin Bir İnceleme", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 21, 2007; s.273

² Çemenzeminli Yusuf Vezir, **Tarihi Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan**, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 1993; s.13

11 iklim çeşidinden 9'una sahip Azerbaycan'da çeşitli tarım ürünleri yetişebilmektedir. Cumhuriyet topraklarında 8400 kadar akarsu 250'ye kadar göl mevcuttur.³

Azerbaycan, tarihte büyük göç ve istilalara sahne olan bir bölgede yer almaktadır. Yakın Doğu'da rekabet ve mücadele eden siyasi büyük güçler ya burada karşılaşmışlar ya da buradan taşarak etrafa yayılmışlardır. Eski Medya ile Asur-Babil mücadelesi, İran Akamenid İmparatorluğu ile Antik Yunanistan ve Makedonyalıların, Parthalarla Romalıların, daha sonra da Sasanilerle Bizanslıların mücadeleleri buralarda cereyan etmiştir. Kuzey Kafkasya çöllerinden akıp gelen İskitler, Hunlar ve Hazarlarla Yakın Doğu İlleri arasında mücadeleler burada olmuştur.⁴

Türklerin bu topraklara gelişleri, Saka-İskit (M.Ö.III.Y.Y.) dönemiyle başlayıp, Oğuz Türklerinin kitleler halinde gelişleriyle devam etmiştir. M.S. 642 yılında Arapların fethi sonucunda din olarak İslamiyet'i seçen Azerbaycan Türkleri, bu tarihten sonra Selçuklular, İldenizliler, İlhanlılar, Safeviler, Avşar ve Kaçarlar gibi çeşitli devletlerin hakimiyetinde yaşamışlardır.⁵

Petrolün kullanılmaya başlanması ve Bakü'de bulunan zengin petrol yataklarının keşfine paralel olarak, 19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan toprakları, Ruslar tarafından aşamalı olarak işgal edilmiştir. Rusya'nın Kafkasya'yı işgale başlaması üzerine Ruslara karşı birlikte mücadele etmek üzere hanlıkların bir araya gelmesi sonuç vermemiştir. Nitekim 1801'de Gürcistan, 1804'de Gence Ruslar tarafından işgal edilmiştir Ruslar 1813'den itibaren ise Karabağ'a yerleşmeye çalışmışlardır. Karabağ, 1828'e kadar Rusya ile İran arasında çekişme konusu olmuştur. Karabağ'ın da içinde olduğu Aras'ın kuzeyinde kalan Revan (Erivan), Nahçıvan, Gence ve diğer hanlıklar 1828'deki Türkmençay Anlaşmasıyla Rusların eline geçmiştir. Böylece Aras nehrinin güneyinde kalan ve Azerbaycan topraklarının 2/3'ünü oluşturan kısım da İran'a bırakılmıştır. Dolayısıyla bugünkü Azerbaycan, tarihi ve siyasi sebeplerden dolayı ikiye ayrılmış Azerbaycan'ın

³ Bunyadov Z. M, Yusufov Y.B., **Azerbaycan Tarihi**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994; s.622

⁴ Bunyadov, Yusufov, **a.g.e.**, s. 640-655

⁵ Yüksel Özgür, **Türkiye ve Türk Dünyası**, Türkiye Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, 1997; s.169

kuzey kısmını oluştururken, Aras nehri sınır olmak üzere güneyde kalan kısmı ise İran içerisinde yer almıştır.⁶

Azerbaycan toprakları Rusların egemenliğine girdiği 1828 yılından itibaren Revan ve Karabağ'a Ermeniler yerleştirilmeye başlanmıştır. Bu bölgelerde Ermeni nüfus azınlıkta iken, Güney Azerbaycan'dan yani Tebriz ve çevresinden, Erzurum ve çevresinden Ermeniler göç edilerek Revan (Erivan) ve çevresine yerleştirilmiştir. 1905'den itibaren ise Türklerle Ermeniler arasında bölgede çatışmalar başlamıştır. 1917 ihtilali sırasında Ermeniler Karabağ'ın Ermeni toprağı olduğunu ileri sürmüşlerse de, 1918'de Osmanlı ordusu tarafından burada düzen sağlanmıştır.

1917 Bolşevik ihtilalinden sonra 28 Mayıs 1918 tarihinde Mehmet Emin Resulzade başkanlığında kurulan "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti" Türkiye tarafından derhal tanınmış; ancak ülkenin 27-28 Nisan 1920 gecesi Ruslar tarafından işgali ile çiçeği burnunda ilk Türk Cumhuriyeti tarihe mal olmuştur. Azerbaycan, Sovyetler Birliği'ne katıldıktan sonra sürekli toprak kaybetmiş; Stalin döneminde yapılan düzenlemeler sonucu Zengezur bölgesi Ermenistan'a verilmek suretiyle, Nahçıvan Azerbaycan'dan koparılmıştır. Aslında bu hareket ile Türkiye ve genel Türkistan coğrafyası arasındaki toprak bağlantısı koparılarak asıl amaca ulaşılmak istenmiştir.

Türkiye'nin de tarafı bulunduğu Gümrü ve Moskova anlaşmaları ile Nahçıvan da "özerk cumhuriyet" statüsüne kavuşturularak, Azerbaycan'ın egemenliğine bırakılmış; ancak Türkiye'nin kabulü olmadan, Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın dahi üçüncü bir ülkeye devredemeyeceği hükmü getirilmiştir. 1989 yılında başlayan Dağlık Karabağ eksenli çatışmalar sürecinde, Rusya'nın aktif desteği ve katılımı ile Azerbaycan topraklarının beşte biri Ermenistan tarafından işgal edilmiştir.⁷

⁶ Mirzeyev Memmed, Canali Mirzeliyev, **Neft Hakkında Ne Bilirsiniz?**, Bakü, MBM Nesriyatı, 2005; s.55

⁷ Mirzeyev, Mirzeliyev, **a.g.e.**, s.56-57

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin (SSCB) dağılması üzerine Azerbaycan Cumhuriyeti, 30 Eylöl 1991 tarihinde yeniden bağımsızlığını ilan etmiş ve "Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti" gibi Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti de yine ilk olarak Tőrkiye Cumhuriyeti tarafından resmen tanınmıştır. Azerbaycan, öncelikle bir Kafkas ülkesi olarak bölgesinin siyasi tarihi ve coğrafyasıyla kendine özgü farklı özellikler taşımaktadır. Bu bakımdan Azerbaycan, başlı başına jeopolitik değerlere sahip olmaktan çok Kafkaslar jeopolitiği içerisinde, Kafkas jeopolitiğini oluşturan jeo-stratejik unsur olarak önem taşımaktadır.⁸

Kafkaslar ise jeopolitik değer olarak dikkate alınabilecek büyüklükte bir sahaya sahip olmanın ötesinde, Avrupa Rusya'sı ile Orta Doğu arasında kısaca, Rusya-Akdeniz, Rusya-Orta Doğu yolları üzerinde tek geçit yeri olması, kuzey-güney yönünün boğum noktasında bulunması sebepleriyle, bu coğrafi konumundan kaynaklanan bir jeopolitik varlık ve değer taşımaktadır. Sahip olduğu enerji kaynakları ise bu değeri daha da artırmaktadır.⁹

Azerbaycan, eski Sovyetler Birliği'nin bağımsız cumhuriyetleri ile ilişkilerini devam ettirmekle birlikte Batı ve Doğu Avrupa, Yakındoğu ve Ortadoğu bölgeleri ile ilişkilerini her geçen gün artırmaktadır.

Azerbaycan'ın ekonomik bağımsızlığının garanti altına alınması iktisadi, siyasi ve kültürel hususlarla direkt olarak bağlı olmuştur. Çünkü ülkenin varlığını devam ettirebilmesi, bulunduğu coğrafyadaki mevcut tabii servetlerle, iktisadi, kültürel ve potansiyel imkanlarla direkt olarak ilgilidir.

Yeraltı kaynakları bakımından zengin olan Azerbaycan'da kurşun, çinko, bakır, demir, barit, alünit, kobalt, arsenik, mermer, kireçtaşı, siyanit, maden tuzu ve kaya tuzu kaynaklar arasında dikkat çekmektedir. Az miktarda altın ve gümüş gibi değerli madenler

⁸ Abasov Çingiz., *Azerbaycan'ın Dünya İktisadiyatına Entegrasiya Yolları*, Bakü, Elm, 2005; s. 12

⁹ İlhan Suat, *Tőrkiye'nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları No; 134, Ankara, 1993; s.159

de bulunmaktadır. Azerbaycan'ın en önemli doğal zenginliği ise, üretimi diğer kaynaklara göre birinci sırada yer alan petrol ve doğal gazdır. Azerbaycan'da petrol, Hazar Denizi'nde, Hazar Denizi'ne uzanan Abşeron yarımadasında, Kür (Kura) nehri kıyılarında, Kabristan bölgesinde ve Gence yakınlarında bulunmaktadır. Petrolün büyük bir kısmı ise Hazar Denizi'nden sağlanmaktadır. Ticari üretimine başlandığı 145 yılı aşkın süredir ülke ve bölgedeki gelişmelerde anahtar bir rol oynayan petrol, günümüzde de yine hem ülke ve bölgedeki gelişmelerin hem de ülkenin temel döviz ve ihraç kapasitesinin en önemli belirleyici faktörü konumundadır.¹⁰

Azerbaycan'da petrol ve doğal gaz sektörünün gelişmesinin diğer iktisadi alanlardan daha iyi olması nedeniyle, diğer yeraltı kaynaklarının araştırılma ve üretimine gereken önem verilmemektedir.

1.1. S.S.C.B. Dönemi'nden Önce Azerbaycan'da Petrol

Azerbaycan'da petrol ve doğal kullanımının geçmişi, tarihi araştırmalardan anlaşıldığı üzere milattan önce 6. ve 7. yüzyıllara kadar gitdiği görülmektedir.

Arap seyyah Ahmed El Belazuri, 9. yüzyılda Abşeron'da ekonomik ve sosyal yaşam ile petrol arasında münasebet olduğunu yazmıştır. Bu konuya birçok ünlü tarihçi ve seyyah tarafından da değinilmiştir. Örneğin; 10. yüzyılda Arap tarihçilerden Abdul Hüseyin Mesudi tarafından Abşeron'un siyah ve beyaz petrolü, Ebu İshak İstahri tarafından Bakünün petrollü toprağı; 13. yüzyılda Bekran Muhammed tarafından Balahanı petrol kuyuları; 14. yüzyılda Venedikli seyyah Marco Polo tarafından Bakü petrolünün Doğu ülkelerine götürülmesi; 17. yüzyılda Türk seyyah Evliya Çelebi tarafından petrol yatakları ve petrolün İran, Orta Asya, Türkiye ve Hindistan'a götürülmesi ve petrolün yıllık gelir hacmi; alman diplomat ve seyyah Adam Oleari tarafından Bakü'deki petrol kuyuları ifade edilmiştir.¹¹

¹⁰ Velili Mehemmedhesen, **Azerbaycan**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993; s.131

¹¹ Gadjiyev B.A., **Azerbaycan Milli Petrol Sanayisinin Merkezidir**, Maarif Basın Evi, Bakü, 1977; s. 8

Marco Polo “Garibeler Ülkesi” adlı eserinde Abşeron yarımadasından çıkarılan petrolün aydınlanma ve tedavi için kullanıldığından bahsetmektedir. Eski zamanlarda petrol ayrıca askeri amaçlar için de kullanılmıştır. Dünya petrol endüstrisinin beşiği olan Abşeron aynı zamanda eski dinlerden biri olan ateşperestliğin taraftarları için kutsal yer olarak biliniyordu. Yerden çıkan alev Akhramazde isminde bilinen iyi niyetine tapılan hacıları cezp ediyordu.¹²

Petrol kuyularının en eskileri elle kazılmıştır. Tarihi bilgilere göre, Abşeron’da 1594 yılında 35 metre derinliğinde birinci basit kuyu kazılmıştır. 1806 yılında Abşeron yarımadasında 50 ve 1821 yılında 120 petrol kuyusu olmuştur.¹³

Azerbaycan’da petrol ve doğal gazın üretiminin geçmişi, belgelerden anlaşıldığı üzere 7. ve 8. yüzyıllara kadar gider. İlk yıllarda kuyular elle kazılmıştır. 17. yüzyılın ortalarından başlayarak Bibiheybet’te (Bakü yakınlarında) petrol mekanik yolla çıkarılmaya başlanmıştır.

Abşeron Bölgesi’nin hidrokarbon kaynaklarının zenginliği çok öncelerden Azerbaycanlı uzmanların dikkatini çekmekteydi. Karada büyük petrol stoklarının mevcut olmasına rağmen, petrolcüler aynı zamanda Hazar Denizi’nin karaya yakın olan bölgelerinin yapısını da araştırmaya gayret ettiler. Başlangıçta araştırmalar ve petrol çıkarımı özellikle Bibiheybet bölgesinde yapıldı.¹⁴

¹² Velili, **a.g.e.**, s. 132

¹³ Bağirov Sabit, Azerbaijan Oil; Glimpes of a Long History, **Perceptions**, July - August, 1996; vol.1, No.2, s.23

¹⁴ Süleymanov Alekper, Perspektivi Osvoeniya Morskikh Neftgazovih Resurov Kaspiya, **Consulting and Business**, S.2, 2000; s.36.

¹⁵ Bal Halil, Azerbaycan’da Petrol ve Petrol Endüstrisine Genel Bir Bakış, **Kafkas Araştırmaları Dergisi**, Sayı 4, İstanbul, 1998; s. 19

Bir petrol işçisi olan Cevat Melikov 1863'te bakü'de ilk rafineriyi kurmuştu. 1869'da Bakü civarında rafinerilerin sayısı 23'e çıktı, fakat bunların toplam yıllık üretimi 8.065 ton kadardı.¹⁵

Surakhanı köyünde, Bakü'nün yakınlığında petrol kuyusunun derinliği 12 metre olmuştur ve bu da düzelmiş çok yönlü piramide benziyordu. 19. yüzyılın ortalarında en verimli petrol kuyusu günde en az 10 varil petrol üretebiliyordu. Çıkarılan petrol taş çukurlarda yerleştiriliyordu. Yerleştirildikten ve arıtdıktan sonra devletin sahip olduğu depolara dağıtılıyordu. 1870 yılında Bakü'de 14 tane depo bulunuyordu. Abşeron'da petrolün bu yöntemle çıkarılması yöntemi 1872 yılına kadar devam etti.¹⁶

“İltizam (götürü usulü)” sistemi Azerbaycan'daki petrol endüstrisinin açık rekabet piyasasına ilk adımı oldu. “iltizam”, kiracıya petrol kuyularının, tuzlu göllerinin, boya işlerinin, depolarının ve sair geçici kullanılan şeyleri bağışlayan ve toprağın belli şartlar altında hanlardan (tarihi sahiplerinden) kiraya alınmasını mümkün kılan karşılıklı yükümlükler sistemidir. Rusya Hükümeti de bu sistemi 1870 yılının başlarına kadar kullanmıştır.

Kira anlaşması, genellikle 5 yıllık süre için, sahibin veya kiracının yetkili temsilcisi tarafından imzalanıyordu. Kiranın en düşük bedeli devlet tarafından anons ediliyordu ve katılmak isteyenler yıllık kiranın yarısı kadar rehin vermek zorundaydı. Kiracı, hanlara ve Rusya devlet hazinesine üzerinde anlaşılan meblağı ödeyip kendi fiyatını kararlaştırarak petrolü ihraç edebiliyordu.

Karada büyük petrol stoklarının mevcut olmasına rağmen, petrolcüler aynı zamanda Hazar Denizi'nin karaya yakın olan bölgelerinin yapısını da araştırmaya gayret ettiler. Başlangıçta araştırmalar ve petrol çıkarımı özellikle Bibiheybet bölgesinde yapıldı.¹⁷

¹⁶ Rizvangızı Himayet, **Azerbaycan'ın Maden Sanayisi**, Yeni Nesil Neşriyatı, Bakü, 2005; s.18

¹⁷ Süleymanov, **a.g.e.**, s. 36

Tablo 1. Azerbaycan'da 1818–1920 Yılları Arası Petrol Üretimi

Yıl	Üretim (milyon ton)	Yıl	Üretim (milyon ton)
1818	2,24	1900	9,616
1820	2,16	1905	4,538
1825	2,20	1906	5,134
1830	2,47	1907	5,531
1835	3,80	1908	5,612
1840	3,53	1909	6,162
1845	3,40	1910	6,055
1850	4,16	1911	5,633
1863	5,44	1912	5,768
1864	2,60	1913	7,357
1865	1,86	1914	5,539
1870	2,727	1915	5,712
1875	2,294	1916	7,475
1880	3,44	1917	6,679
1885	1,857	1918	2,670
1890	3,334	1919	3,649
1895	2,032	1920	2,851

Kaynak: Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) Resmi İnternet Sitesi. www.socar.az (02.11.2009)

Tablo 1'de Azerbaycan'da 1818–1920 yılları arası petrol üretimi gösterilmiştir. Görüldüğü gibi Azerbaycan'da petrol üretiminde 1818 yılından başlayarak kalkışlı-düşüşlü trendi izlenmiş, 1900 yılında ise Azerbaycan artık Rusya'da üretilen petrolün %95'ni, dünyada üretilen petrolün %51'ni oluşturan 10 milyon ton petrol üretmekteydi.¹⁸

1905–1915 döneminde, yılda ortalama olarak 5–6 milyon ton dolaylarında petrol üretimi gerçekleştirilmiştir. Ancak sonraki 10 yılda Azerbaycan petrol üretimindeki kalkışlı-düşüşlü trendin izlenmesinin nedeni bağımsızlık mücadeleleri, savaşlar ve bunların doğurduğu olumsuz koşullar ve siyasal karmaşıklıktan kaynaklanmaktadır.¹⁹

¹⁸ Aliyev Ali, *Sovyet Hakimiyeti Yıllarında Azerbaycan Neft Sanayisinin İnkışafı*, Azernesır, Bakü, 1987; s.9

¹⁹ Seférov, *a.g.m.*, s. 291

Yeni ekonomik şartlar ve teknoloji petrol çıkarılmasının ve keşiflerinin ölçeğini genişletmiş, petrol arıtmasını ve taşımacılığını geliştirmiş ve Azerbaycan'ın endüstriyel, medeni ve eğitim sistemlerinin gelişimine neden olmuştur.

Azerbaycan'ın 1860'larda dünyanın en büyük petrol sanayi merkezlerinden bir olacağı belliydi.²⁰

Bu petrol arıtmasında genişleme ile takip edilmiştir, örneğin, birinci petrol rafinerisi Bakü'de 1859 yılında yapıldı ve 1867 yılında 15 ham petrol rafinerisi kuruldu.

Dünyada mekanik usullerle ilk modern petrol kuyusu Bakü yakınlarında Bibiheybet bölgesinde 1848 yılında kazılmıştır. Bu olay ABD'nin Pensilvanya eyaletinde kazılmış petrol kuyusundan 11 yıl önce olmuştur. 1870 yılının başlarında ise petrol kuyularının kazılması tüm Azerbaycan'da yaygınlaşmıştır. Bu yıllarda mühendislik ve teknoloji oldukça gelişmiş ve yasama tarafından belli kanunlarla desteklenmiştir.²¹ 1871 yılına kadar devam eden üretim, 1872 yılından sonra yeni metotlar ve Amerika'daki üretim sistemlerine uygun olarak yeni petrol kuyuları açılmış ve modern tesisler kurulmaya başlanmıştır.²²

Petrol yataklarının satışı dışına 24 yıl süre ile kiraya verilme yolu da uygulanmıştır. Petrol yataklarını daha çok Rus ve Ermeni yatırımcılar kiralamıştır. Öte yandan 1870'li yıllardan sonra Bakü'ye Rusya ve Avrupa'dan önemli finansal akım gerçekleşmiştir.

1872 yılında petrol endüstrisinin gelişmesine ve endüstriyel yatırımlara engel olan iltizam usulünün kaldırılmasından sonra petrol kuyularının işlenilmesi serbest bırakıldı. Bir yandan petrol çıkarılan toprakları kısım kısım müzayede ile satarak özelleştirmeye başlarken diğer yandan da Avrupa sermayesinin petrol sanayine girmesine izin verdi.²³

²⁰ Seriahmetoğlu Karagür Nesrin, **Petrolün Sihirli Dünyası**, Bakü, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.32

²¹ Haşimov N. N., **Azerbaycan Petrolleri**, İlim Basın Evi, Bakı, 1954; s. 29

²² Nebiyev Nebi, **Ekonomi, Toplum ve Ekoloji Şartlar**, Ağrıdağ Neşriyyatı, Bakı, 2000; s.246.

²³ Halil Bal, Azerbaycan'da Petrol ve Petrol Endüstrisine Genel Bir Bakış, **Kafkas Araştırmaları Dergisi**, Sayı 4, İstanbul, 1998, s.19

Zira iltizam sisteminde petrol kuyularını kısa süre için kiralayanlar, yeni teknolojinin tabiki ve bu doğrultuda yatırım yapılması konusunda ilgisiz idiler. Dolayısıyla 1872 yılında kabul edilen iki yeni kanun ile iltizam sistemi kaldırılırken, petrol yatakları üzerinde özel mülkiyet kurumsallaştırılmıştır. Kanunların kabulünden sonra petrol yatakları gruplandırılarak 1872 yılından itibaren özelleştirilmek üzere satışına başlanmıştır.

Sonuçta iltizam sisteminin kaldırılması, petrol sanayisinin gelişmesine elverişli şartların oluşmasında etkin olacak şekilde bir yandan yabancı sermayenin iştirakini, diğer yandan da Abşeron’da petrol coğrafyasının genişlemesini, petrolün üretiminin hızlanmasını ve petrol üretim tekniğinin gelişmesini sağlamıştır.²⁴

Petrol sektöründe Azerbaycan burjuvazisinin en önemli temsilcisi olarak ise Hacı Zeynelabidin Tağıyev görülmektedir.²⁵ 1873 yılında Tağıyev’e ait kurulan işletme, 25 yıl gibi kısa bir sürede sondaj, üretim ve petrolün nakli, kısaca petrol sanayisinin bütün dallarını bir araya getiren büyük bir sanayi kompleksi haline geldi.²⁶ 19. yüzyılda ülkede petrol sektörünün gelişiminde rol alan Azerbaycan’ın önde gelen müteşebbisleri (“petrol milyoncuları” diye adlandırılanlar) arasında Hacı Zeynelabidin Tağıyev dışında Murtuz Muhtarov, Musa Nağıyev, Şemsi Esedullayev, Seyid Mirbabayev de sayılabilir.

1873 yılında, dünyanın en büyük depozitli, 500 milyon ton hacim kapasiteli olan petrolün keşif ve çıkarılması Ramanı, Sabuncu, Balahanı ve Bibiheybet petrol alanlarında gerçekleştirildi.

1873 yılından itibaren yoğun bir şekilde petrol üretimi amacıyla sondaj faaliyetlerinin başladığı yıl olmuştur. Aynı yıl Bakü’nün petrol sanayi merkezi olan Karaşehir’in kurulmasına başlandı.

1875’de Nobel Kardeşler, Azerbaycan petrol sektöründe faaliyete başladılar. Başta

²⁴ Nebiyev, **a.g.e.**, s. 246-247

²⁵ Bunyadov, Yusufov, **a.g.e.**, s. 605

²⁶ **Azerbaycan**, İTO Yayınları, No 1992-28, İstanbul, 1992; s. 7

Sabuncu, Zabrat ve Ramana olmak üzere Abşeron'daki petrol yatakları geliştirilmeye başladı.²⁷

1876 ve 1881 yıllarında inşa edilen arıtımevleri yağ üretimi için yapıldı. 1877 yılında Nobel Kardeşler tarafından ilk petrol taşıma gemisi inşa edildi. Kardeşir ve Sabuncu petrol yatağı arasındaki petrol boru hattı inşası tamamlandı.

1877 yılında Charles Marvin, 2500 yıl önce Bakü'nün bulunduğu Abşeron yarımadasından, petrolün Hindistan, İran, Irak ve diğer ülkelere ihraç edildiği hakkında önemli delillerin var olduğunu yazmıştır.²⁸

Bibi Heybet ilk petrol kuyusuna 1878'de sahip oldu. Aynı yıl Balahanı petrol alanlarını Kardeşir'deki petrol rafinerileriyle bağlayan 12 km. uzunluğundaki petrol boru hattı yapıldı. 1879'da "Nobel Kardeşler Birliği"nin temeli atıldı. Nobel Kardeşlerin ofisi de Kardeşir'deydi. 1883 yılında 1067 km uzunluğundaki Bakü-Tiflis-Batum demiryolu inşaatı tamamlandı. 16 Mayıs 1883'de Rothschild Kardeşler Hazar ve Karadeniz Petrol Sanayi ve Ticaret Birliği'ni kurdular. Haziran-1886'da dünya tarihinde ilk defa petrol tankeri ile Bakü ham petrolü Batum'dan Londra'ya hareket etti.

1887 yılında Musa Nağıyev'e, 1893'de Şemsi Esedullayev'e ait petrol sanayi ve ticaret şirketi kuruldu. 1897-1907 yılları arasında uzunluğu 833 km. olan Bakü-Batum boru hattı inşa edildi.²⁹

Hızlı bir şekilde petrol üretimi ile uğraşan şirketler kuruldu. 1873'de Bakü'de toplam 12 şirket faaliyet gösterdiği halde, yüzyılın sonlarında bunların sayısı 140'a ulaştı. Bakü'ye 1880'li yıllarda Fransız sermayesi, 1890'lı yıllarda ise İngiliz sermayesi girdi. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya petrol endüstrisi ile ilgilenmeye başlan Rothschild Kardeşler ve Parisli

²⁷ **Azerbaycan Ülke Raporu**, DPT Müsteşarlığı Dış Ekonomik İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara, Mayıs, 2002; s. 14

²⁸ Rizvankızı, **a.g.e.**, 15

²⁹ **Azerbaycan Ülke Raporu**, 2002; s. 14-15

Bankerler, petrolün tankerlerle Karadeniz'e taşındığı Bakü-Tiflis-Batum demiryolunun açılmasının hemen ardından, Batum Petrol Sanayi ve Ticaret Şirketi'nin hisselerine sahip olmuşlardır. 1891 yılında ise İngiliz petrol taşıma şirketi Shell yaptığı gizli bir anlaşma ile Bakü petrolünün nakliye ve satışını devralmıştır.

1893 yılında Shell ve Rotschild Kardeşler tankerlerini Süveyş kanalından geçirme izni alarak Bakü petrolünü yakın, orta ve uzak doğuya sevk etmeye başlamışlardır.³⁰

1899–1901 yıllarında Bakü petrol sanayisi yılda 11.5 milyon ton üretim ile dünyada petrol üretiminde birinci sırada yer aldı.³¹ Ağustos-1902'de Nobel Kardeşler Bakü'den Afganistan'a ilk petrol taşımalarını yaptılar.³²

Petrol ürünlerinden vergilerin kaldırılmasından sonra Azerbaycan'da yeni teknolojilerle birçok yeni fabrikalar inşa edildi ve bu fabrikalar artırılmış ürünlerin yeni tiplerinin üretimine imkan sağladı.

1878 yılında Balakhani petrol alanlarını Bakü'deki petrol rafinerileriyle bağlayan petrol boru hattı yapımından sonra boru hatlarının 1898 yılının sonuna kadar yıllık çıkışı 1 milyon ton petrol, uzunluğu ise 230 km civarında idi. Bibiheybet'deki petrol kuyularının kazılması için drenaj işlerinin yapılması kararı 1901 yılında alındı. Daha önceleri insanlar buradaki zengin petrol kaynakları hakkında bilgi sahibiydiler. 19. yüzyılın başlangıcında birbirinden sadece 19 metre uzak olan iki petrol kuyusu vardı. Bu petrol kuyularının 16. yüzyılda kazıldığı ve sahil üzerinde yerleştiği, fakat daha sonra Hazar Denizi'nde su seviyesinin artması nedeniyle kuyuların su altında kaldığı ifade edilmektedir. 1874–1878 yılları arasında petrol kuyu sayısı 2'den 301'e ve petrol üretimi 113 katına çıkan Azerbaycan, 1870'li yılların sonunda dünyanın başta gelen mali merkezlerinden biri oldu.

³⁰ “Azerbaycan Ülke Raporu”, 2002; s. 15-16

³¹ Memmedov R. H., Beherçi T, Süleymanov T. Q., Azerbaycanın Tebii Servetlerinden, “Odlar Yurdu Üniversitetinin Ekmi ve Pedagojik Haberleri Dergisi”, No:12, 2004, s.125

³² “Azerbaycan Resublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat”, Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın İnkişaf Programı, Bakı, 1998, 1998, s. 50

İsveç vatandaşı olan Robert Nobel, Bakü petrol sanayine yatırımda bulunan ilk yabancıydı.³³

İnsanlığa hizmet edenlere 107 yıldır bilim ve barış ödülleri dağıtan Nobel Vakfı'nın kurucuları olan "Nobel Kardeşler Birliği"nin temeli 1879'da atıldı. Nobel Kardeşlerinin Hazar denizinde hizmete soktuğu dünyanın ilk petrol tankerleri, Bakü'den aldığı petrolü Astrahan limanına götürüyor ve bu petrol, Volga Irmağı ve demiryolları kanalıyla, rusyanın iç pazarlarına dağıtılıyordu. Bu tarihlerde petrol (kerosen) aydınlatma maddesi olarak en yoksul köy evlerinde dahi kullanılmaya başlamıştı.³⁴

1910 yılında petrol alanlarının yaklaşık %60'ı üç büyük işletme tarafından kontrol edilmiştir. Bu şirketler, "Royal Dutch Shell", "Nobel Kardeşler Petrol Üretim Şirketi" ve "Rusya Petrol Topluluğu"dur. 1873 yılında 12 şirket faaliyet gösterirken, Azerbaycan'da 1874 ve 1899 yılları arasında bir kısmı yabancı sermayeli olmak üzere 29 tane ortak petrol şirketi kuruldu. 1916'da ise bu sayı 100'ün üzerine çıktı. Şirketlerin hisse senetleri Londra, Paris ve Berlin borsalarında popülerdi.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Azerbaycan dünyanın en fazla petrol üreten ülkesi olmuştur. 20. yüzyılın başlangıcında Rusya'da üretilen petrolün %95'ini ve dünyada üretilen petrolün %50'sini oluşturacak şekilde Azerbaycan'da (Abşeron yarımadasında) yıllık olarak 10 milyon tondan fazla petrol üretilmekteydi.³⁵

1.1.1. Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan Petrolü

Askeri, siyasi, diplomatik ve ekonomik bazı etkenlerin yer aldığı Birinci Dünya Savaşı'nın temel nedenleri arasında petrol mücadelesi de yatmaktadır. Savaşa hazırlanan tarafların stratejik planları Musul, İran ve Azerbaycan'ın zengin petrol yataklarına sahip olmaya ilişkin hedefleri de kapsamaktaydı. Bakü'nün zengin petrol yatakları dünyanın

³³ Seriahetmetoğlu, **a.g.e.**, s. 92

³⁴ Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın Kalkınma Programı, **a.g.m.**, s. 55-56

³⁵ Musayev Malik. E, **20. Asrın Başlarında Bakü Şehrinin Ticareti**, Bakü, 1975; s. 5

gelişmiş devletlerinin dikkatini çekmiştir. Petrol endüstrisine yapılan büyük yatırımlar ve onun teknolojik gelişimi Bakü'yü uluslararası önemi olan bir merkez haline getirdi. 1910-1914 yıllarında Azerbaycan'da 30 milyon petrol üretilmiştir.³⁶ Savaşta yer alan İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya ve ABD'nin askeri ve stratejik merkezleri dünya petrol rezervlerini bulmak için acele aramaya giriştiler.

Bu arada 1917'de Rusya imparatorluğu'nun dağılması Kafkas cephesinde beklenmedik bir boşluk doğurdu. Alman bloğu ve Atlanta devletleri Bakü'ye doğru ilerlemek için çaba göstermeye başladılar. Almanya, petrol konusunda Türkiye'ye güvenmediğinden, General Von Kress'i ordusuyla birlikte Orta Doğu cephesinden Bakü'ye girmek üzere Gürcistan'a gönderdi. İngiltere ise Alman ordusunun yolunu kesmek amacıyla Şubat 1918'de General Dunsterville'nin başında olduğu orduyu Enzile (İran) yoluyla Bakü'ye gönderdi.

Azerbaycan ise Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan ederek, Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi, askeri, diplomatik ve ekonomik işbirliği başlattı. Mart 1918'de Bakü'de yapılan kanlı ayaklanmalardan sonra Bolşevikler 25 Nisan 1918'de şehri ele geçirdiler. Dört aylık süre kesitinde herhangi bir karşılık alınmadan Sovyet Rusya'sına 1,3 milyon ton petrol ihraç olundu. Bu arada Sovyet Rusya zengin petrol yataklarını elinde tutmak için Bakü Sovyet'ini askeri, siyasi ve diplomatik araçlarla destekledi.³⁷

Rus yönetimi Birinci Dünya Harbi nedeniyle petrol üretiminin aksamadan devamı için bazı tedbirler almıştı. Müslüman işçiler askerlikten muafdı fakat Hristiyan petrol işçilerinin de seferberlik görevleri çoğunlukla ertelenmişti. 1914 ve 1917 yılları arasında onların sadece %20'si askere alındı.

1914 yılında bütün Rusya petrol üretiminin %60.7'si Bakü'de gaz yatağı üretiminin %66'sı ve tahminen bu kadar da mazot üretimi Oil (Rus petrol şirketi), Nobel Kardeşleri

³⁶ Çemenzeminli, **a.g.e.**, s. 41

³⁷ Hasanov Jamil, "The Struggle for Azerbaijani Oil at the End of World War I", **Caspian Cossroads Magazine**, V.2, S.4., Spring, 1997; s. 77

ve Shell şirketleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu sırada Bakü petrol işçilerinin %55,3 sanayi müesiselerinin %10'unu teşkil eden büyük müesseselerde toplanmıştı.

1917 yılında savaş şartları ve istikrarsızlık nedeniyle Bakü'de 20 petrol firması kapanmıştı. Eylül ayı sonrasında 2108 petrol kuyusunda üretim durmuştu. Yeni kuyuların açılmasında da 1913 yılına oranla %66,8'lik bir azalma söz konusuydu. Bu gelişmelere paralel olarak işçi gelirlerinde ve iş verimliliğinde önemli düşüşler yaşandı.

1917 yılı işçi hareketlerinin çok olduğu bir dönemdi ve Bakü'de o yıl içinde çoğu petrol sanayinde olmak üzere 225 grev yapıldı.³⁸

1918 yılında Azerbaycan'da petrol çıkarılması keskin şekilde azalışının temel nedeni Rusya'daki ve Azerbaycan'daki siyasi değişikliklerdir. Azerbaycan Cumhuriyeti'ne petrol bunalımını ortadan kaldırma imkanı verilmeyerek 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan, Rus ordusu tarafında işgal edildi. İşgalden sonra da petrol üretimi azalmaya devam etti. Öyle ki 1921'de sadece 2.411 milyon ton petrol üretilebildi. Azerbaycan Türkü her ne kadar kendini savunma adına büyük gayret gösterdiyse de, Rusya için Azerbaycan'ın işgalini uluslararası alanda yasallaştırmak zor olmadı.

1922 yılında Cenova ve Lahey Konferansları yapıldı. Konferansların dünyaya ilen edilen sebebi politik olmasına karşın, gerçekte amaç sadece petroldü, hem de Bakü petrolüydü. Konferanslarda Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıma değil, büyük petrol tröstlerini arkalarında gizleyen devletler petrol yataklarını bölüşüyordu. Konferanslarda konuşulan tek şey petrol oldu.³⁹ Sonuçta, 1922 yılında gerçekleştirilen Cenova ve Lahey Konferansları ile Azerbaycan'ın kaderi belirlendi; Azerbaycan petrol uğruna bağımsızlığını kaybetti ve bir Türk devleti petrol uğruna tasfiye edildi.

³⁸ **Azerbaycan Tarihi**, Cilt 3/1, Bakü, 1973, s.17–18

³⁹ Karadağ Raif, **Petrol Fırtınası**, Divan Yayınları, İstanbul, 1988; s. 17

1.2. S.S.C.B. Dönemi'nde Azerbaycan'da Petrol (1920-1990)

Eski dönemlerde ve Orta Çağda ülkeler arasında ekonomik ilişkiler Akdeniz ve Karadeniz kıyılarındaki başlıca ticaret merkezleri aracılığıyla gerçekleştirildi. Asyanın içinden Çin ve Hindistandan Akdeniz ve Kara deniz kıyılarına uzanan temel kervan yolları özellikle “Büyük İpek yolu” Azerbaycan topraklarından geçirdi. Doğu Avrupayı ve Volqa nehri boyunca alanları, Derbent geçidi aracılığıyla Güney Kafkasya, İran ve Merkezi Asyaya bağlayan ünlü kervan yolu da yine Azerbaycandan geçmekteydi. Böylece ülke içinden geçen kervan yolları dünya devletlerinin dikkatini eskiden beri Azerbaycana yöneltti. Adeta Azerbaycan Batı ile Doğu arasında altın köprü rolünü oynamaktaydı. Bu yönü dolayısıyla 19. yüzyılın başlarında 1813’de Gülüstan 1828 de Türkmençay anlaşmalarıyla Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan olmak üzere ikiye ayrılarak İran ve Rusya tarafından işgal edildi. 1917 Bolşevik istihlalinden sonra 28 Mayıs 1918 tarihinde Kurulan “Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti” Nisan 1920’de Ruslar tarafından devrildi ve Azerbaycan SSCB’ye dahil edildi.

Sovyetler birliği döneminde bu ülkenin bir alt parçası niteliğini taşıyan Azerbaycan ekonomisi birliğin ekonomik strateji doğrultusunda şekillenmişti. Sanayi tesislerinin tümü Sovyetler Birliği ihtiyacına göre kurulmuş devlet tesislerinden meydana gelmekteydi. Henüz sovyetler Birliği dağılmadan önce uzamanlar siyasi bağımsızlığa ekonomik bakımdan hazır olan iki cumhuriyetden biri olarak Azerbaycan’ı işaret ediyorlardı.⁴⁰ Azerbaycan ekonomisinin itici motor gücü niteliğindeki sanayi petrol sanayisi olmuştur. Ekonomik verileri dikkate alındığında Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan’ın belirli bir kalkınma seviyesine ulaştığı görülmekte. Ancak bu dönemde Azerbaycanın kayb ettikleri kazandıklarında daha fazla olmuştur. Azerbaycan her zaman ülkeye gelir getiren petrol ve petrol ürünleri pamuk, tütün, şarap gibi ürünlerin satışından elde ettiği gelirler

⁴⁰ Emiraslanov Azer, “Dövlət Müstəqilliyi və Milli İqtisadiyyatın Formalaşması Problemləri”, **Meşveret Bülleteni**, No:7 (43), Oktyabr 2001, s. 50-52

Birlik bünyesinde tek bir merkezde toplandığından dolayı öz servetlerinden müliyyet hakkına sahip olmamış oluyordu.⁴¹

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'ın ekonomik örgütlenme biçimi ve işleyiş mekanizmaları Birliğin genel ekonomik stratejisi doğrultusunda şekillenmişti. Ülkedeki sanayi tesislerinin çoğu diğer üye cumhuriyetlerde olduğu gibi Birliğin ihtiyacına göre kurulmuştu. 1920 yılında Azerbaycan ekonomisinin merkezi plan modeline geçmesiyle ilişkili olarak sanayinin gelişiminde önemli nicel ve nitel değişiklikler baş göstermiştir. 1928 yılında ülke sanayisinde toplam üretim hacmi 1913 yılıyla kıyaslandığında 1.3 kat artmıştır. 1922-28 yıllarında sanayide yıllık üretim artımı %17.1 olmuştur. Birinci beş yıllık kalkınma plan döneminde (1928-1932) sanayi üretimi 1.84 kat arttığı halde, petrol sanayisinde üretim hacmi 2.5 kat artmıştır. Sovyet döneminde Azerbaycan ekonomisinde sanayinin gelişimi Çar Rusya'sında da olduğu gibi temel olarak petrol sanayisi ve onunla direkt ilişkili olan petro-kimya sanayisinin hesabına olmuştur.

Sovyetler Birliği'nde merkezi planlama doğrultusunda ülkelere arasında uzmanlaşma ve işbölümüne gidilmişti. Bu çerçevede ülke ekonomisi için öncü veya lokomotif sektör petrol sanayisi olmuştur. Bu dönemde ihracatın genellikle rafine petrol ürünleri, makine ve tekstil ürünleriyle, şaraptan oluşan çok önemli bir kısmı Rusya ve Ukrayna gibi diğer Cumhuriyetlerle gerçekleştirilirken, ithalatın büyük kısmı yine bu Cumhuriyetlerden alınan gıda ürünleriyle, rafine edilip ihraç edilmek üzere ithal edilen ham petrol ürünlerinden oluşmaktaydı.⁴²

Azerbaycan Sovyetler Birliği'nin esas petrol üreticilerinden biri olmakla beraber farklı zamanlarda bütün ülkede üretilen petrolün %60-80 karşılıyordu. 1940 yılında sanayi üretimi 1913 yılına göre 7 kat artmış, petrol sanayisi hariç tutuldukta ise artış 18.6 kata eşit olmuştur.⁴³

⁴¹ Emiraslanov, **a.g.e.**, s. 53-54.

⁴² Azerbaijan IMF Economic Review, **Washington DC**, May, 1992; s. 3

⁴³ Aliyev İlham, İbadov Sabit, **Azerbaycan Ekonomisi**, Bakü, Ağrıdağ Neşriyyatı, 1999; s. 53

1940 yılında Sovyetler Birliği'nde üretilen 31.1 milyon ton petrolün 22.2 milyon tonu, ortalama olarak %71.3, yüksek oktanlı uçak yakıtının %80, beyaz petrol ve ligroinin %90, sürtkü yağlarının %95 Azerbaycan'ın payına ait olmuştur. 1941 yılında ülkede petrol üretimi en yüksek düzeye ulaşarak 23.4 milyon ton olmuştur.⁴⁴ 1941-45 yıllarında Sovyetler Birliği'nde üretilen petrolün %63.2'i Azerbaycan'ın payına aid olmuştur.⁴⁵ Petrol sanayisinin gelişimine paralel olarak onunla ilişkili olan petrol rafineri, kimya, petrokimya, petrol makineleri, metalürji, elektro-enerji ve başka sanayi dalları da geliyordu. Azerbaycan'da üretilen petrol, 1923 yıldan itibaren istikrarlı bir şekilde artarak 1941 yılında 25.4 milyon tona ulaşmasıyla petrol üretiminde rekor kıran Sovyet ülkesinde, çıkarılan petrolün % 75'ni teşkil ediyordu.

İkinci Dünya Savaşı boyunca Azerbaycan'da petrol üretimi ise şöyledir: 1941'de 25.4, 1942'de 15.8, 1943'te 12.6, 1944'te 11.8 ve 1945'te 10.4 milyon ton. Petrol konusunda çok okuyan konuşan ve dünyanın başlıca petrol yataklarının tarihini bilen Hitler, İkinci Dünya Savaşı'nda, başta Bakü olmak üzere Kafkasların petrol yataklarını, "Edelweiss" diye adlandırılan planıyla ele geçirmeye çalıştı. Zira Kafkas petrolünü, Alman İmparatorluğu'nun kendi kendine yeterli olması ve böylece yenilmez olması noktasında temel unsur olarak görüyordu.

Bakü petrol yatakları İngiltere, Fransa ve ABD'nin de dikkat merkezindeydi. Almanya'nın Bakü petrol yataklarını elde etmesini önlemek ve Sovyetler Birliği'ni zayıflatmak amacıyla, söz konusu devletlerin Bakü'yü bombalama planları vardı. Ancak Hitler'in Hollanda, Fransa ve Belçika'yı 22 Haziran 1940'da işgal etmesiyle Bakü petrol yatakları hedef merkezinden çıkmış oldu.⁴⁶ Hitler Bakü petrolünü ele geçirmek için büyük mücadele vermiş olmasına karşın, başarılı olamayarak amacına ulaşamadı. Sovyetler Birliği ise Azerbaycan petroleri sayesinde Almanya'ya galip gelerek İkinci Dünya Savaşı'nı kazandı.

⁴⁴ Hüseyinov Telman, **Sanayinin İktisadiyatı**, Azereşr, Bakü, 2000; s. 32

⁴⁵ ANİRM, **Petrol ve Fakirlik**, Himayedar Humanitar Teşkilatı Yayınları, Bakü, 2006; s. 10

⁴⁶ Ahundov Fuad, Aliyev Fikret, "World War-II and Azerbaijan, 50th Anniversary of the Allied Victory", **Azerbaijan International Magazine**, Summer, 1995; s. 50-65

Sovyetler Birliği'nin gelişmesinde önemli bir rol oynayan Azerbaycan petrolü, İkinci Dünya Savaşı'nda her yıl cepheye 20 milyon ton gönderilmiştir. Bu bakımdan savaşın kazanılmasında Azerbaycan petrolünün etkisi büyük olmuştur. 1944-45 yıllarında Bakü ve çevresinden çıkarılan petrol, Sovyetler Birliği'nde üretilen petrolün %75'ini teşkil ediyordu. Savaş yıllarında SSCB'nin petrol ihtiyacının tamamına yakın bir kısmının Azerbaycan tarafından karşılandığı göz önüne alındığında Azerbaycan'ın jeostratejik önemi daha fazla anlaşılmaktadır.

Azerbaycan Sovyetler Birliği'nin temel petrol üreticisi olmakla beraber bütün ülkede petrol sanayisi için gereken teknolojinin de %70 karşılıyordu. Bununla beraber petrol sanayisinde verimliliği artırmak ve daha yüksek teknolojiye ulaşmak amacıyla 1931 yılında Bakü'de petrol-makineleri üzere bilimsel-araştırma merkezi kurulmuştu.

Petrol sanayisinin gelişiminde Azerbaycan petrol-makine sanayisinin özel yeri olmuştur. 1935 yılında "Azneftmaş Tröstü"nüün dahilinde petrol üretim araçları bazlı uzmanlaşan 12 fabrika üretim yapmaktaydı. Bundan başka, metal imal eden ve araçlar üretimi üzere uzmanlaşan 12 fabrika faaliyet göstermekteydi. Onlardan biri şimdiki Sattarhan adına fabrikada birleştirilmiş, ikincinin esasında ise, 1943 yılında bugünkü Keşle Makine Zavodu (fabrika) yaratılmıştır. 1928-1940 yıllarında Azerbaycan sanayisinin gelişimi bazı eksikliklere rağmen, aşağıdaki tabloda da görüldüğü kimi olumlu değerlendirilebilir. Bu dönemde sanayi üretimi 13.9 kat artmıştır. Sanayide baş veren temel nicel ve nitel değişiklikler tabloda görüldüyü kimi 1928-1940 yıllarında olmuştur. Petrol sanayisinin payı %66.4'ten %48.1'e azalmasına rağmen, ekonomide kendi öncü rolünü korumuştur.

Tablodan da gözüktüyü gibi, bu zaman kesiminde esasen gelişen alan metal imalı ve makine yapımı sanayisidir. Makine ve metal imalı sanayisinin toplam sanayinin yapısındaki payı %2.44'ten %14.94'e yükselmiştir. Siyah ve elvan metalürjide, cam ve seramik sanayisi ekonomide yeni alanlar gibi canlanmağa başlıyordu.

Tablo 2. 1928-1940 Yıllarında Sanayinin Yapısındaki Gelişmeler

Sanayi Dalları	1928	1932	1937	1940
Toplam Sanayi	100	100	100	100
Elkro-enerji	4.39	3.66	3.78	4.09
Yakıt sanayisi	66.40	57.45	57.50	48.10
Siyah ve elvan metalürji sanayisi	-	-	-	0.20
Kimya ve petro-kimya sanayisi	0.51	0.95	0.94	1.04
Makine ve metal imalı	2.44	4.74	8.77	14.94
Orman, ağaç imalı ve selüloz-kağıt sanayisi	1.11	1.13	1.19	1.40
İnşaat malzemeleri sanayisi	1.26	1.21	1.23	1.07
Cam ve seramik sanayi	-	-	-	0.27
Hafif sanayi	9.06	14.35	11.83	12.63
Gıda sanayisi	14.24	13.81	11.95	14.24
Diğer sanayiler	0.59	2.77	2.81	2.02

Kaynak: Telman Hüseyinov, Sanayinin Ekonomisi, Derslik, Bakü, 2000, s. 31

Hafif sanayinin payının %9.06'ten %12.63'e yükselmesi istisna olmakla, diğer alanlar üzere sanayinin toplam yapısında ciddi artımın gözükmemesi, 1940' lı yıllarda ülke sanayisinin XX Yüzyılın başlangıcında olduğu gibi tek yönlü (petrole dayalı) olarak geliştiği anlamını ifade etmekteydi.⁴⁷

1941-1945 yıllarında Büyük Cihan Savaşı Azerbaycan ekonomisinde sanayinin gelişimine çok olumsuz etki göstermiştir. 1945 yılında sanayi üretiminin hacmi 1940 yılına oranla %22, petrol sanayisinde üretim %48 azalmıştır. 1941-1945 yıllarında Bakü'de toplam olarak 75 milyon petrol üretilmiştir. Savaş yıllarında uçakların tükettiği yakıtın %90'nı Bakü petroleri karşılamıştır.⁴⁸

⁴⁷ a.g.e., s. 56

⁴⁸ "Azerbaycanın Maden Sanayisi, Toplumunu İlgilendiren Sorular", Yeni Nesil Neşriyyatı, Bakü, 2005, s. 21

Petrol sanayisinde üretimin keskin biçimde azalması 1942 yılında Alman ordusunun Kafkasya'nın işgal etmek endişesiyle ilişkili olarak kazma işlerinin dayandırılmasıydı. Lakin toplam sanayi üretiminin %22 azalmasına rağmen, makine yapımı sanayisinde toplam üretim %35 artmıştır. Bu makine sanayisinin petrol sanayisi için gerekli olan araçların üretimine paralel, savaş için de gereken savaş ürünleri üretimini artırmalarıydı. Bundan başka petrol rafineleri sanayisinde benzin üretimi 1.4 kat, sanayide kullanılan motor yağları üretimi ise 3.8 kat artmıştır. Savaş yıllarında halkın günlük tüketim talebini karşılayan hafif ve gıda sanayisinde de üretimin azalması yaşanmıştır. Hafif ve gıda sanayisinde üretim 1940 baz yılına göre %66 ve %62'e eşit olmuştur. Bu ise ülke genelinde ulaşımın zayıflaması, emek ve ham madde rezervlerinin yetersizliğiyle bağlı olmuştur.

Savaş döneminde elektro-enerji sanayisinde üretim gücü %16 artsa da, elektrik enerjisi üretimi %9.3 azalmıştır. Bunun da temel nedeni bu dönemde sanayi üretiminin %22 elektrik enerjisinin temel üreticisi olan petrol sanayisinde üretimin %48 azalmasıydı.⁴⁹

Azerbaycan'ın petrol sektöründe çalışanlar günümüzün 50 yıl öncesinde Hazar Denizi'nde, petrol bölgelerinde petrol yatakları keşfetme ve petrol kuyuları açmaya başlamışlardı. Hazar Denizi'nde 1949 Kasım'ında ilk petrol kuyusu açılmış ve böylece Hazar'da petrol üretimine başlanmış oldu.

Öte yandan Bakü petrol ve sanayisinin, Tataristan, Başkırdistan ve Kazakistan'daki petrol yataklarının keşfedilmesi ve hizmete sunulmasında da önemli katkısı olmuştur. Bu nedenle Sovyetler Birliği'nde keşfedilen yeni petrol yatakları "İkinci Bakü", "Üçüncü Bakü", "Dördüncü Bakü" olarak adlandırılmıştır.⁵⁰ Sibirya yatakları başta olmak üzere, Sovyetlerin Volga boyunda, Tataristan'da, Başkırdistan'da, Batı Sibirya'da, Kazakistan'da, Türkmenistan'da petrol üretimine başlanması, İkinci Dünya Savaşı'nda günlük 500.000 varil üretilen Bakü petrol üretiminin 1950'lerden sonra önemli düzeyde azalmasına neden

⁴⁹ Hesenov Rasim, **Azerbaycan'ın Ekonomik Kalkınma Paradigması ve Ekonomik Güvenlik Konsepti Seçimi, Bağımsızlığın On Yılı, Başarılarımız, Kaybettiklerimiz**, Azerbaycan Namine İctimai Forum, Açık Çemiyet Enstitüsü, Bakü, 2003; s. 164

⁵⁰ Yusifzade Hoşbeah, Petrol Magnatları, **Ayna Gazetesi**, 5-12 Ocak 1995; s.31

olmuştur. Sovyetler Birliği'nde üretilen petrolün 1950'de %39'u, 1960'da ise %12'si Azerbaycan'da gerçekleşmiştir.⁵¹

1945'de 11 milyon tona kadar düşen Azerbaycan'daki petrol üretimi 1965'de 20 milyon tonun üzerine çıkmıştır. 1964 yılından 1968 yılına kadar petrol üretimi her yıl için 21 milyon ton olmuştur. 1969 yılından 1985 yılına kadar Azerbaycan petrol üretiminde aşamalı düşüş, petrol çıkarılmasının her yılda 13 milyon tona ulaşan bir düzeyin var olduğu istikrar çağıyla takip edilmiştir. Petrol üretiminin giderek arttırılmasına rağmen, Sovyetler Birliği Sibirya'daki rezervlerine daha fazla önem verdiği için 1967 senesinden itibaren üretim yavaş yavaş ama sürekli azalmaya başladı.⁵²

Bu azalma 1990'lı yıllarda Azerbaycan'da "ikinci petrol canlanması" başlayana kadar devam etmiştir. Bu süre içinde ortaya çıkan düşüşün aşağıdaki faktörlerle açıklandığı biliniyor:⁵³

- Öncelikle, sürekli sömürülen sahil üzerindeki petrol alanlarında rezervler tükenirken yeni keşfedilen alanların hiç biri de bu alanların sağladığı faydayı sağlayamıyordu. Aynı zamanda, belli olan alanlardan petrol çıkarılması oldukça pahalı oluyordu.

- İkinci olarak, yukarıda da ifade edildiği gibi, Batı Sibirya, Batı Kazakistan ve diğer yerlerde çok büyük alanlar keşfedilmiştir.

Petrol aramada sağlanan başarılar, Azerbaycan petrol uzmanlarının bilimsel ve teknik potansiyelini kanıtladı. Günümüzde maksimum sondaj derinliği 8327 metre (yeryüzünde) ve 6715metre (denizde)'dir.

⁵¹ Dikbaş Kadir, "Hazar Petrolleri ve Avrasya Enerji Koridoru", **Diyalog Avrasya Dergisi**, S.1, 2000; s. 15

⁵² Barylski Robert, Russia, "The West, And The Caspian Energy Hub", **Middle East Journal**, V.49, No.2, Spring 1995; s. 218

⁵³ Mirzacanzade Azad, **Petrol ve Petrol Sektöründeki Teknolojik Gelişmeler**, Bakü, Maarif Yayınları, 1993; s. 15

Mühendislik endüstrisinde önemli gelişmeler sonucu 1980’li yılların sonunda Eski Sovyet Birliği’nin petrol çıkarma teçhizatının %70’i Azerbaycan’da üretiliyordu. 1970–1980 yılları arasındaki dönem hakkında bilginin çok fazla doğru olmadığı belirtilmektedir.

Bunun temel nedenlerinden biri, Sovyet Birliği zamanında petrol sektöründeki gelişmelerinin çoğunun gizli tutulması ve medyaya verilmemesidir. 1970’li yıllarda ve 80’lerin başında, Hazar Denizi’nin Azerbaycan kesimindeki 60 metreden fazla derinlikte petrol gaz yataklarının araştırılması için “Kasprom nefte gaz” kurumunun teknik imkanları yetersiz kaldı. Gipromorneftegaz’ın yardımıyla 1978’de büyük rezervlere sahip olan Güneşli keşfedildi ve bu da daha sonra diğer yatakların araştırılmasına yol açtı. Yapılan çalışmalar sonucunda 100 metreden 3000 metreye kadar derinlikte olan Güneşli, Çırac ve Kepez’in zengin yatakları keşfedildi.⁵⁴

Birlik içerisinde yer alan diğer cumhuriyetler gibi, Azerbaycan da Sovyet dönemi boyunca merkezi planlama ile yönetildiği ve yönlendirildiği için, merkeze bağımlı olacak şekilde, yeraltı ve yerüstü kaynaklarını, kendi ihtiyaçları doğrultusunda kullanamamıştır. Petrol için Azerbaycan’a ödenen para maden suyunun fiyatından 34 kat aşağı idi. İlk önceleri 35 daha sonra 65 ruble ve 1991 yılında 120 ruble ödenen petrolün tonunun maliyeti yaklaşık 131 rubleydi. Ayrıca, Sovyet döneminin son yıllarında merkezden yapılan yatırımların % 85’i Batı Sibiryaya, Ural ve Volga boyu petrollerine ayrılmıştır.⁵⁵

Savaşın sonra sanayini krizden çıkarmak için pek uzun zamana gerek kalmadı. Şöyle ki, 1955 yılında toplam sanayi üretimi 1940 yılına oranla 2 kat, 1950 yılındakinden ise %45 yüksekti.

1950-1955 yıllarında sanayide üretim artımı ortalama %9 olmuştur. Savaşın sonra, özellikle de 1945-1970 yıllarında petrol sanayisi haricinde, sanayinin bütün dalarında gelişme baş vermiştir. Bu dönemde en çok gelişen alan kimya ve petro-kimya sanayisi

⁵⁴ Mirzacanzade, **a.g.e.**, s. 15-23

⁵⁵ Nebiyev, **a.g.e.**, s. 247-248

olmuştur. Kimya ve petro-kimya sanayisinde artım hızı 120 kata yükselerek toplam sanayi üretiminin artım hızından 22 kat yüksek olmuştur. Hafif ve gıda sanayisinde ise artım, sanayi artım temposunun %70 ve %60'ine eşit olmuştur. İstatistik gösteriyor ki, 1960 yıllarında sanayi üretiminde artım %18 olduğu halde, 1970 yıllarında %22 teşkil etmiştir. Sanayi üretiminin toplam hacmi, 1940 yılına oranla 1960 yılında 2.8 kat artmışsa, 1970 yılında artım 5.5, 1980 yılında ise 12.1 kat olmuştur.

1970-1980 yılları Azerbaycan sanayisinde üretimin yüksek artımı baş vermiştir. Bu dönemde sanayi üretiminin toplam hacmi 2.2 kat artmış, sadece makine yapımı ve metal imalı sanayisinde üretim artımı 3.3 kat, kimya ve petro-kimya sanayisinde 2.5, gıda sanayisinde ise artım 2.8 kat artmıştır. 1980 yılında petrol sanayisinde üretim düzeyi 1970 yılı düzeyinde kalmıştır. Bunun da temel nedeni Sovyetler Birliği'nin Doğu eyaletlerinde zengin petrol rezervlerinin keşf olunmasıyla ilgili, kazma işlerinde önceliğin bu alanlara tanınmasıydı.

1985 yılında Azerbaycan'da sanayi üretimi 1970 yılına oranla 2.9 kat artmıştır. Bu dönemde ülkede büyük işletmelerin sayısı (204'e), önceki 50 yılda kurulan tüm büyük sanayi işletmelerinin (239) %85 teşkil etmiştir. 1960-1970 yıllarında Azerbaycan'da ortalama büyüme hızı %5.2 olduğu halde, 1970-1980 yıllarında ortalama büyüme hızı %7.4 olmuştur. Bu Sovyetler Birliği'nde en yüksek büyüme hızıydı.⁵⁶ 1985 yılından başlayarak, Azerbaycan'da üretimin azalmasıyla ekonomi krizle karşılaşmıştır. 1980-1985 yıllarında ortalama iktisadi büyüme hızı %4.9 olmuş, 1986-1990 yıllarında ise, %5-6 azalmaya başlamıştır. 1989 yılından ekonomide kriz derinleşmeye başlamış, 1990 yılında toplam üretim bir önceki yıl ile kıyaslandığında %7 azalmıştır. Ekonomide yeniden yapılandırma (perestroyka), yeni istikrar politikaları ekonomik çöküşün karşısını alamadı. Buna paralel olarak ülkede başlayan etnik savaşlar, siyasal istikrarsızlıklar Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle sonuçlandı ki, bununla da Azerbaycan kendi bağımsızlığını yeniden kazanmış oldu.

⁵⁶ Hesenov, a.g.e., s.164

Bağımsızlığa kadarki dönemde Azerbaycan'da toplam sanayi üretimi 280 kattan daha çok artmıştır. Bu artım çok yüksek gözükse de, ekonominin kendi potansiyeli karşılığında daha sınırlı ve dengesiz gelişmenin olduğunu göstermektedir.⁵⁷ Sanayinin tek yönlü olarak gelişmesi ülkede uygulanan sanayileşme politikasının eksik ve yanlışlığı ile ilişkili olmuştur. 1980 yılının sonunda Sovyetler Birliği'nde sanayi üretimi 1940 yılına oranla 28 kat arttığı halde Azerbaycan'da bu artım 17 kat olmuştur. Sovyetler Birliği'ne üye olan başka ülkeler gibi, Azerbaycan da bağımsız olmadığına göre ülke kendi ihtiyaçları doğrultusunda sanayileşme politikası uygulayamamıştır. Ülke Sovyetler Birliği'nin üyesi olarak birliğin temel ihtiyaçları doğrultusunda gelişme yoluna tabi tutulmuştur.⁵⁸

1990 yılının göstericilerine göre, Azerbaycan sanayisinin temel işletmelerin %80'i birlik genelinde üretim yapan işletmelerdi. Bu rakama göre ülke Rusya ve Türkmenistan'dan sonra üçüncü sırada yer alıyordu. Hatta başka ülkelere olan ihracat da dahil olmakla Azerbaycan temel olarak toplam üretimin %27'i ham madde olarak ihrac edilmekteydi. Ve bununla da Azerbaycan ham madde ihracatına göre Sovyetler Birliği'nde birinci sırada yer alıyordu. Bu Azerbaycan'ın bağımsız bir sanayileşme politikası yürütememesinin bir sonucuydu.

Aslında merkezi plan tarafından yürütülen sanayileşme stratejisinin temel amacı üye devletler karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin artırılmasıydı. Sadece ülkede üretim yapan Sattarhan adına Makine Yapım Fabrikası 1988 yılına kadar ürettiği petrol tesisleri için ara mal ve ham mal girdisinin %70 diğer üye ülkelere ithalle karşılıyordu. Sovyetler Birliği çöktükten sonra tüm üye ülkelerde yaranan derin ekonomik krizisin başlıca nedeni de sırf merkez tarafından empoze edilen yanlış ve eksik sanayileşme stratejisiydi.

Azerbaycan Sovyetler Birliği'nin çöküşü sırasında ülkenin temel zenginliği sayılan petrol rafineri sanayisinde ham petrolün %55 nihai ürüne dönüştürülüyordu. Başka alanlarda yerli ham maddenin nihai ürüne dönüştürülmesi çok aşağı düzeyde olmuştur.

⁵⁷ Aliyev, İbadov, a.g.e., s. 54

⁵⁸ Nesibli Nesib, **Azerbaycanını Geopolitikası ve Petrol**, Hazar Üniversitesi Matbaası, Bakü, 2000; s. 13

Örneğin, pamuğun %30, şarap ürünlerinin %15, tütünün %10, kimya sanayisinin %30, alüminyum ham maddesinin %30'u nihai ürüne dönüştürülüyordu. Azerbaycan'da sanayinin gelişimi buradan da gözüktüğü gibi bürokratik müdahalelerle engellenmiştir.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü sırasında ülke 1000 kişiye isabet eden sanayi işçilerinin sayısına göre, doğal kaynakların zenginliği bakımından onunla kıyaslanamayacak ülkeler olan Beyaz Rusya, Litvanya, Letonya, Estonya ve Ermenistan'dan 2-3 kat geri kalmıştır. Merkez tarafından yürütülen bu strateji diğer üye cumhuriyetler için de söz konusu olmuştur.

Buradan da gözüktüğü gibi Azerbaycan sanayisinin kendi olanaklarına göre gelişmemesinin temel nedeni, sanayide verimliliğin önemli tutulmaması, zengin doğal kaynaklardan verimli kullanılmaması ve başka ülkelerin de deneyiminden yeteri düzeyde faydalana bilinmemesiydi.

Sovyetler Birliği'nin başka bölgelerinde petrol kaynaklarının bulunması Bakü petrolüne olan ilgini azaltmıştı. Azerbaycan petrolünün Sovyet sanayisindeki toplam payı 1940 yılında %71.6 olduğu halde, 1950 yılında %39.2, 1960 yılında %12, 1970 yılında %5.7 ve 1980 yılında ise %2.4'e kadar azalmıştı. 1964-1968 yıllarında yıllık 21 milyon ton olan petrol üretimi sonradan 9 milyon tona azaldı. Bağımsızlığın ilk yıllarında (1990-1991) Azerbaycan'da yıllık petrol üretimi 9 milyon tona eşit olmuştur.⁵⁹

1980 yılların sonunda SSCB'nin dağılmasıyla Azerbaycan kaybettiği istiklalini tekrar elde etti. Azerbaycan Parlamentosu 31 ağustos 1991'de ülkenin bağımsızlığını ilan etti.

Azerbaycan ekonomisinin kalkınmasını ve dünya ekonomisine entegresini sağlayacak en kıymetli mili serveti, Azerbaycan Cumhuriyetinin yeniden bağımsız bir devlet olarak dünya devletleri arasında yer almasıdır. Çünkü, sadece bağımsız devlet olmasında halinde

⁵⁹ Nesibli, **a.g.e.**, s. 13-15

Azerbaycan halkı tarihinin, kaderinin, milli kimliğinin ve zengin doğal kaynaklarının sahibi olarak ekonomik kalkınmasını ve refahını sağlayabilecekti.⁶⁰

1.3. Bağımsızlık Sonrası Birinci Dönem (1991-1994)

Sovyetler Birliği'nin çöküş ve çözülme sürecinin açıkça hissedildiği ve hızlandığı bir dönemde, Eylül 1989 yılında Azerbaycan Yüksek Sovyet'i (Parlamento) kabul ettiği bir kararla, Azerbaycan'ın egemenliğini ilan etmiştir. Dört maddelik bu kanunun 4.maddesi Azerbaycan'ın kendi doğal kaynakları üzerinde tam ve tartışmasız kontrol hakkı olacağını beyan etmektedir. Bu beyanın hayata geçirilmesi için Sovyetler Birliği'nin resmen tarih sahnesinden silindiği 1991 yılı beklenecektir.⁶¹

1989-1991 yılları siyasi bağımsızlığın elde edilmeye çalışıldığı dönemdir. Bu dönem bağımsızlığı kazanmanın önündeki engellerle mücadele edilmiştir. Bu yılların ardından 1991-1994 yılları birinci dönem olarak değerlendirilebilir. Bağımsızlıktan sonraki birinci dönemde Azerbaycan ekonomisi bir çok problemlerle karşı karşıyaydı. Ekonominin yapısı sağlam değildi, üretim gücü bölgesel ve sektörel dağılımı dengeli değildi. Üretilen malların hem kalitesi düşük olması hemde Azerbaycan'da tüketimin sadece %50 iç üretimden sağlanabilmesi büyük sorunlar yaşıyordu. Ayrıca 12 Mayıs 1994 tarihine kadar topraklarının %20 kayb etmişti. 1992-1994 yılları arasında enflasyon 4 haneli rakamlara yükselmişti. Para politikasında önemli eksiklikler ekonomik buhrana etken olmuştu. Ekonomik buhran üretimin azalmasına, üretimin azalması ise mal arzının azalmasına fiyatların artmasına ayrıca devlet bütçesinin önemli açıklar vermesine neden olmuştu. Kazanılmış bağımsızlığı ebedileştirmek için Azerbaycan'ın önünde çözmesi gereken önemli sorunlar vardı.

⁶⁰ "Oil of the Caspian Region. The Problems and Prospective", **Trend Magazine**, No: 4 (5), May 1996; s. 31-32

⁶¹ Armaoğlu Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1980-1990**; 2. Baskı, Cilt 2, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992; s.209

Sovyetler Birliği döneminde yatırımlar için ayrılan sermayenin %90-95'i gibi rakamlar merkez kontrolünde kalırken, ancak geri kalan küçük kısım Birlik Cumhuriyetlerine verilmiştir. Bölgeler hammadde üreten, fakat işlemeyen yapıya mahkum edilmiştir. Kurulan tesislerde de kendi ülkelerinde hammaddesi bulunmayan ürün seçimlerine gidilmiştir.⁶²

Kurulan tesis sayı ve niteliğinde, ayrılan yatırım büyüklüğünde de Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri haksızlığa uğratılmış, diğer bir değimle eşitsizlik içinde eşitsizlik uygulanmıştır. Azerbaycan'da üretilen sanayi mallarının %80'i hammadde ve yarı mamul şeklindeydi ve nihai üretim halini alacak bölgelere nakledilmekteydi.⁶³

Azerbaycan ekonomisi petrol, petrokimya işletmeleri, tarımda üzümçülük ve pamuk üretiminin baskın olduğu yapı, hafif sanayi, ağır sanayi (gemi ve makine ekipmanları), gıda sanayisi vs. dallardan ibarettiyse de yukarıda açıklanan sebeplerden dolayı hem verimsiz çalışmakta, hem de üretim sık sık sekteye uğramaktaydı. Nispeten, en eski ve ana sanayi dalı olan petrol işleme makineleri üretimi istikrarını korumuştur. Eski Sovyetler döneminde Birlik ihtiyacının %70'ini karşılanması yüzünden talebin devam etmesi bu sektörü ayakta tutmuştur. Sovyet döneminde oluşturulan bu çarpık yapılanmanın bütün ağırlığını üzerinde hisseden Azerbaycan, uygulamaya başladığı ekonomik ve siyasal reformlarla yeniden yapılanma sürecine girişti. Şiddetlenen ve ülkenin neredeyse yarısına yayılan Azerbaycan-Ermenistan savaşı nedeniyle sekteye uğrayan, dönem dönem hızlanan, yavaşlayan, duran reform ve piyasa ekonomisine geçiş süreci bu gün dahi yeterli düzeye gelebilmiş değildir.⁶⁴

Bağımsız Azerbaycan, kötü yönetilmiş, aşırı ve dengesiz istismar edilmiş petrol ekonomisi, büyük ölçekli, teknolojik olarak eskimiş işletmeler, klasik sömürü siyasetine uygun tarımda tek ürün tipi sistem, karmaşık ve devamlı merkeze ihtiyaç duyulan, buna

⁶² Öztürk Mustafa, **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, İstanbul, Alfa Yayınları, 1999; s.275

⁶³ www.kosgeb.gov.tr (09.12.2008)

⁶⁴ Beşirov Hazar, **Azerbaycan'da Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Gerçekleştirilen Reformlar Sosyo Ekonomik Sonuçları**, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002; s. 59

uygun yapılandırılmış ulaşım hatları vs. sorunlarla yüklü bir miras devralmıştır. Bütün bu gibi sorunlardan petrol sektörü de doğal olarak olumsuz etkilenmiştir. Mali ve teknolojik sorunların artması nedeniyle gerekli araştırma çalışmaları yapılmış Azeri, Çırak, Güneşli ve Kepez gibi yataklarda yoğun üretim aşamasına geçilememiştir.⁶⁵

Geçiş sürecinde petrol ve gaz sektörüne yönelik yapılan reformlar uyarınca, Ağustos 1992’de iletim ve dağıtım şirketlerinin birleştirilmesiyle Milli Gaz Şirketi (Azeri Gaz) kurulmuştur. Yine aynı ay içinde bağımsız rafinelerin ve petrol taşıma şirketinin birleşmesiyle Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) kurulmuştur.⁶⁶

Oldukça büyük şirket olan SOCAR’ın, karada yaklaşık 6800, denizde 1400 adet kuyusu, 300’den fazla değişik tipte gemiden oluşan filosu, 2000–5000 metre derinliğinde kuyular açabilecek 80 adet delme ünitesi, 5000 civarında taşıma aracı bulunmaktadır. SOCAR ülkedeki petrol ve doğalgaz üretiminden, iki petrol rafinerisinin işletilmesinden, boru hatlarından, petrol ile doğalgazın ithalat ve ihracatından sorumludur.⁶⁷

1.4. Bağımsızlık Sonrası İkinci Dönem (1995-2000)

Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı ilk yıllardan itibaren yabancı kaynakları ekonomiye, özellikle de petrol sektörüne çekmeye başladı. 1992’den itibaren kara ataklarının ortak işleme açılmaya başlaması, 1994’te imzalanan “Asrın Anlaşması” ve sonraki anlaşmalar petrol üretimi rakamlarına etkisini ancak 1998 yılından itibaren gösterebilmiş, bu yılda üretim 11,4 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Bu yıldan itibaren hafif artışlarıyla yükseliş trendine giren petrol retimi 1999’daki 13,8 milyon ton düzeyine ulaşmıştır.⁶⁸

⁶⁵ www.socar.gov.az (15.01.2010)

⁶⁶ Cafersoy Nazım, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran1993)**, Ankara, ASAM Yayını, 2001; s.102

⁶⁷ www.deik.org.tr/bultenler/azerbaycan-nisan2006.pdf (05.12.2009)

⁶⁸ www.deik.org.tr/bultenler/azerbaycan-nisan2006.pdf (05.12.2009)

Kazanılan siyasi bağımsızlığın pekiştirilmesi ve siyasi belirsizliğin yerini istikrara bırakması 1993 yazında Aliyev'in Cumhurbaşkanı olması ile birlikte gerçekleşti. Böylece siyasi istikrarın olduğu bir ortamda ekonomik yapılanmaya ve kalkınmaya ilişkin olumlu adımlar atılması için gerekli ortam sağlanmış oluyordu. Zira her bir ülkede, makro ekonomik istikrarın sağlanması ve devamı için öncelikle siyasi istikrar olmalıdır. Kısaca cephede varılan ateşkes ve içeride sağlanan istikrar ile beraber sıra artık ekonomik reformlara gelmişti.

Bu dönemde ekonomide üç önemli hedef doğrultusunda yapılan reformlarla yol alınmaya çalışıldı.⁶⁹

1.Liberal-demokratik yönlü piyasa prensiplerine dayanan bir ekonomik yapının oluşturulması.

2.Ülkenin temel enerji kaynağı olan petrol ve doğal gaz rezervlerinin işlenmesi.

3.Dünya ekonomisi ile global ve bölgesel ölçekte entegrasyonun gerçekleştirilmesi.

Çağın gereklerine uygun olarak ekonomide serbest piyasanın teşekkülü, özelleştirme ve özel teşebbüsün gelişmesi, yeni ekonomik yapının, gümrük, vergi ve mali sistemin oluşturulması, ticaretin liberalleşmesi, toprak ve tarım reformlarının yapılması, halkın sosyal imkanlarının artırılması, eğitim ve sağlık şartlarının geliştirilmesi için gerekli hukuki alt yapıyı oluşturulması amacıyla önemli yasal düzenlemeler yapıldı.⁷⁰

Elbetteki bu yasal düzenlemelerin en önemlisi ve diğer düzenlemelere de temel teşkil edecek olan 12 Kasım 1995'de Azerbaycan'ın ilk Anayasasının kabul edilmesiydi. Anayasa ile özel mülkiyetin ve özel teşebbüsün, dünya ekonomisine entegrasyonun hukuki temelleri atıldı. Bu bakımdan Azerbaycan'da ekonomik düzenlemelerin başlangıç yılı olarak 1995 yılı kabul edilebilir .Yapısal değişime ilişkin alınan kararların da etkisiyle bu dönemde meydana gelen gelişmeler genel olarak şöyle sıralanabilir:

⁶⁹ Hesenov Rasim, **a.g.m.**, s. 4-8

⁷⁰ Ceferzade İmran, **Esaslı İnkısaf İlleri**, Ekonomi, 18 Oktyabr-1 Noyabr 2001; s. 3

1. Ülke ekonomisinde istikrar sağlandı: Ekonomide serbest piyasa şartlarının oluşturulmaya çalışılması, fiyatların, dış ticaretin ve döviz kurlarının liberalleşmesi doğrultusunda atılan adımlar ile, ekonomik göstergelerde iyileşme süreci yaşanmaya başladı.

1994 yılından itibaren ülkede sert ekonomik önlemler alınmaya başlandı, IMF ile yürütülen işbirliği ve uygulanan sıkı para politikası ile kısa sürede ekonominin genel dengelerinde bir rahatlama sağlanarak enflasyon kontrol altına alındı, bütçe açıkları minimuma indirildi ve GSMH'nin düşüşü önlendi. 1994 yılında % 1700'lere kadar yükselen enflasyon 2000 yılında % 1.8'lere geriledi. Oluşturulan kalkınma modeli reel sonuçlar vermeye başlayarak 1996 yılından itibaren Azerbaycan ekonomisinde gerileme süreci sona erdi. Şöyle ki, 1996-2000 yıllarında GSMH'da yılda ortalama %7.12'lik bir büyüme sağlanırken, halkın yaşam düzeyi iki kat iyileşti.

Uygulanan kur ve para politikaları ile fiyat istikrarının yanısıra, milli para birimi Manat'ın diğer paralar karşısında istikrarlı bir seyir izlemesi de sağlandı. Ancak Azerbaycan'da 1996-1997 yıllarında izlenen ve ekonomik istikrarı sağlayan politikaların, reel ekonomiyi teşvik edici devlet politikalarıyla desteklenmemesi, 1997 yılı öncesi yabancı sermayenin ülkeye celbi için uygulanan vergi muafiyetinden vazgeçilmesi ve devlet organlarının gerekli hassasiyeti göstermede yeterli olmayışı nedenleriyle üretime yönelik yatırımlarda arzu edilen artış sağlanamadı.⁷¹

Ülkenin ekonomik gelişim sürecinde dikkate alınması gereken önemli bir nokta; sözkonusu bu değişim ve kalkınmanın, topraklarının %20'sinin Ermenistan işgali altında olduğu, dolayısıyla üretim potansiyelinin büyük bir bölümünden mahrum olduğu, 300 bin iş yerini kaybettiği ve bu topraklarda daha önce yaşayan halkın (nüfusun yaklaşık %12'si) göç etmek zorunda kaldığı son derece güç şartlarda elde edilmiş olmasıdır.

⁷¹ Eyyubov Mezeddin, Pazar Ekonomisine Geçiş ve Sanaye Kompleksi, **Meşveret**, No,7 (43), Oktyabr 2001, s. 66-67

2. Ülkenin önemli doğal kaynaklarını aktif hale getirme stratejisi doğrultusunda büyük başarılarla imza atıldı: 1994’den itibaren, başta büyük öneme sahip “Asrın Anlaşması” olmak üzere, dünyanın en büyük petrol şirketleri ile anlaşmalar imzalandı.

3. Toprağın özel mülkiyete verilmesi ile Azerbaycan köylerinde yeni sosyo-ekonomik ortam oluşturuldu: Toprak reformu hayata geçirilerek özel mülkiyete devredildi, kolhoz ve sovhozların (Devlete ait topraklarda üretim yapan kollektif çiftliklere verilen isimdi.) emlakı özelleştirildi. Tarım sektörü toprak vergisi istisna olmakla diğer vergilerden 5 yıl muaf tutuldu ve vergi borçları silindi. Bu müesseselere indirimli yakıt ve enerji satışı temin edildi. Tarım sektöründe özelleştirilmesi planlanan emlakın %93.2’si özelleştirildi. Sonuçta 1997’den başlayarak tarım ve hayvancılık ürünlerinin yılda %7 artış kaydetmesi sağlandı.⁷²

Öte yandan Birinci Özelleştirme Programı çerçevesinde hizmet sektörü başta olmak üzere küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi sağlandı. 1993 yılında ekonomide %24 olan özel sektörün payı 2000 yılı sonunda %68’e yükseldi.

4. Ekonomide liberalizasyon, dış ilişkilerin geliştirilmesi ve yabancı yatırımcıların özelleştirmeye katılımlarının sağlanması ile, ekonomik kalkınma adına devamlı ve önemli bir kaynağa ulaşıldı: Serbest piyasa ekonomisi yönünde atılan adımlar Azerbaycan’ın uluslararası finans kuruluşları ile ilişkilerini artırdı. Kendi imkanları ile ekonomik kalkınma sürecine ivme kazandırması mümkün olmayan Azerbaycan, uluslararası iktisadi ve finans sistemi ile entegre olmaya çalışarak, yabancı sermayenin ülkeye akımını sağlamaya çalıştı. Özellikle 1994’de “Asrın Anlaşması”nın imzalanması ve 12 Kasım 1995’de yeni anayasanın kabul edilmesi ile piyasa ekonomisine ilişkin hukuki altyapının kurulmasının hızlanması ile birlikte ülkeye büyük hacimde yabancı sermaye girmeye başladı. Bankacılık ve finans sisteminin yeniden yapılanmasına ilişkin de önemli adımlar atıldı.

⁷² Yaqubov Ş. E., Mahmudzade A. M., **Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Yapılan Tarım Reformlarının Değerlendirilmesi, Azerbaycan’da Ekonomik Reformların Gerçekleştirilmesi Özellikleri ve Sorunlar**, İktisadi İnkişaf Nazirliği İqtisadi İslahatlar Merkezi, Bakı, 2001; s. 60-63

Kısaca 1993'ün ikinci yarısından itibaren hayata geçirilen düzenlemeler Azerbaycan'ın sosyal, siyasal ve ekonomik hayatında istikrarı sağlamaya imkan vermiştir. Dolayısıyla 1995-2000 yılları, ekonomik geçişin temellerinin atıldığı, ekonomik bunalımın sona erdirildiği ve ekonomide şeffaflığın sağlanmaya çalışıldığı dönem olmuştur.

1.5. Bağımsızlık Sonrası Üçüncü Dönem (2001 ve sonrası)

2001 ve sonrası dönüşüm sürecinde üçüncü aşama olarak değerlendirilebilir. Bu aşamada gerçekleştirilmesi hedeflenen önemli amaçlar olarak şunlar sıralanabilir:

1. İktisadi büyümenin ivme kazanarak devam ettirilmesi,
2. İkinci Devlet Özelleştirme Programının kabul edilmesi ile enerji sektörünün yeniden yapılandırılması ve üretim kapasitesinin artırılması,
3. İktisat politikalarının sosyal yönünün güçlendirilerek, sosyal refah düzeyinin artırılması, bunun için de enerji sektöründen elde edilen gelirlerin diğer sektörlerle yöneltilmesi.

Dolayısıyla bu aşamada uygulanacak olan iktisat politikası ile daha çok petrol sektörü dışındaki alanların geliştirilmesi hedeflenmektedir. İktisadi kalkınma stratejisinin yakın perspektifte temel amacı; yapılan iktisadi düzenlemelerin derinleştirilerek çağdaş piyasa ilişkileri ve dünya üretim sisteminin gelişim eğilimi temelinde ülkenin iktisadi sisteminin yeni kalkınma seviyesine geçmesinin sağlanmasıdır.

Yeni işyerlerinin açılması, halkın gelir düzeyinin artırılması ile hayat standartlarının yükseltilmesi doğrultusunda bazı reformların hayata geçirilmesi amacıyla Aliyev'in Mart-2001'de imzaladığı "Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Kalkınma Üzere Devlet Programı"na esasen 2003-2005 yıllarını kapsayacak şekilde yapılacak olan faaliyetler de önem arz etmektedir. Amaca ulaşmak üzere gerçekleştirilecek projeler için 3 milyar \$ sermayenin yatırılması planlanmaktadır. Ekonominin tümü bakımından ise bu süre zarfında yaklaşık 10 milyar \$ sermaye yatırımlara sevk edilmiştir.

2002 yılının Nisan ve Mayıs aylarında Aliyev'in yerli ve yabancı iş adamlarıyla görüşmesinin ardından, Ağustos ve Eylül aylarında imzaladığı girişimciliği destekleyen fermanlar (Cumhurbaşkanı, kanunlardan sonra ve Bakanlar Kurulu kararlarından önce gelen ve "ferman" olarak adlandırılan kararlar alma yetkisine sahip olan) ile, özellikle vergi, gümrük, lisans ve işletmelerin denetimi ile ilgili yapılan yapısal düzenlemelerle, yerli ve yabancı işadamlarının önündeki bazı problemler giderilmeye çalışıldı. Vergi oranları düşürüldü, küçük ve orta ölçekli işletmeciliğin geliştirilmesi için program kabul edildi. Yapılan düzenlemeler işadamlarına ekonomide yeni bir devrin başladığı inancını artırırken ülkede yaratılan yatırım iklimi, yabancı işadamlarının dikkatini çekmeye başladı.

Tablo 3. Azerbaycan Ekonomisinde Yatırım Miktarları ve Petrol Alanında Yatırım (2001-2005)

Yıllar	2001	2002	2003	2004	2005
Toplam Yatırım	1561,8	2796,6	4326,4	5922,7	6669,6
Dahili Yatırım	470,0	561,7	955,4	1347,2	2225,3
Yabancı Yatırım	1091,8	2234,9	3371,0	4575,5	4444,3
• Petrol Sanayisine	820,5	1693,0	2972,4	4088, 1	4074,4
• Diğer Alanlara	79,3	318,9	45,4	104,2	87,1
• Mali Krediler	192,0	223	238,3	293	281,8

Kaynak: www.azstat.az (Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu)

Azerbaycan, doğrudan yabancı sermaye çekme konusunda oldukça başarılı grafik çizmiş ve 2004 yılında BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı tarafında hazırlanan "Doğrudan Yabancı Yatırım Performansı Endeksinde 140 ülke arasında ilk sırayı tutmuştur. 2004 yılında yabancı yatırım bir önceki yıla oramla %35 artarak GSYH'nın %43,4'ü düzeyinde gerçekleşmiş ve kişi başına düşen rakam 463 \$ olmuştur. 2002 yılından itibaren hem Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı inşası, hem de Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu'nun (AIOC), Azeri-Çırac-Güneşli (AÇG) yataklarında faaliyetlerin yoğunlaşması dolayısıyla yatırımlarını artırması, yabancı yatırım girişinde keskin artış yaratmıştır.⁷³

⁷³ EIU, **Azerbaijan Country Profile**, 2005, London, 2005, s.37

2001 ve sonrası bağımsızlık sonrası üçüncü dönem olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde iktisadi büyümenin devam ettirilmesi, iktisad politikalarının güçlendirilmesi, enerji sektörünün yeniden yapılandırılması, iktisad politikalarının sosyal yönünün güçlendirilmesi, sosyal refah düzeyinin artırılması, enerji sektörünün hızla gelişmesi, iktisad politikasıyla daha çok petrol sektörü dışındaki alanların geliştirilmesi hedeflenmektedir. 2 Temmuz 2001’de IMF yönetim kurulu Azerbaycan’da yoksulluğun azaltılması ve Ekonomik kalkınma üzere devlet programını onayladı. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından 11 şubat 2004 tarihinde Azerbaycan bölgelerinin 2004-2008 yıllarını kapsayan sosyo-ekonomik kalkınması ile ilgili “Devlet Programı”nı onayladı. Fakirliğin giderilmesiyle ilgili çalışmalara özellikle de bölgelerin ekonomik kalkınmasına daha çok önem verildi.⁷⁴

2. YAPILAN BORU HATTI ANLAŞMALARI

Ortadoğu’da azalan petrol rezervleri, yeni kaynakların bulunmasını zorunlu kılıyordu. Sonuçta aranılan kaynaklar bulundu ve Orta Asya yeni umut olarak petrol haritasının ortasına yerleştirildi. Azerbaycan ve Kazakistan petrol, Türkmenistan doğal gaz rezervleri ile hemen dikkat çekti ve dünya petrol devleri bu ülkelere akın etti. Fakat pazara ulaşmayan petrol ve doğal gazın önemi yoktu. Kazakistan ve Azerbaycan petrolü, Türkmenistan doğal gazı hangi yolla dünya pazarlarına ulaşacaktı? İşte Azerbaycan ve Kazak petrolleri, Türkmenistan doğal gazı ile ilgili asıl sorunda bu noktadadır. Günümüzde tartışma petrol ve doğal gaz üretiminin paylaşımının yanı sıra ve daha çok üretilen petrol ve doğal gazın hangi yolla ya da yollarla dünya pazarlarına ulaştırılacağı konusundadır. Zira boru hattı konusunun hem ekonomik, hem de politik bir konu olması, sorunun çözümünü daha da önemli kılmakta ve güçleştirmektedir.

Bağımsızlığını kazanan Hazar Havzası ülkelerinden Kazakistan ve Azerbaycan büyük petrol potansiyellerini, Türkmenistan ise doğal gaz zenginliğini ekonomilerinde değişimi gerçekleştirmek için gerekli kaynakları sağlamak ve geçiş döneminin sıkıntılarını

⁷⁴ <http://www.oncevatan.com.tr/Detay.asp?yazar=42&yz=12650> (08.12.2009)

hafifletmek amacıyla bir an önce kullanma ihtiyacı duydular. Ancak mevcut boru hatları, Sovyetler Birliği'nin planlı ekonomisi çerçevesinde cumhuriyetler arası işbölümüne göre düzenlenmiş olduğundan, bunların ihraç amaçlı kullanım imkanları sınırlıydı.

Sovyetler Birliği'nin dağıldığı ilk yıllarda Rusya, Sovyet döneminde kurulmuş olan ulaştırma sisteminden faydalanarak, Hazar Havzası'ndaki eski Sovyet cumhuriyetlerinin Rusya'yı "by-pass" edecek boru hatları geliştirmelerini engellemeye çalıştı. 1990'ın ilk yarısında Rusya, söz konusu cumhuriyetler üzerindeki politikasını bu cumhuriyetlerin enerji ihracatını kendi topraklarından geçen boru hatları aracılığıyla kontrol edilmesi üzerinde kurmuştu. Öte yandan uluslararası enerji şirketlerinin sadece ekonomik çıkarları dikkate alarak hareket etmeleri ise Rusya'nın devre dışı bırakıldığı alternatif boru hatlarının geliştirilmesi gecikiyordu. Ancak dünyada enerji talebindeki artış, enerji fiyatlarındaki yükselme ve Orta Doğu'da artan kargaşa gibi gelişmeler özellikle başta ABD ve Çin olmak üzere dünya devletlerinin Hazar enerji kaynaklarının üretiminin yanı sıra dünya piyasalarına ulaşımı konusunda da aktif olmaya sevk etti.

Sonuçta bölgede bağımsızlığını kazanan yeni ülkelerde kurulan Batı ağırlıklı konsorsiyumlar yeni boru hattı güzergahları tespit etmek üzere harekete geçti. Tabii ki güzergah tespitinde maliyet unsuru ve stratejik unsur önemli rol oynayacaktı.⁷⁵

Türk cumhuriyetlerinin petrol ve doğal gazıyla hem kendi ihtiyaçları, hem de bu ülkelerle ilişkilerinde önemli bir işbirliği unsuru olması açısından özel ilgi gösteren Türkiye, boru hatlarının kendi topraklarından geçmesi konusunda ön anlaşmalar yapmış bulunuyordu. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan yönetimlerinin de tercihi Türkiye'den yana görünüyordu. Ancak Türkiye ile Azerbaycan bağlantısının kurulması için İran, Ermenistan ya da Gürcistan topraklarından geçiş alternatifleri vardı. İran seçeneği siyasi gerekçelerle dışarıda bırakılırken, projenin uygulamaya konulabilmesi için Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözüme kavuşması beklendi. Bu arada Rusya faktörü

⁷⁵ Kut Gün, **Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Uluslararası Ortam, Bağımsızlığın İlk Yılları (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan)**, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, No; 1723, Ankara, 1994; s. 21-23

yeniden devreye girdi. İhtilafın çözümü için kurulan AGİK Minsk Grubu ve daha sonraki diğer arabulucu girişimlerde belirleyici rol oynayan Rusya, sonuç almaktan çok bu ülkeleri kendine bağımlı hale getirme yolunda adımlar atıyor, öte yandan Karadeniz Novorossiysk limanına uzanan mevcut ancak kapasitesi sınırlı boru hatlarının iyileştirilmesinin Orta Asya ve Kafkasya petrolünün ihracı için yeterli olacağı görüşünü yaygınlaştırmaya çalışıyordu.

Stratejik nedenlerle daha uzun ve maliyetli olan Gürcistan seçeneği ortaya atıldığında beklenmedik sorunla karşılaşıldı. Zira Gürcistan'da Abhazya sorunu ya ülkenin böyle bir yatırım için güvenilirliği konusunda ciddi kuşkular yaratır nitelikteydi. Abhazya sorunu yalnızca petrolün Novorossiysk'ten naklini isteyen Rusya'nın inisiyatifiyle çözülecekti ya da daha da ağırlaşacak bir mahiyetteydi. Türkiye böyle bir noktada Rusya'yı karşısına almış oluyordu. Petrol üreticisi cumhuriyetler ve konsorsiyumlar ise Novorossiysk seçeneğini giderek daha ciddi şekilde düşünmeye başladılar. Bu düşünce Pazar ekonomisine geçiş sürecinde Rusya'dan koparmaya çalıştıkları bağlarını bir süre daha devam ettirmeleri gerektiği sonucunu doğuruyordu.⁷⁶

SSCB döneminden kalan mevcut boru hatları Hazar ülkelerinin ürettiği ve üretmeyi planladığı petrol ve doğal gazı taşıyacak kapasitede değildi. Ayrıca nakilde yer yer aksamaların olması ve bazı şebekelerin kullanım süresini doldurmuş olması ve nakilde Rusya'nın kendi petrol ve doğal gazına öncelik tanınması da söz konusuydu. En azından bu durum, Hazar'dan çıkarılan petrol ve doğal gazın dünya pazarına hangi güzergahlarla gerçekleştirileceği sorununa Hazar ülkesi olarak Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ı alternatif çözüm arayışına sevk etti. Çözüm arayışında, çok sayıda petrol ve doğal gaz boru hattı projesi ve bu projelere ilişkin pazarlıklar gündeme geldi.

Mücadele sürecinin nihayetinde, temel ihrac boru hattı olarak Azerbaycan petrolünün dünya piyasalarına ihracı bakımından Bakü-Tiflis-Ceyhan, Azerbaycan doğal gazının dünya piyasalarına ihracında ise Bakü-Tiflis-Erzurum temel ihrac boru hattı olarak kararlaştırıldı. Böylece Azerbaycan ekonomide yeniden yapılanma, kalkınma ve

⁷⁶ Kut, a.g.e., s. 23-24

küreselleşen dünya ile bütünleşme adına en önemli sacayaklarından biri olarak, enerji kaynaklarının dünya piyasalarına ihracını sağlayan nakil hatlarına ulaşmış oldu.

Petrolün askeri, siyasi ve teknik hayattaki önemini 19. yüzyılın başlarında kavrayan Rus İmparatorluğu, çeşitli entrikalar ve katliamlarla Orta Asya ve Kafkasya coğrafyasını işgale başladı. Rus İmparatorluğu'nun işgallerden beklentisi, sıcak denizlere inmek ve bölge enerji kaynaklarını kendi geleceği ve politikaları için kullanmaktı. Rus İmparatorluğu'nun 20. yüzyılın başlarında yıkılmasının ardından, bölge halklarına, “istedikleri kadar özgürlük” vaat eden Lenin ve Stalin'in ilk işi, bölge devletlerini kanlı veya kansız yollarla yeniden Sovyet sistemine dahil etmek oldu. Bölge devletlerinin kısa sürede “Sovyet Cumhuriyetleri” haline getirilmesiyle, bölge doğal kaynaklarını, tıpkı Rus İmparatorluğu'nun yaptığı gibi, kendi çıkarları için kullanmaya başladı. Bu durum 1990'ların başına kadar sürdü. Sovyetler Birliği'nin 1990'ların başında resmen dağılmasıyla birlikte, Kafkas ve Orta Asya Cumhuriyetleri de bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar.⁷⁷

Bölgede meydana gelen boşluk, karar vericilerin beyinlerinde şu soruyu bıraktı: Bölgenin zengin doğal kaynakları kimler tarafından kontrol edilecekti? Çünkü bölge devletlerinin bu zenginlikleri tek başlarına dünya piyasalarına sunmaları teknik ve mali açılarından mümkün değildi. Diğer taraftan tek bir ülkenin kontrolü altına girmesi de bir bakıma Sovyet döneminin geriye gelmesi anlamına geliyordu. Bu nedenle uluslararası gündemi meşgul etmeye başlayan bu sorun, bölge üzerinde soğuk savaş rüzgarlarının esmesine sebep oldu.

Petrolün dünya piyasalarına ihraç yolunun belirlenmesi konusunda, petrol anlaşmalarına katılım mücadelesinden daha büyük mücadele verilmektedir. Bölgedeki siyasi çatışmalarda enerji hatlarını kapatmak en tehlikeli silahlar arasında yer alırken, bütün bölge ülkeleri boru hatlarını ve kaynaklarını çeşitlendirmeye yöneldi. Petrol, sadece

⁷⁷ Ertan Efeğil, Bakü Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesine Sistemik Bakış, **Türkistan News**, 20 September 1999; s. 58-60

otomobilleri ve uçakları harekete geçirmemekte aynı zamanda askeri gücü, milli hazineleri ve uluslararası politikayı da harekete geçirmektedir. Bu durum petrolü geleneksel arz-talep dengesi sınırları içerisinde alınıp-satılan mal olmaktan çıkarmaktadır. Bu bakımdan ülkelerin petrol boru hattı konusunda gösterdikleri mücadele döviz geliri elde etmenin ötesinde bir önem taşımaktadır.

Azerbaycan petrolü Dağıstan, Gürcistan, İran gibi ülkelere 1880 yılına kadar trenle yük şeklinde, Hazar'da ise gemilerle nakledilmekteydi. Daha sonra ise Bakü petrolü Rusya, Gürcistan ve diğer ülkelere boru hatları ile işlenmek üzere nakledilmeye başlandı.⁷⁸ Bu hatlar Bakü-Novorossiysk ve Bakü-Supsa hatlarıydı. Hazar petrolünün keşfinin ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının ardından Bakü-Tiflis-Ceyhan'ın da aralarında bulunduğu 7-8 yeni hat gündeme geldi. Hazar Denizi'nden çıkarılıp Azerbaycan'dan dağıtımclarına, kullanıcılarına ve sahiplerine ekonomik açıdan zenginlik getirecek olan petrol boru hattının rotası hakkında Ankara ve Moskova'da yoğun lobi faaliyetleri olmuş ve bu merkezlerin her biri kendi ülkesinden geçen veya Türkiye'nin Akdeniz'deki bir limanından ya da Rusya'dan geçerek Avrupa'ya varacak olan rotanın avantajlarını vurgulamışlardı. Coğrafi gerçekler ise petrolün dünya piyasalarına Akdeniz veya Basra Körfezi'ndeki liman tesislerine boru hattıyla getirilerek ulaştırılabileceğini göstermekteydi. Petrol boru hatları konusunda 7-8 güzergah gündeme gelmesine karşın bunlardan yalnızca beş tanesi resmi olarak görüşülmüştür.⁷⁹

- 1) Kuzey Hattı: Bakü-Novorossiysk,
- 2) Batı Hattı: Bakü-Supsa,
- 3) Güney Hattı: Bakü-İran,
- 4) Doğu Hattı: Afganistan ve Pakistan üzerinden geçen hat,
- 5) Güney-Batı Hattı: Bakü-Ceyhan.

⁷⁸ Eliyev F. Ş., **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Yeraltı Suları ve Kaynaklardan Kullanım ve JeoEkoloji Sorunları**, Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakı, 2000; 291

⁷⁹ Aslanlı Araz, Bakü-Tiflis-Ceyhan: Petrolün Ötesinde Önem Taşıyan Hat, **TUSAM Ulusal Güvenlik Stratejileri Araştırma Merkezi**, 2004; <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=48&sayfa=53> (05.11.2009)

Yukarıdaki beş hattın ikisi; Bakü-İran ve Bakü-Pakistan hatları gündeme geldikleri ilk günden itibaren tepkiyle karşılanmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan petrollerini çıkarmak amacıyla kurulan Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu (AIOC)'nun hazırladığı raporla güzergah sayısı Bakü-Novorissiysk, Bakü-Supsa ve Bakü-Tiflis-Ceyhan olarak 3'e indirildi.

Hatlardan hangisinin kesinleşeceği konusunda batılı petrol şirketleri arasında da tam bir fikir birliği yoktu. Üç hat arasında kesin bir karar verilmemesinin sebeplerinden biri de, alternatif boru hatlarının hiç birinin ekonomik, ekolojik ve/veya stratejik açıdan problemsiz olmamasıydı. 1990'lı yıllarda dünya petrol piyasalarının verilerine bakıldığında, dünya piyasalarının şimdilik Azerbaycan petrolüne ihtiyaç duymadığı görülmekteydi. Diğer taraftan Hazar Denizi kıta sahanlığı meselesi de birçok projeyi ileride hukuksal açıdan geçersiz kılabilirdi. Bu ihtimal nedeniyle tartışmalı bölgelerde devletler ve şirketler yatırım yapma konusunda isteksiz görünmekteydi. Ayrıca bölge ülkelerinin de teknik açıdan görüş birliğine varmaları gerekmektedir.⁸⁰

Hazar petrollerini Batı piyasalarına ulaştırmada temel ihrac boru hattı olarak Bakü-Tiflis-Ceyhan üzerinde karar kılınması halinde Kafkasya'daki hakim güç olma pozisyonunun önemli oranda azalacağını anlayan Rusya, Bakü-Tiflis-Ceyhan projesinin gerçekleşmemesi ve temel ihrac boru hattı olarak Novorossiysk hattının kabulü için ısrar etti.⁸¹

Stratejik hedefler doğrultusunda Azerbaycan, erken petrol boru hattı konusunda tek bir hat yeterli olabilecekken 1995'te Kuzey ve Batı istikametinde olmak üzere hem Bakü-Novorissiysk hem de Bakü-Supsa hatlarından ihraca karar verdi.⁸² Rusya'nın baskılarına rağmen, Batı piyasalarına ihracatta temel hat olarak ise Bakü-Tiflis-Ceyhan hattında karar kılındı. Aşağıda bu hatlar ve hatlara ilişkin gelişmelere yer verilecektir. Enerji

⁸⁰ Ertan, **a.g.m.**, s. 70

⁸¹ Croissant Michael P., Transkafkasya'da Petrol ve Rus Emperyalizmi, **Avrasya Edütleri**, C.3, S.1, 1996, s.16-26

⁸² Aliyev İlham, Muradverdiyev Akif, **Dünya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü**, Bakü, 1998-1999; s. 155

kaynaklarının etkin kullanımında en temel sorunlardan biri kaynakların dünya piyasalarına ulaşmasını sağlayan nakil hatlarının oluşturulmasıdır. Rusya dışında nakil hatlarına sahip olunması halinde, ekonomik bağımsızlık açısından en temel adım olacaktır.

Azerbaycan petrolü Dağıstan, Gürcistan, İran gibi yabancı ülkelere 1880 yılına kadar trenle yük şeklinde, Hazarda ise gemilerle nakledilmekteydi. Daha sonra ise Bakü petrolü diğer ülkelere 720 km uzunluğunda olan boru hatları ile nakledilmeye başlandı. Bu hatlar Bakü–Novorossiysk ve Bakü–Supsa hatlarıydı. Hazar petrolünün keşfinin ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının ardından üçüncü bir hatt olarak ise Bakü–Tiflis–Ceyhan gündeme geldi. Azerbaycan petrolü dünya gündemine girdiği günlerde petrol taşınması için 7-8 güzergahın gündeme gelmesine karşın AIOC'nun hazırladığı raporla güzergah sayısı Bakü–Novorossiysk, Bakü–Supsa, Bakü–Tiflis–Ceyhan, olarak 3'e indirildi.⁸³

2.1. BAKÜ-NOVOROSİYSK Petrol Boru Hattı

Erken üretim petrolünün hangi hatla taşınacağı tartışıldığı dönemlerde Rusya Bakü ile Novorossiysk limanı arasında zaten bir boru hattı olduğunu ve ayrıca bu hattın hem ucuz hem de hızlı bir biçimde gerçekleştirilebilecek tek alternatif olduğunu ileri sürdü ve Rusya bu hattın topraklarından geçeceği nedeniyle Çeçenistanla anlaşma yaptı. Daha sonra Azerbaycan Rusya ve Çeçenistan arasında Bakü–Grozni–Tihoretsk–Novorossiysk boru hattına ilişkin üç taraflı sözleşme imzalandı. 16 Şubat 1996-da AIOC ve rusyanın transneft şirketi arasında yapılan anlaşmayla bu boru hattıyla erken petrolün ihracatına karar verildi. 1997 yılının Kasım ayından petrol bu hattan ihrac edilmektedir. Bakü–Novorossiysk boru hattıyla akıtılan petrolü dünya pazarına taşıyan ilk tanker 1997 12 Aralık tarihinde İstanbul boğazından geçmiştir.⁸⁴

⁸³ Aliyev Natic, "Petrol Azerbaycan'ın Milli Serveti", **Diyalog Avrasya Dergisi**, Şubat-2001, s. 62-70

⁸⁴ Aliyev Natic, **a.g.e.** s. 73

2.2. BAKÜ-SUPSA Petrol Boru Hattı

Bakü Novorossiysk hattının yanısıra 1995 9 Ekim tarihinde petrolü dünya piyasalarına pazarlamak için belitlenen diğer hatt Baküden Gürcüstanın Supsa limanına varan boru hattıdır.

1996 yılı 8 Mart tarihinde Tiflis'te Azerbaycan petrolünün Gürcistan Supsa limanına naklini kararlaştıran anlaşma AIOC Gürcistan hükümeti ve SOCAR arasında imzalandı. Bu boru hattıyla Azeri Çırak ve Güneşli yataklarından çıkan petrolün nakli kararlaştırıldı ve hattın kapasitesi beş milyon tondur. Hatt 17 Kasım 1999 yılında kullanıma girmiştir ama 1998 10 Aralık'ta ilk petrol supsa limanına ulaşmış 1999 yılının nisan ayında tankerlere yüklenmeye başlanmıştır.

Çeçenistan probleminin Bakü–Novorossiysk hatını tehlikeli kılması nadaniyle Bakü–Supsa hattı inşa edilerek devreye sokulmuştur.⁸⁵

2.3. BAKÜ-TİFLİS-CEYHAN Petrol Boru Hattı

Erken petrolün ihraç hattının belirlendiği dönemde Azerbaycan petrolünün ihracında ana hattın hangisi olacağı konusunda henüz karar verilmemişti.Yapılan hesaplamalarda erken üretim petrolünün taşınmasında kullanılan iki boru hattının günlük kapasitesinin Hazar'ın Azerbaycan sektöründen elde edilecek petrolün ancak 1/6'sını taşıyabilecek kapasitede olduğu ifade edilerek, petrolün geriye kalan 1/5'inin hangi güzergah ya da güzergahlar vasıtasıyla taşınacağı noktasında Kafkaslarda başlayan ve Orta Asya'yı da içine alan bir mücadele verilmeye başladı.

1995 yılında Azerbaycan erken petrolünün taşınacağı güzergahlar konusunda anlaşmalar sağlandıktan sonra petrolün temel ihraç boru hattı konusunda taraflar şekillenmeye başladı. Soğuk rüzgarlar arasında başlayan mücadelede, esas ihraç boru hattı

⁸⁵ Zohrab İsmayıl, Azerbaycan Bakü-Ceyhan Marşrutuna Üstünlük Verir, *Azatlık Gazetesi*, (13.05.1997)

için gündemde yer etmeye başlayan en güçlü güzergah Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı projesiydi. Taraflar arasında yer alan Rusya ve Türkiye temel ihraç boru hattının tespit için yoğun lobi faaliyetlerine giriştiler.⁸⁶

Türkiye Azerbaycan petrollerinin hem Rusya hem de Gürcistan üzerinden taşınmasını içeren Ekim-1995 kararını geçici bir adım olarak değerlendirerek, hem Azerbaycan hem de Kazakistan petrolünün sürekli taşınması için Akdeniz kıyısındaki Ceyhan petrol terminali tesislerine bir boru hattının yapılması için lobi faaliyetlerini yoğunlaştırdı.

Türkiye'nin Azerbaycan petroleri için hazırladığı Bakü-Ceyhan projesini ilk olarak gündeme getirdiği 1992 yılında İran'ı geçiş rotası olarak dikkate almış ve dünyaya Azerbaycan-İran-Nahçıvan-Türkiye olarak ilan etmişti. Ancak bu rota İran rejimine karşı tavrı belli olan ve ekonomik-ticari ambargoyu devam ettiren ABD'nin yanı sıra petrol şirketleri tarafından uygun görülmedi. Daha sonra bazı ABD'li ve Avrupalı şirketler, hattın İran'ın çıkarılıp yerine Ermenistan'ın konulmasını teklif etti. Fakat bu teklif de Azerbaycan tarafından kabul edilmedi. Gelişmeleri ve tepkileri dikkate alan Türkiye daha sonra Gürcistan üzerinden yeni bir alternatif geliştirdi ve hattı Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesi olarak açıkladı.

Teklif edilen projeye göre 1768 km'lik Bakü-Tiflis-Ceyhan hattının 443 km'si Azerbaycan, 249 km'si Gürcistan 1076 km'si ise Türkiye topraklarında yer alacaktı. Bakü yakınlarındaki Sengaçal limanından kara geçişiyle, Gürcistan'ın başkenti Tiflis üzerinden geçip, Türkiye sınırının 42 derece 49 dakika kuzey ve 43 derece 18 dakika doğu koordinatları arasından Anadolu'ya giriş yapacaktı. Hat Ardahan, Kars, Erzurum, Erzincan, Sivas, Kayseri, Kahramanmaraş, Osmaniye ve Adana il sınır güzergahını takip ederek Ceyhan'da inşa edilecek olan terminale bağlanacaktı.⁸⁷

Yine projeye göre uzun vadede Doğu-Batı Koridoru ile Azerbaycan'ın yanı sıra

⁸⁶ Aliyev, **a.g.e.**, s. 82-84

⁸⁷ "Baku-Tblisi-Ceyhan Pipeline", **Energy Ecology Economy Popular – Science Journal**, 2003, 13. sayı, s. 2-15

Kazakistan petrolü de aynı hat ile taşınabilecekti. Buna göre Hazar Denizi'nin altına döşenmesi düşünülen Trans-Hazar hattı ile Kazak petrolü Bakü'ye, oradan da Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ile Türkiye'ye ve dünya piyasalarına ulaştırılabilecekti.

Türkiye tarafından teklif edilen projede, inşa edilecek bir boru hattı ile Kazakistan'dan 20-25 ve Azerbaycan'dan da 25 olmak üzere toplam 45-50 milyon ton ham petrolün Ceyhan terminaline taşınması esas alınmıştı. Zira Ceyhan ham petrol ihraç terminali 120 milyon ton/yıl kapasiteye sahiptir. Yaklaşık 71 milyon ton/yıl kapasitesi olan Irak-Türkiye ham petrol boru hattı da dikkate alındığında, atıl kalan 49 milyon ton/yıl'lık kısım, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının 45-50 milyon ton/yıl'a ulaşacak olan kapasitesini karşılamaya yeterli bulunmaktadır. Erken üretim Petrolünün taşınması amacıyla yapılan Novorossiysk ve Supsa petrol boru hatlarının şu andaki toplam yıllık kapasitesi 15-18 milyon tondur. Dolayısıyla söz konusu hatların ana hat olarak ihtiyacı karşılaması mümkün değildir. Bu iki hattın toplam kapasitesi ise yapılacak büyük yatırımlarla ancak yılda 30 milyon tona ulaşabilecekti. Ayrıca kapasite artırımı için yapılacak yatırımların ve petrolün gemilerle taşınmasının getireceği ek maliyetler dikkate alındığında bu iki hattın maliyeti Bakü-Tiflis-Ceyhan hattının maliyetine yakın bir rakam tutmaktaydı.

Türkiye petrol yönünden büyük ölçüde dışa bağımlıdır. Ülke içinde üretilen petrol iç tüketimin yalnızca %4'ünü karşılamaktadır. Petrol yönünden büyük ölçüde dışa bağımlı olan Türkiye'nin petrol ithalatı, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı projesinin kabul edilmesi ile birlikte daha kolay ve ucuz bir şekilde gerçekleştirilebilecekti. Bu projenin kabulü halinde Türkiye bu hattan geçecek olan petrolün büyük çoğunluğunu satın alarak, giderek artan enerji kaynağı ihtiyacını düşük fiyatlarla karşılayabilecekti. Böylece tankerlerle gerçekleştirilen ithalat için ödenen navlun bedeli de ortadan kalkmış olacaktı. Nakliye harcamalarının kısmen azalmasının yanı sıra petrolün büyük tankerlerle okyanusa çıkarılması da mümkün olacaktı.⁸⁸

⁸⁸ Eliyev Natıq, Bakı-Ceyhan Tezlikle Reallaşacaq (Repörtaj), **Zaman Azerbaycan Gazetesi**, 16-17.05.2000; s. 7

Boru hattının Türkiye'den geçmesi halinde Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri üzerindeki etkisi daha da artacaktı. Ayrıca bu Cumhuriyetlerin petrol ve doğal gaz boru hatları nedeniyle Rusya'ya olan bağımlılığı azalacaktı. Özellikle Rusya ve bazı batılı ülkeler ise boru hattının Türkiye'den geçmesi halinde, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin daha da gelişmesinden endişe duymaktaydı. Bu nedenle Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının önündeki engellerin ekonomik olduğu kadar siyasi olduğu da söylenebilirdi.⁸⁹

Projenin gerçekleşmesi aynı zamanda hem Türkiye-Azerbaycan dış ticaret hacminin gelişmesine katkı sağlayacaktı. Yıllarca sözü edilen dış ticaretin gelişmemesinden dolayı iki ülke arasında ilişkilerin zayıflaması da böylece ortadan kalkmış olacaktı.

Türkiye'nin bu hattan elde edeceği “geçiş vergisi ve işletmecilik hizmetleri” karşılığı dışında, Ceyhan Bölgesine yapılabilecek milyarlarca dolarlık yabancı yatırım gerçekleşecek ve istihdam imkanı artacaktı.

Bu hattın gerçekleşmesinin Türkiye bakımından diğer bir avantajı da boğazlardaki petrol trafiğinin artmasını önleyecek olmasıdır. Türkiye Bakü-Tiflis-Ceyhan'da ısrarında gerekçe olarak boğazlardan taşınacak petrolün trafiği arttıracığı ve İstanbul'u tehdit edeceği düşüncesi de yer almaktaydı. Zira artık Boğaz'dan Montrö anlaşmasının imzalandığı 1936 yılındaki gibi 1-2 gemi değil, günde ortalama 150 gemi geçmekteydi. Temel ihraç boru hattı olarak Rusya'nın teklifini kabul edilmesi halinde petrolün boşaltım noktası Karadeniz'deki Novorossiysk olacaktı. Petrol buradan tankerlerle Boğazlardan geçecekti. Bu ise Türkiye'nin Boğazlardan artan tanker trafiği nedeniyle çevresel sorunlarla karşı karşıya kalması demektir.

Petrol ve petrol ürünlerinin taşınmasını amaçlayan denizyolu trafiği, İstanbul Boğazı'nda son yıllarda dünyadaki en yoğun su geçitlerinden biri olmuştur.⁹⁰ İstanbul

⁸⁹ Çelik Kenan, Kalaycı Cemalettin, “Azeri Petrolünün Dünü ve Bugünü”, *Journal of Qafqaz University*, V.II, No.II, 1999; s. 61-74

⁹⁰ Samsunlu Ahmet, Deniz Kirliliği ve Kontrolü, *İTÜ Yayınları*, No.1555, İstanbul, 2000; s. 120

Boğazı gibi işlek bir geçiş bölgesindeki deniz trafiğinin kontrol önlemlerinin yeterince sağlanmaması sonucunda, daha önce yaşandığı gibi muhtemel tanker kazaları Boğazı devre dışı bırakacak ve İstanbul'da yaşamı tehlikeye sokabilecekti.

Ayrıca fırtınalı Karadeniz'deki tanker trafiği aşırı derecede zarar görmüş olan biyosferini daha da tehlikeye sokacaktı. Karadeniz'deki balıkçılık, son kırk-elli yılda kıyıdaş devletlerden gelen endüstriyel kirlilik nedeniyle %90 azalmış ve pek çok plaj, eskiden zengin iş hacmi olan sayfiye yerleri güvenilmez hale gelmişti.

Türkiye, Boğazlardaki tanker trafiğinin artması nedeniyle ortaya çıkacak sıkıntıların çevresel ve stratejik gerçeklerle kabul edilemez olduğunu belirtmek suretiyle, Kazak ve Azerbaycan petrolünün Karadeniz'e getirilmesi planına ilişkin ciddi uyarılarda bulunmuştu. Türkiye bununla da kalmayıp, boğazlar kanununda yeni düzenlemeler kabul ederek 1994 yılında uygulamaya koydu. Böylece petrol tankerlerinin boğazlardan geçmesine bazı kısıtlamalar getirildi. Rusya 1936 Montrö anlaşmasını ileri sürerek bu düzenlemelere karşı çıktı. Montrö anlaşması hükümleri uyarınca Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin ticari gemileri, Boğazlardan serbestçe geçebilir. Savaş gemilerinin serbest geçişi, 15 gün önceden haber vermek, bir arada 9 gemiyi ve belli bir tonajı aşmamak şartlarına bağlanmıştır. Denizaltılar ve 10 bin tondan büyük savaş gemilerinin geçmesi ise yasaktır. Karadeniz'e kıyısı bulunan devletlerin ticari gemileri de Boğazlardan serbestçe geçebilirler. Ticari gemiler sadece sağlık denetimi gerekçesiyle durdurulabilir.⁹¹

Rusya, Montrö anlaşmasına göre Boğazların her iki yakasında Türkiye'nin egemenliği altında olduğunu ancak Boğazlardan geçişin serbest olduğunu ileri sürerek Boğazlara ilişkin bütün teknik düzenlemelere karşı çıktı. Türkiye ise Montrö anlaşmasından günümüze bir hayli uzun zaman geçtiğini, bu süre içerisinde boğaz trafiğinin oldukça arttığını, bu nedenle boğazların kontrol ve düzenleme altına alınmasının şart olduğunu ileri sürdü. Montrö anlaşmasının ana niteliği Boğazlardaki trafiğin serbest oluşuydu. Ancak bu anlaşmanın imzalandığı 1936 yılında Boğazlardan günde bir iki ticari gemi geçmekteydi.

⁹¹ Dikbaş Kadir, Hazar Petrolleri ve Avrasya Enerji Koridoru, **Diyalog Avrasya Dergisi**, S.1, 2000; s. 10-19

Artık boğazlar dünyanın en yoğun deniz yollarından biri haline gelmişti. Petrol tankerlerinin geçişine izin verilmesi halinde, boğazlar büyük bir tehlike altına girecekti.

Aslında boğaz trafiğinin yoğunluktan dolayı tıkanması halinde ortaya çıkacak maliyet, Rusya dahil bütün Karadeniz ülkelerini ve Boğaz'ı kullanan şirketleri de yakından ilgilendirmekteydi.⁹²

“Bakü-Tiflis-Ceyhan” projesi aynı zamanda bir “ara menzil” olarak da değerlendirilmekteydi. Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan petroleri ve doğal gazının Gürcistan ve Türkiye üzerinden Batı pazarlarına ulaşması hem bu ülkeler için ve hem de Amerika Birleşik Devletleri için bir zafer olacaktı. Rusya ve İran için ise bir yenilgi olacaktı. Çünkü bu sayede Orta Asya ve Kafkaslar ekonomik olarak Rusya'nın tasallutundan kurtulma adına bir yol bulmuş olacak, Rusya olmaksızın dünyaya açılabilirdi. İran ise bölgede etkin olma adına önemli bir fırsatı kaybetmiş olacaktı.⁹³

Türkiye'nin lobi faaliyetleri, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Rusya'nın etki alanından kurtulma düşünceleri ve Amerika'nın bölgeye ilişkin planları temel ihraç boru hattı olarak Bakü-Tiflis-Ceyhan'da birleşmekteydi. 1992-1997 yılları arasında yapılan görüşmelerde Rusya, İran ve bazı Avrupa ülkelerinin aleyhte mücadele vermelerine karşın, 2004 yılında BTC'ye karar kılma adına Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında ilk resmi adım atıldı. 2004 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen AGİT Zirvesi'nde üç ülke devlet başkanı Azeri petrolünün Ceyhan'a akıtılmasını öngören anlaşmaya imza attı. Kazakistan'da ise yeterli olması halinde Bakü-Ceyhan'ı kullanma taahhüdünde bulundu. Ancak, Kasım-1999'da İstanbul'da yapılan AGİT Zirvesi sırasında, ilgili ülke devlet başkanları tarafından imzalanan anlaşma sadece bir “niyet beyanı” olmuştu. Projenin hayata geçirilmesi için, ilgili ülkelerle “ev sahibi anlaşmaları”nın, boru hattından geçecek petrol miktarını ve fiyatını garantileyen anlaşmaların da imzalanması gerekmekteydi.

⁹² Dikbaş, a.g.e., s. 25

⁹³ Atsız, Yağmur, Zirve II, **Milliyet**, 19.11 1999

ABD, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında yapılan görüşmeler sonucunda BTC'ye karar kılınması doğrultusunda önemli mesafe alındı. Nisan-2000'de Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan, ABD devlet yetkilileri ve BP-Amoco yetkilileri arasında görüşmeler gerçekleştirildi. Üç ülke meclisi tarafından onaylamak üzere, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının inşasına başlanmasına ilişkin ortak bir metin hazırlandı.⁹⁴ Bu metin Mayıs-2000'de Azerbaycan ve Gürcistan parlamentoları tarafından kabul edildi.

Bakü-Tiflis-Ceyhan'a ilişkin olarak "Azerbaycan'ın Ev Sahipliği Anlaşması" da 9 Mayıs 2000'de Türkiye'de imzalandı.

Her ne kadar görüşmelerde önemli ilerlemeler olmuşsa da, taraflar petrol ihraç hattı ile ilgili tüm problemler konusunda henüz anlaşamamışlardı. Gürcistan özellikle "tarif" konusunda ısrar etmekteydi. Gürcistan'ın geçiş harçları ile ilgili tarife ücretlerinin kabul edilmesi halinde, Azerbaycan'ın her yıl milyarlarca dolar kayba uğrayacaktı.⁹⁵ Gürcistan'ın tarif konusundaki ısrarı Bakü-Ceyhan'ı ekonomik olma noktasında iyice zora sokmaktaydı.

Azerbaycan ve konsorsiyum arasında da Bakü-Ceyhan'ı kapsayan bazı anlaşmazlıklar söz konusuydu. Azerbaycan ve konsorsiyum arasında en önemli uyuşmazlıklardan biri, konsorsiyumun Bakü-Ceyhan hattının inşasını bir süre daha geciktirmek istemesiydi. Konsorsiyum, Bakü-Ceyhan'ın ticari açıdan ekonomik olmadığını savunmakta ve yapımını ertelemek istemekteydi. Azerbaycan ise bu konuda en kısa zamanda olumlu kararın alınmasını istemektedir.⁹⁶

Fakat en önemli sorun ise proje için gereken finansman ve bu hattı verimli kılacak yeterli miktarda petrolün elde bulunmamasıydı. Azerbaycan petrolünün Bakü-Ceyhan'ı doldurmak için yeterli olmadığı, güvenlik sorununun da çözülmediği belirtilerek Bakü-Ceyhan'a yeni alternatifler aranmıştır.

⁹⁴ Yusufov Nijat, Ceyhan Plan Moves Step Up, **Baku Sun Newspaper**, V.3, 5 May 2000; s. 1-2

⁹⁵ Mustafa Aziz, Bakı-Ceyhan: Tarif Baş Ağrıdacaq, **Azerbaycan Zaman Gazetesi**, 7-8.03.2000; s. 4

⁹⁶ Vonsulting & Business, 1999; s. 4

Bakü'den Ceyhan'a uzanacak olan petrol boru hattını yapmak için finansal güce ihtiyaç duyulmaktaydı. Ancak:

1. Hattı desteklediğini söyleyen ABD'nin bu konuda ağırdan alması,
2. Petrol şirketlerinin gereken desteği tam olarak vermemesi,
3. Azerbaycan ve Gürcistan'ın finansal imkansızlık içinde olmaları,
4. Türkiye'nin ise zor bir dönemden geçmesi nedeniyle çıkmaz yaşamaktaydı.

Söz konusu süreçte, Washington'un Bakü-Tiflis-Ceyhan konusunda daha çok siyasi açıklamalarla gösteri yaptığını vurgulayan Moskova, Bakü-Ceyhan projesinin aksak gittiğini ve hem Azerbaycan hem de Kazak petrolünün, Rusya'nın Novorossiysk limanı üzerinden aktarılması şansının arttığını savunmuştur. Rusya, Bakü-Tiflis-Ceyhan projesi konusunda Gürcistan ile Azerbaycan arasındaki ciddi ekonomik çelişkilere dikkat çekerek, hem bu iki ülkenin hem de Türkiye'nin bu hattın bir an önce kurulmasını çok istediğini, ancak bu yolda hiçbir finans yükümlülüğünü üstlenmek istemediklerine dikkat çekmiştir. Daha 1996'da inşasına başlanması gereken Bakü-Ceyhan hattında Ankara ile Bakü'nün uzun bir süreçten ve gecikmeden sonra anlaşabildiğini, ancak muhtemelen 3.5 milyar dolarlık bu projenin kendini finanse edebileceğinden Amerikan firmalarının ciddi kuşkusu olduğunu belirtmiştir.

Rusya'yı "by-pass" edecek olan Bakü-Ceyhan Projesi'nin hayata geçirilmesi için önemli adımların atılacağı haberlerinin yayılmasıyla birlikte, Kafkaslar yeniden karıştı. Bölge ülkeleri, bölgedeki karışıklığın arkasında Rusya'nın olduğunu savunmaktaydı. Rusya, Çeçenistan savaşı ile Kafkasların asıl patronu olduğunu, çıkarlarını korumak için her şeye başvuracağını bir kez daha göstermeye çalıştı. Bölgedeki etkinliğinin gerilediğini gören Washington'un ise, aslında "stratejik bir girişim" olarak değerlendirdiği Bakü-Ceyhan Projesi'ni ağırdan alması kendince doğaldı. Bakü-Ceyhan'ın kendi arazisinden geçmeyeceğinden rahatsız olan İran da, bu hattın iktisadi açıdan verimli olmadığını aksine siyasi bir amaç güttüğünü iddia etmeye devam etti.

Ayrıca Rusya ve İran, Kazakistan'ın Bakü-Tiflis-Ceyhan'la petrolünü nakletmemesi durumunda Azerbaycan petrolünün hat için yeterli olmayacağını da ifade ettiler. Ancak Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi Azeri, Çırac ve Güneşli yataklarından yılda 32 milyon ton petrol ihraç olunabileceğini ve bu yatakların 100 milyon ton civarındaki ihtiyatları da dikkate alındığında, Bakü-Tiflis-Ceyhan'la Azerbaycan'ın her yıl 50 milyon ton petrol ihraç etme imkanına sahip olduğunu açıkladı. Azerbaycan'ın yılda 50-60 milyon ton petrol ihracı fikrinin gerçekleşeceğine, uluslararası petrol şirketleri ile yapılan anlaşmaların imzalanması delil olarak ifade edilmekteydi. Uluslararası Enerji Ajansı (UEA) ise Azerbaycan'ın Hazar'dan yılda 70-100 milyon ton petrol ve 70-100 milyar metreküp doğal gaz ihraç etmeye muktedir olduğunu açıkladı.⁹⁷

Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının inşasına geçme sürecinde ilk etap olan temel ve detay mühendislik, arazi temin ve işe başlama bildirim çalışmaları 2000-2002 yılları arasında tamamlandı.

Azerbaycan ana üretim petrolünü dünya pazarlarına taşıyacak Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesi nihai anlaşması 19 Ekim 2000'de Türkiye'de imzalanarak resmiyet kazandı.⁹⁸ “Ev Sahibi Ülke” ve “Anahtar Teslimi Yapım” anlaşmaları ile “Hükümet Garantisi” belgesi, Ankara'da düzenlenen törenle imzalandı.

Bakü-Tiflis-Ceyhan projesinde yer alan şirketler ve şirketlerin payları şu şekildedir:⁹⁹

⁹⁷ Mustafa Eziz, Bakı Siyasi Oyunlara Son Qoyur, **Azerbaycan Zaman Gazetesi**, 30 Noyabr- Dekabr 1999; s. 4

⁹⁸ Pala Cenk, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi'nin Hazar Bölgesi ve Türkiye Açısından Önemi, **Stratejik Araştırmalar Dosyası**, Yıl:3, Sayı:14, 2002; s. 7-9

⁹⁹ <http://www.atib.az/Domains/atib/assets/file/default/Bulleten.pdf>

Tablo 4. Bakü-Tiflis-Ceyhan Projesinde Yer Alan Şirketler ve Şirketlerin Payları

Şirket/Ülke	Yüzde/%
BP (İngiltere)	30.1
SOCAR (Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi)	25.0
Chevron (ABD)	8.9
Statoil (Norveç)	8.7
ConocoPhillips (ABD)	2.5
TPAO (Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı)	6.5
ENI (İtalya)	5.0
Total (Fransa)	5.0
Itochu (Japonya)	3.4
Inpex (Japonya)	2.5
Delta-Hess (S.Arabistan)	2.36

Kaynak: <http://www.atib.az/Domains/atib/assets/file/default/Bulleten.pdf>

Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan Cumhurbaşkanlarının katılımı ile 18 Eylül 2002’de Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının inşasına ilişkin temel atma töreni, Ceyhan Terminali’nin temel atma töreni ise 26 Eylül 2002’de yapıldı.

ABD’nin ihraç-ithal bankası “Eximbank” 30 Aralık 2003’de Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının inşası amacıyla Amerikan araç gereçlerinin ihracı ve hizmetler için 160 milyon dolar uzun vadeli kredi ayırma hakkında karar aldı. Proje hakkında bilgiler Kongreye takdim edildikten sonra Banka bu kararı kabul etti. Nihayet 3 Şubat 2004’de ise Bakü-Tiflis-Ceyhan’ın reelleşmesi yolunda önemli bir adım atılmış oldu. Bu tarihte bütün dünyada tanınan en önemli finans kurumları ile projenin finans paketinin hazırlanması tamamlandı.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in imzaladığı “Azerbaycan Halkının Milli

Lideri Haydar Alirıza oğlu Aliyev'in Hatırasının Ebedileştirilmesi Hakkında" 10 Mart 2004 tarihli karar ile ise, Bakü-Tiflis-Ceyhan temel ihrac boru hattına Haydar Aliyev'in adının verilmesi kararlaştırıldı.

Nihayet Azerbaycan petrolü 28 Mayıs 2006'da Ceyhan limanına ulaşmıştır. Bazıları tarafından gerçekleşmesi mümkün olmayan hayali bir proje olarak değerlendirilen Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesi, 1998 İstanbul Mutabakat Zaptıyla başlamış ve resmi açılışı 13 Temmuz 2006'da yapılmıştır. Batı piyasalarına ihrac edilmeye ise 2 Haziran 2006 tarihinde başlanmıştır. Böylece boğazları (boğazlardaki aşırı trafik yükünü ve geçiş risklerini minimize etmesi) ve Rusya'yı devre dışı bırakan, Türkiye'nin jeopolitik ve jeostratejik önemini artıran ve Kafkasya'da siyasi istikrarı sağlama açısından önem taşıyan Doğu-Batı enerji koridorunun oluşmasındaki en kritik güzergah gerçekleşmiş oldu.

Fizibilite etüdünde Proje'nin 2.4 milyar dolar olarak hesaplanan proje, yapım sürecindeki değişiklik ve yenilikler nedeniyle 3.6 milyar dolara mal olmuştur. Maliyetin 1 milyar doları konsorsiyumda yer alan şirketlerinin öz kaynakları, 2.6 milyar doları ise dış finansmanla karşılanmıştır. Faaliyet süresince petrol ihracatının büyük bir kısmı Batı Avrupa'ya yapılacak olan BTC boru hattının faaliyet ömrü yaklaşık 40 yıldır. BTC'nin ömrü, yapılacak değerlendirmelere göre uzatılabilecektir.

BTC boru hattı ile 2006'da 9.4 milyon ton, 2007'de ise 28 milyon ton petrol ihrac edilmiştir. Petrolün BTC'den günlük ihrac hacminin 1 milyon varil, diğer bir ifadeyle yıllık 50 milyon ton seviyesine 2009 yılı başlarında varması hedeflenmiştir. Tam kapasiteye ulaşması durumunda dünya petrol arzının yaklaşık %1.3'ü BTC tarafından nakledilmiş olacaktır.¹⁰⁰

Petrol üretiminin bir kaç yıl içerisinde artması durumunda petrol hatlarının yetersiz kalacağından Batı piyasalarına ihrac için yeni hatlar gündeme geldi ve tercihler üzerinde karar kılınan Bakü-Tiflis-Ceyhan olmuştur.

¹⁰⁰ Eliyev, a.g.e., 2007; s. 5

Haydar Aliyev adına Bakü–Tiflis–Ceyhan Esas İhrac Boru hattı Asrın Anlaşması çerçevesinde Hazar denizinin Azerbaycan hissesindeki hasıl olunacak ham petrolün dünya piyasalarına naklini temin etmek için inşa edilen boru hattıdır. Hattın uzunluğu 1767 km'dir. 443 km-i Azerbaycan'ın, 248 km-i Gürcistan, 1076 km ise Türkiye topraklarından geçiyor. Hattın işletilme süresi 40 yıl, petrolün ortalama nakli kabiliyeti 10 milyon varil olarak hesaplanmış, kemerin sahibi Londrada yaratılan "BTC–CO" şirkettir. SOCAR bu projede iştirak etme maksatıyla "AZBTC–CO" türeme şirketini yaratmış ve bu şirket %25 lik paya sahiptir. Bundan başka "BTC-CO"nın terki binde BP34, %76, UNOSAL-%8,9, Statoil-%8,71, TRAO-%6,78, ENİ-5%, Total final Elf-%5, Itoshu-%3,4, Amerada Ness-%2,36, İneks-%2,5 paya sahipler. Hattın inşası 2,95 milyar dolara mal olacak. Konsorsiyumda bulunanlar harcın %30 kendileri %70'ni uluslararası maliyye enistitülerinin, ihrac kredi agentliklerinin ve kommersiya banklarının kredileriyle karşılayacaklardı. Azerbaycan payının maliyeleştirilmesine Azerbaycan Cumhuriyeti 298 milyon AZN yöneltmiştir. BTC 1 günde 1 milyon varil veya yılda 50 milyon ton taşıma gücüne sahip. Bu hattın tam doldurulması için 10 milyon varil petrol talep olunuyor. Bu hatta Kazagistan petrol ve Türkmen doğal gazı taşınması düşünülüyor.Hazar denizinin altından döşenmesi düşünülen Transkafkasya hattı ile Kazak petrolü ve Türkmen doğal gazı Baküye burdan ise Bakü – Tiflis – Ceyhan boru hattıyla Türkiyeye ulaştırılacak.¹⁰¹

3. AZERBAYCAN HÜKÜMETİNİN YENİ PETROL STRATEJİSİ

Azerbaycan'da petrol ve doğalgaz sanayisini geliştirmek amacıyla hükümet tarafından aşağıdaki çalışmaların yapılması öngörülmektedir;

- yeni petrol yataklarının aranması;
- mevcut petrol rezervlerinin tam gücüyle işlenmesinin temin edilmesi;
- faalaitseiz petrol kuyularının yeniden berpa edilmesi;
- işlenmekte olan petrol kuyularında yeni teknolojilerin uygulanması;
- petrol-doğalgaz hasilatında yeni modern petrol rafinelerin kurulması;

¹⁰¹ www.elibrary.az/docs/xs/fes2/2008.pdf (09.01.2010)

- bilimsel araştırmaların ve gelişmiş ülkelerin deneyimlerinden yararlanmağa çalışılması”

Bu temel hedefler “Azerbaycan Cumhuriyyetinin petrol ve doğalgaz sanayisinin 2005-2015 yıllarında gelişimi üzre Devlet Proqramında” yer almıştır. Devlet proqramının başlıca amacı ülkede petrol ve doğalgaz sanayisini geliştirmekle halkın elektrik enerjisine, doğalgaza ve başka enerji daşıyıcılarına olan talebinin karşılanmasına yöneliktir. Buna göre de ülkede hazarın “Azeri”, “ırac” ve “Güneşli” yaraklarında bugüne kadar dünyanın gelişmiş ülkelerinin petrol şirketleriyle 25 anlaşma imzalanmış, bunun da sonucu olarak petrol ve doğalgaz sanayisine 13 milyar dolar yatırım yapılmıştır.¹⁰²

Azerbaycan’da bugüne kadar 71 petrol kuyusu qazılmıştır. Onlardan 43’ Deniz kenarında, 28’i ise Hazar Denizinin Abşeron sektöründe yer almakta. Petrol üretilmeye başlanandan bugüne kadar 1.5 milyar petrol, 480 milyar kubmetreden çox doğalgaz hasil edilmiştir. Ülkenin petrol rezervleri ile ilişkili, farklı kaynaklarda farklı rakamlar söylenmekte. nl “Foreign Affairs” dergisinin petrol uzmanları Hazar Denizi’nin petrol rezervlerinin 100 milyar varilden az olmayacağını ileri sürüyor. Amerikanın Enerji Bakanlığının verilerine göre, Hazar denizinde 200 milyar varilden fazla petrolün olması ehtimal ediliyor ki, bunun da %25 Azerbaycan’ın payına dahildir. Fransanın “Ekspress” dergisinin hesaplamalarına göre, Hazarın petrol rezervleri 70250 milyar varil arasındadır. Rusiyalı uzmanlar ise Hazarın rezervlerinin 7-8 milar ton petrol, 5.3 milyar kubmetr doğalgaz olduğunu hesaplamaktadır. Azerbaycan Devlet Petrol şirketinin kemiş başkanı Natiq Aliyev ise Hazarın Azerbaycan sektöründe 80 milyar ton petrol olduğnu seylemiştir.¹⁰³

Petrol ve doğalgaz sanayinin gelişiminden ülke yüksek petrol gelirleri kazanacak. 2005 yılında Azerbaycan’da 22.2 milyon petrol üretilmiş ki bu da 1941 yılından günümüze

¹⁰² İbadoğlu Qubad, Petrol Ekonomisinin Temelleri, Petrol, Sazişler, şaffalık, **PFMC Yayınları**, Bakü, 2006; s. 56

¹⁰³ İbadoğlu, **a.g.e.**, s. 59-60

kadar en yüksek düzey olmaktadır. Bunun 13 milyon tondan çoku “Asrın Anlaşması” mükavelesine göre ABEŞ tarafından üretilmiştir. Hesaplarda ülkede petrol üretiminin en yüksek düzeyi 2010 yılında olacağı tahmin edilmekte, bu yılda petrol üretimi 54.9 milyon tona yükselecek. “Şahdeniz” projesi kapsamında 2010 yılında 2.1 milyon ton kondensat (çok düşük miktarlarda kirlilik içerdiğinden imal işlemleri sürecinde tekrar kullanılabilen ham petrol/petrol-doğal gaz karışımı) çıkarılacağı tahmin edilmekte.

Aşağıdaki tabloda Tablo 5’de 2009 yılına kadar ülkede petrol hasılatı ve onun GSYH’ya oranına baktığımızda her sene petrolün GSYH’da payının arttığı gözükmeğdedir. Petrolün ülkenin GSYH’da böyle yüksek paya sahip olması petrol ülkelerinin çoğunda rastlanan bir durumdur. Örneğın, Venezuela ekonomisinde ihracatda petrol sanayinin payı % 75, bütçe gelirlerinde % 50, GSMH’da ise % 35 paya sahip. Suudi Arabistan’da da petrol sanayisinin ihracatdaki payı % 90-95, bütçe gelirlerinin % 70-80, GSMH ise % 40 paya sahip olduğu belirtilmekte. Routava (Rautava, 2002) ekonominin petrolden bağımlılığını araştırdığı zaman, Rusiyada 2003 verilerine göre petrol fiyatları orta zamanda %10 arttığı zaman, GSMH % 2.2, bütçe gelirlerinin % 3 artmasına neden oluyor.¹⁰⁴

Tablo 5. Azerbaycan’da Petrol Üretimi ve Onu GSYH’ya Oranı

	2005	2006	2007	2008	2009
Petrol Üretimi, bin ton ile	20750	28550	42150	61050	61150
Petrolün GSYH” da payı	%40	%50	%65	%80	%85

Kaynak: Qubad İbadoğlu, “Petrol Ekonomisinin Temelleri”, Petrol, Sazişler, Şaffalık, PFMC Yayınları, Bakü, 2009

2001-2005 yılları arasında Azerbaycan Devlet Petrol Fonu bütçesine 1078033,3 AZN aktarılmış. O dönemde bu gelirin 800 milyon doları çeşitli sosyal ve yatırımların finansmanına ayrılmıştır. Resmi hesablama göre son 3 yılda ülkede GSYH 2 kat, devlet bütçesinin gelir ve harcları 2.9 kat, ortalama ücretler ise 2 kat artmış. Petrol sanayinin hızlı gelişiminin sonucu olarak 2002 yılından beri Azerbaycan GSYH artımı hızına göre

¹⁰⁴ Mehdiyev Azer, Azerbaycan’ın Dünya İqtisadiyyatına İntegrasiyasının Reallıqları, **Ekspert İqtisad Jurnalı**, No.7-8, 2001; s. 24-26

dünyada lider ülke konumuna gelmiş durumda. Ülkede GSYH 2002 yılında %10.6, 2003 yılında %11.2, 2004 yılında %10.2, 2005 yılındaysa %26.4 artmıştır. Hükümet 2006 yılında %30, 2007 yılındaysa %27 büyüme hedeflemektedir. 2005 yılında ülkede kişi başına GSYH 1500 dolar düzeyine yükselmiştir.¹⁰⁵

Yakın gelecekte (5-6 yılda) yeni petrol yatakları kullanılma başlanmasa ülkede petrol üretimi azalmaya başlayacak. Bu yüzden bu zaman zarfında petrol dışı sanayi dallarının geliştirilmesi, bu alanda ülkenin rekabet gücünün artırılması ve yeni iş yerlerinin açılmasına gayretle çalışılmalıdır. Bunların yapılmayacağı takdirde ise, ülkede petrol üretiminde azalmalar olur, bunun da ekonomiye olumsuz etkileri artar ve ekonomide dengelerin kaybolması gibi sonuçlar meydana gelmesi muhtemel vaka olarak gündemde. Petrol gelirlerini verimli kullanmayan ülkelerde yaşam standartları hızla aşağı düşmüştür. 1971-89 yıllarında dünyanın 97 ülkesinde ekonomik gelişme ve doğal kaynaklar arasında tartışmalı analizler yapılmıştır. 18 Gelişmekte Olan Ülke arasında sadece Malezyiya ve Moritanya gibi doğal kaynaklarla zengin devlet yer ala bilmiştir. Dünya Bankasının istatistiklerine göre, 1965'den 1998'e kadar geçen dönemde kişi başına yıllık azalma hızı İran ve Venezuela'da %1, Küveyt ve Irak'ta %3 oldu. Katar'da ise 1970-1995 yıllarında bu %6 olmuştur. OPEC üyesi olan ülkelerde kişi başına GSMH son 30 yılda artmamış, aksine yaklaşık yılda %1.3 azalmıştır.¹⁰⁶

Son 20 yılda doğal kaynaklarla zengin 65 ülkeleden sadece 4'ü esas sermayeye yöneltilen yatırımların hacmini GSMH'nin %25 düzeyine çıkarabilmiştir. Bunlar Bostvana, Endoneziya, Malezya ve Tayland'tır. Güney-Doğu Asiyada doğal kaynaklarla sınırlı olan Hong Kong, Singapur, Güney Kore ve Tayvan gibi ülkeler ise daha yüksek artış sağlamışlardır. Doğal kaynak rezervlerinin hacmi ile ülkede müşahade olunan ters ilişki farklı nedenlerle izah edilmektedir. Bu ilişkinin temel nedenlerinden bir "Hollanda Sendromu'dur".

¹⁰⁵ Mehdiyev, a.g.e., s. 24-26

¹⁰⁶ İbrahimoglu, a.g.e., s. 60-61

İKİNCİ BÖLÜM

PETROL SANAYİSİNİN AZERBAYCAN EKONOMİSİ ÜZERİNDE ETKİSİ VE HOLLANDA HASTALIĞI

1. HOLLANDA HASTALIĞININ TANIMI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

İç harcamalar düzeyinde büyük değişimlerin görüldüğü her yerde, ticari ya da ticari olmayan ürünler arasında üretim değişim süreci vardır. Bu durum ekonomik borçları ödemeye başladıkta veya diğer nedenlere de bağlı olabilir. Ülke rezervlerindeki doğal kaynakların değerlerindeki değişimlere bağlı olarak yaşam düzeyinde de değişimler yaşanabilir. Ülkede bulunan doğal kaynakların dünya fiyatı dramatik bir şekilde değişirse veya arazisinde yerleşen büyük doğal kaynakların keşfinden sonra kendini dramatik bir şekilde zengin sayabilir.

Doğal kaynakların tarifelerindeki veya fiyatlarındaki değişiklik nedeniyle yaşam düzeyinde oluşan geniş kapsamlı değişimlerin sonucu çok dramatik olabilir. Gerçekten de yaşanan durum öylesine dramatik ki buna özel bir isim verilmiş “Hollanda Hastalığı”, “Hollanda Sendromu” ya da “Hollanda Epidemisi”.¹⁰⁷

Bu adın ortaya çıkması 20. yüzyılın 50-60 senelerinde Kuzey Denizi'nin Hollandaya bağlı kesiminde doğal gaz yataklarının keşfi ile ilişkindir.¹⁰⁸ Bu isim Hollanda'nın yüksek doğal gaz gelirlerine sahip olması ve 1960 yılında önemli gaz rezervlerinin keşfini izleyen yerel üretimde büyük değişimlerin mevcutluğuna bağlı. Doğal kaynak ihracatının artması sonucunda diğer ihrac ürünlerinden sağlanan karlar baskı altına düşmüş özellikle de üretimden elde edilen ürünler daha çok zarara uğramıştır.¹⁰⁹

¹⁰⁷ **Hollanda Hastalığı** - <http://www.geocities.com/EnchantedForest/Glade/6314/hollanda.doc> (14.12.2009)

¹⁰⁸ Memmedli A., Eflyasyon Büyük Adımlarla İlerlemekte, **Tezadlar Gazetesi**, 9.12.2007, www.tezadlar.az

¹⁰⁹ **Hollanda Hastalığı** - <http://www.geocities.com/EnchantedForest/Glade/6314/hollanda.doc> (14.12.2009)

“Hollanda Hastalığı” (dutch Disease) terminin yazarlığı İngiltere’de bulunan „The Economist“ haftalık dergisine bağlıdır. Nitekim 1977 yılında “The Economist“ dergisinde 60’lı yılların başlarında Hollanda’da petrol ve gaz satışından ülkeye dahil olan döviz malzemelerinin ekonomiye yaptığı olumsuz eğilimler öyle isimlendirilmiş.¹¹⁰

Bu durum iktisatçıların o zamana kadar hiç karşılaşmadıkları bir manzaraydı. Zaman içinde Hollanda’da yaşanan bu olay daha sonraları teoriye dönüştü.

Genel anlamda “Hollanda Hastalığı” ülke ekonomisinde bir sektörün hızlı gelişimi karşısında diğer sektörlerin gelişmemesi yani gerilerde kalması veya çöküşü şeklinde tanımlanabilir.

Dar anlamda ise sadece doğal kaynaklara bağlı petrol sanayisi öncelikli büyüme aşaması ve bu sektörün normalin çok üzerinde işletilmesinin sonucu ekonomik durumun diğer sanayi dallarının sağlam gelişimlerine engellemesidir. “Hollanda Hastalığı” olarak bilinen bu durum bulaştığı ülkenin dengesiz ekonomik büyümesine işaret etmektedir. Teorik yaklaşıma göre “Hollanda Hastalığı” şartında doğal kaynaklardan dahil olan büyük karlar milli döviz değişim kurunun arttırarak üretim sektörünün rekabet kapasitesinin düşürür.¹¹¹

Ansızın ve çok miktarda zenginleşme kaynağına (döviz) kavuşan bir ekonomide mevcut üretim unsurlarının diğer üretim alanlarından ayrılarak yeni kaynaklara yönelmeleri sonucunda toplam üretimin azalması, ekonomi literatüründe “Hollanda Hastalığı”, “Hollanda Sendromu” ya da “Hollanda Epidemisi” olarak tanındı.¹¹²

¹¹⁰ www.himayadaraz.org/inform/HOLLAND%20SINDROMU.htm 18.12.2009

¹¹¹ Tofiqoğlu Müşfiq, **Azerbaycan’da Holland Epidemisi**- 26.06.2008 - http://www.eiti-az.org/ts_gen/azl/news/2006/musabiqe1.htm, 08.12.2009

¹¹² Gubali Ali Nail, Repçrtaj, Hollanda Sendromu Ekonomistlerin Gündeminde, **Gözlem Gazetesi** - <http://www.gozlemgazetesi.com.tr/arsivsonuc.asp?ID=389>, 12.12.2009

Hollanda'da geniş gaz madenlerinin keşfi ülkenin ham madde ihracatında sıçramalı genişlemeye, milli döviz olan Qulde'nin güçlenmesine, dış dövizin değerinin hızla düşüşüne ve ekonominin enerji dışı sektörlerinde rekabet kapasitesinin büyük ölçüde zayıflaması ile sonuçlanmıştır. Bu hastalığın özelliği genel olarak öyle bir durumu ifade eder ki ülkenin ekonomik gelişme göstergeleri rahatlatıcı manzara oluşturduğu halde, bu güzel gidişin arkasında derin ve stratejik olarak tehlikeli durumlar yatmaktadır.¹¹³

Ülkede doğal gaz ihracının artışı milli dövizin önemli ölçüde güçlenmesine yola açmış ki bu da diğer ihrac yönlü alanlara kendi olumsuz etkisini hiss ettirmiştir. „Hollanda Hastalığı” çoğu zaman milli dövizin kurunun ekonomik alanlardan birinin ürünün ihracının artması nedeniyle güçlenmesi ve bunun diğer alanlara ve tüm ekonomi için olumsuz etkisi olacağı tahmin edilmektedir.¹¹⁴

Yalnız tek bir doğal kaynağın üretimi ve satışına bağlı olarak gelişen ekonomileri aşağıdaki özelliklere göre değerlendirmek mümkün:¹¹⁵

- Ekonomik gelişim düzeyi,
- Siyasal, ekonomik ve coğrafik konjoktürün uygunluğu,
- Doğal kaynak çeşitlerinin üretimi ve ihracı,
- Ürün ihracatında doğal kaynakların ve kitledaşmakta olan doğal kaynakların nisbeti,
- Dünya pazarlarında doğal kaynakların satışına göre ülkenin yeri,
- Kitledaşan ve kitledaşmayan doğal kaynakların rezerv, istehsal ve imalat sektörlerinin gelişimi,
- Dünya pazarlarına açılım yolları ve itimad düzeyi, uygulanabilir alternatifler,
- Doğal kaynakların ihracatında tarafların sayısı ve itimadı.

¹¹³ Tofiqoğlu M., **a.g.m.**

¹¹⁴ Memmedli A., **a.g.m.**

¹¹⁵ Atigga, Ali A, How Oil Revenues Can Destroy a Country, **Petroleum Intelligence Weekly**, October, 1998; s. 10

1.1. Hollanda Hastalığı'nın Özelliği

“Hollanda Hastalığı”nın teorik esasları ekonominin bu özelliği ile buşıp bulaşmadığını onun esas özelliklerine göre belirtmeğe imkan yaratmaktadır. “Hollanda Hastalığı”nın özelliklerine ilişkin çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır. Araştırmacılar arasında bu hastalığın esas özelliklerinin sayısının 3, 4 veya 7 olduğunu düşünen gruplar var.

“Hollanda Hastalığı”nın genel özelliklerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkün:¹¹⁶

1. Petrol üretimi ve ihracının artışında elde edilen “petrol doları”nın döviz pazarına dahil edilişi (neden) milli paranın degerini artırır (sonuç).
2. Milli paranın degerinin artması geleneksel ihrac ürünlerinin rekabet kapasitesini azaltmakta ve ihrac düzeyinde düşüş yaşanmakta (sonuç).
3. Geleneksel ticari ürünlerin ister iç ister dış pazarlarda rekabet kapasitesini kaybetmesi (neden) o alanlardan mobil üretim faktörlerinin diğer alanlara (ticari olmayan ve petrol sektörüne) akımını sertleştirmekte (sonuç).
4. Ham petrol üretiminin kapasitesinin hızla artması, petrol dışı ticari sektörün rekabet kapasitesinin azalması (neden), ister ekonominin ve isterse de sanayinin alan yapısını değiştirmekte ve ekonomi tek yönlü gelişim profiline geçmekte (sonuç).
5. Üretim faktörlerinin akımı (neden) emeğin ve sermayenin marjinel ürünü ve ekonomik etkinlik göstergelerinin düzeyini azaltmakta (sonuç).

¹¹⁶ Hüseyinov Adil V., v.d., **Manatın Pahalaşması və Ekonomik Kalkınma: “Hollanda Hastalığının Özeti ve Özelliklerinin Analizi**, Sada Nəşriyatı, Bakü, 2005; s. 66

6. Ekonomide yapısal değişimler ÷lke içinde arzla talep arasında dengenin kaybolmasını (neden), ekonominin ithalına bağımlılığını arttırmakta ve ÷lkenin tedav÷l kapasitesini zayıflatmakta (sonuç).

7. Devlet bütcesinin gelirinin petrol ihracının kapasitesinden ve dünya pazarında petrolün fiyat düzeyinin değişimine bağımlılığını artırır.

Bazı ÷lkelerde bu konuda araştırmalar yapılmakta.Kazakistan Cumhurbaşkanlığı Dünya Ekonomisi ve Siyaseti Enstitüsü'nün uluslararası finans tesisatlarının araştırmacıları ile birlikte hazırladıkları kaynak bu konuda ilginç bulgulara sahip. "Hollanda Hastalığı"nın dış ÷lke ekonomilerine etkisi: "Kazakistan için ibret dersleri" ismi verilen araştırma bulgularında "Hollanda Hastalığı"na bulaşmanın aşağıdaki dört esas özelliği belirtilmiştir.¹¹⁷

- Ham madde ihracının ve sonuçta ÷lkede para kitlesinin hızla artışı
- Milli dövizin reel kurunun artışı
- Ham madde sektöründe emeğin ödenişinin hızlı artışı
- İçsel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik ekonomi alanları üzerinde devlet hamiliği (himayedarlığı).

Ama tüm dünyada en güvenilir kaynak olarak bilinen diğer bir araştırmada "Hollanda Hastalığı"nın üç özelliği belirtilmiş. "Hollanda Hastalığı"nin klasik ekonomik medeli 1982 senesinde iktisatçılar W. Maks Korden ve J. Piter Neari tarafından hazırlanmış ve halen de tüm dünyada "esas model" olark kabul görmüş. Bu modele göre "Hollanda Hastalığı"nı "teşhis etmek" için üç esas özelliği değerlendirmek gerekmektedir.¹¹⁸

- İhracın yapısında gelişen sektörün özel kütlesinin hızla artışı
- Milli dövizin güçlenmesi

¹¹⁷ Tofiqoğlu M., a.g.m.

¹¹⁸ Tofiqoğlu M., a.g.m.

- Gelişen sektörden kenarda kalan alanların rekabet kapasitesinin zayıflaması.

Bazı araştırmacılar bu özelliklerden doğan etkileri, ayrıca enflyasyonun veya iç pazara endekslenmiş sektörler üzerinde devlet himayeciliğini de “Hollanda Hastalığı”nın belirtileri olarak savunmaktalar.

W. Maks Korden ve J. Piter Neari ihrac “boom”u yaşayan ekonomileri üç sektöre ayırmaktalar:¹¹⁹

- 1) Gelişen ihrac ürünleri sektörü
- 2) Gerilerde kalan ihrac ürünleri sektörü
- 3) İhracı yapılmayan ürünler sektörü

W. Maks Korden ve J. Piter Neari modelinde “Hollanda Hastalığı” şartlarında bu üç sektörden ilki ve üçüncüsü hızla geliştiği halde, ikinci sektör ya gelişer ya da çok yavaş adımlarla ilerler.

“Hollanda Hastalığı”nın klasik belirtilerini sıralamak gerekirse genel olarak aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:¹²⁰

1) Petrol üretimi ve ihracının artması sonucunda elde edilen “petrol doları”nın döviz pazarına girmesiyle milli paranın (manatın) güçlenmesi;

2) Manatın güçlenmesi sonucunda geleneksel ihrac ürünlerinin rekabet kapasitesinin düşmesi ve ihrac düzeyinin azalması;

¹¹⁹ Tofiqoğlu M., **a.g.m.**

¹²⁰ (<http://himayadar-az.org/inform/HOLLAND%20SINDROMU.htm>) - 12.01.2010

3) Geleneksel ticari (ihrac ürünleri) ürünlerin gerek içsel, gerekse de dışsal pazarda rekabet kapasitesinin kaybetmesi yüzünden söz konusu alanlardan iş gücü, maddi kaynakların diğer alanlara (hizmet ve petrol sektörüne) akışının hız kazanması;

4) Ham petrol üretimi miktarının hızlı artışı, sanayinin petrol dışı sektörünün rekabet kapasitesinin azalması sonucunda gerek ekonominin, gerekse de sanayinin alan yapısını değişmesi ve ekonomide tek yönlü gelişimin ortaya çıkması;

5) İş gücü ve maddi kaynakların petrol ve hizmet sektörüne akışını iş gücünün ve paranın marjinal (her birim ek iş gücünden ve paradan kullandıkta ek (fazla) üretim yapılmış ürünün miktarı anlaşılmakta) ürünün ve ekonomi üzere yararlılık göstergelerinin düzeyindeki azalma;

6) Ekonomide yapısal değişimler (petrol dışı sektörün gerilemesi ve petrol sektörünün gelişimi) yurt içi taleple arz arasında denegnin bozulması sonucunda ekonominin ithala bağımlılığının artışı ve ülkenin tediye kapasitesinin zayıflaması;

7) Devlet bütçesinin gelirlerinin petrole bağımlılığının artması ve dünya pazarında petrol fiyatındaki düşüşten bütçenin karşılaşılabileceği tehlikenin derinleşmesi.

“Hollanda Hastalığı”nın esas özellikleri geniş bir şekilde doğal kaynaklarda patlama ile bağımlı olmasına rağmen içsel talebe kendi etkisini yapan diğer güçlerdeki değişim sonucunda oluşmuştur. Örneğin, ülkelerin aldıkları yabancı yardımlardaki büyük artışlar tüketimde bir patlamaya neden olmakta. Yabancı yardım alanlar tümlüğe dünyadan aldıkları mali yardımı ekonomileri içindeki ticari sektörleri yanlış şekilde sıkıştıran bir duruma düşebilir. Eğer bu olursa yardım gerçekte önce gelişime ihtiyacı olan ekonomik ekonomi sektörlerinin tümlükte zarar etmesine neden olabilir.

İçsel finans genişlemesi yedekte patlama olduğu gibi ihtimal ki üretimde benzer etkilere neden olmaktadır. Yüksek finansal harcamalar özel harcamalardaki azalmayla denk tutulmadığından talepte ticari olmayan ürünlere doğru genel bir değişime öncülük yapabilir ve böylece ticari ürünlerden ticari olmayan ürünlere doğru bir üretim değişimi gerçekleşmektedir. Stephen Morris Amerika’da 1980 yılının ilk yarısı boyunca finans genişlemesinin sektörlerarası etkilerini incelerken ticari ürünler sektöründe ‘boom’ (patlama) olması nedeniyle ticari ürünler sektörünün önemli bir kısmının baskı altına düştüğünü belirtmiş. Tarihsel olarak ekonomik populizm olayı harcamalardaki hızlı artışlar kadar ticari sektördeki üretimi kısıtlayan finansal harcamalardaki artışların da ekonomi üzerinde hangi etkilerinin olacağını kanıtlamıştır.¹²¹

2. HOLLANDA HASTALIĞI İLE İLGİLİ AMPİRİK BULGULAR

2.1. Hollanda Hastalığı’nın Görüldüğü Diğer Ülkeler ve Onların Araştırılması

Herhangi gelişmiş ülkede doğal kaynakların kıtlaşması ve dünya pazarlarında fiyatların azalması bu ülkelerin önlerine önemli ekonomik sorunlar çıkartmakta. Ama bu ülkelerin ekonomik inkişaf düzeyi, sorunların içsel çözümünü aramalarını sağlar. Az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde ise finansal kaynakların, uzman kadroların ve bilim potansiyalinin olmayışı sorunların çözümünü zorlaştırmakta. Ayrıca ortaya çıkan siyasi dengesizlikler ve iç savaşlar da ülkeleri tam bir ekonomik krize sokmaktadır.

“Hollanda Hastalığı”nın zıtlığı, 1970 yılının sonunda dünyada petrolün fiyatının arttığı zaman petrol ihrac eden büyük ülkeler için bir ispat oldu. Bu ülkelerde yüksek petrol zenginliği ticari olmayan ürünlere doğru bir değişikliği harekete getirdi ve geleneksel ticari sektör üzerinde, tarım ve uluslararası ticarete bağlı sanayi sektörünü de dahil etmiş olursak, bir gerginliğin yaranmasına neden oldu. Sanayide mevcut olan işsizlik ve tarımdan diğer

¹²¹ **Hollanda Hastalığı** - <http://www.geocities.com/EnchantedForest/Glade/6314/hollanda.doc> (14.12.2009)

ticari ürün sektörlerine doğru olan işgücünün değişmesi nedeni ile iç talep petrolle zengin olan ülkelerde büyük oranda azaldı.¹²²

“Hollanda Hastalığı”na benzer durumlar birçok ülkelerde çeşitli şekillerde belirmiş.¹²³

Dünyada doğal kaynağa bağlı büyümenin görüldüğü ülkeler sırasına aşağıdaki ülkelerin adlarını söylememiz mümkün. Büyük Britanya, Norveç, Endonezya, Nijerya, Meksika, Venezuela (ham petrol), Tayland (pirinç), Zambia ve Cezayir (bakır), Ekvador (muz), Kolombiya (kahve) gibi ülkeler belirtilen doğal kaynakların kullanımı zamanı, bazı sorunlarla karşılaşmışlar.

“Hollanda Sendromu” doğal gaz ihracatı ile ortaya çıkmış, Norveç, İngiltere, Meksika, Nijerya, Venezuela gibi ülkelerde petrol ihracatıyla, Kolombiya’da kahve ihracatı, Fil Dişi Sahilleri’nde kahve, kakao ve orman ürünlerinin ihracatıyla, Zambia ve Cezair’deyse maden ürünlerinin üretimi ile meydana çıkmıştır¹²⁴. Başka başka ülkeleri saran bu süreç iktisatçı düşünürlerin araştırma konusuna dönüşmüştür.

“Hollanda Hastalığı”nın mahiyetini anlamak için herşeyden önce Solterin (1959) ticari olmayan ürünler modelinin özelliklerini, Korden ve Nearin’in (1983) modelini bilmek çok önemli. Sonuncu model sanayinin herhangi bir alanında hızlı gelişimin diğer alanlarına nasıl olumsuz etki yaptığının mekanizmalarını ifade etmekte.

2.1.1. Büyük Britanya, Norveç ve Endonezya

1970’li yıllarda petrol ithalcısı olan Büyük Britanya Kuzey Denizinde petrol yataklarının büyük oranlı kullanımının başlamasından sonra dev petrol ihracatçısına dönüşmüş ve “Hollanda Hastalığı”nı yaşamak zorunda kalmış. Hatta örnek petrol ülkesi olan Norveç de kısa süre zarfında hastalığın bazı belirtilerinden zorluklar çekmiş. Britanya

¹²² **Hollanda Hastalığı** - <http://www.geocities.com/EnchantedForest/Glade/6314/hollanda.doc> (14.12.2009)

¹²³ Tofiqoğlu M., **a.g.m.**

¹²⁴ Hollanda Hastalığı Nasıl Ortaya Çıkmış? - PFMC Ekspert Grubu, **525. Gazetei**, 25.12.2006

Kuzey Denizi petrolünün keşfi İngiltere ekonomisi için aynı sonuçlara neden olmuş. Nitekim petrol ve gaz ihracatı İngiltere GSYH'nın sadece küçük bir parçasını oluşturmakta. Britaniya'nın 1970'li yıllardaki ekonomik durgunluğunu, kısmen ülke dışından sağlanan gelirlerin artımında da görebiliriz, petrol fiyatlarındaki azalmalar kısmen 1980'li yıllardaki ekonominin yenilenme kapasitesine etki yapmış olabilir.

1980'lerde araştırmacılar görünüşteki sağlam İngiltere ekonomisinin (özellikle ihracat sektöründe) bir biriyle ilişkisi (sektörlerarası ilişki) büyük miktarlardaki sermaye çıkışı ve dolar karşısında fun stelin düşük düzeyi karşısında şaşırıldılar.

Endonezya'yı da bu listeye eklemek mümkündür¹²⁵. Korden (Corden, 1982) Endonezya'da petrol ihracının artmasının ülke ekonomisine etkisini araştırmışlar. 1972 yılında bu ülkede petrol ihracı %64 artarak 90 milyar rupi ek gelire neden olmuş. Petrolün fiyatının 1973 yılından sonraki artımı petrol gelirlerinin önemli ölçüde artmasına sebep olmuş. Sonuçta Merkez Bankası'nın döviz kaynakları 1972 yılında %46, 1974 yılında %57 ve 1975 yılında %33 artmış. Endonezya'nın milli para biriminin kuru 1976 yılında %57 yükselmiş. Bu zaman petrol dışı ürünleri ihrac eden 11 en büyük sanayi alanında 244000 iş yeri kaybedilmiş.

2.1.2. Kolombiya

Hollanda sendromu sadece petrol-gaz ihracı sonucunda ortaya çıkmaz. Kolombiya'nın "Hollanda Hastalığı"na yakalanması kahve ile ortaya çıkmış¹²⁶.

Edvard (Edward, 1985) Kolombiya'nın esas ihrac ürünü olan kahvenin dünya pazarlarında fiyatının artması sonuçlarını araştırmış. Bu süreç döviz kaynaklarının ve para kitlesi miktarının büyük oranda artması ile sonuçlanmış, enflasyon düzeyinin ve nominal

¹²⁵ Tofiqoğlu M., a.g.m.

¹²⁶ Adil Hüseyinov v.d., **Paranın Değer Kazanması ve Ekonomik Kalkınma**, Sada Neşriyatı, Bakı, 2005, s. 8

döviz kurunun artmasına, sonuç itibarı ile, kahve üretimi ile ilişkisi olmayan diğer alanların rekabet kapasitesinin kaybedilişine neden olmuş¹²⁷.

“Hollanda Hastalığı”nın Latin Amerikası’ndaki özel örneği (ve petrole bağlı olmayan) Kolombiya’da görüldü. Kolombiya kahveye bağlı bir ekonomiye sahipti¹²⁸. Kolombiya’ya kahve ilk kez 1732 yılında Brezilya’dan olan kahin-rahipler tarafından götürülmüş. 1810 senesinden sonra kahveyi iç pazarlarda satma, 1835 yılını sonrasında ihrac yapmak için yetiştirmeğe başladılar. Kolombiya kahve üretimi ve ihracatı üzere günümüzde Brezilya’dan sonra dünyada ikinci yerde gelmekte. Dünyada kahve ihracatının yarısı bu iki ülkenin payına düşmekte. 1970 senesi sonrasında Kolombiya’da kahve üretimi artmaya başladı. Aynı zamanda Brezilya’da hiç iyi olmayan iklim şartları, Gvatemala’da ise deprem üretimin azalmasına ve dünya pazarında kahve kıtlığına neden olmuş. Tüm bu olaylar dünya pazarında fiyatların artmasına ve Kolombiya kahvesine ihtiyacın yükselmesine neden olmuştur.

Kahve fiyatlarının hızlı bir şekilde artmasıyla Kolombiya’da kahve üretimi 1974-1981 senelerinde %76 artmış. Bu ihracın yapısında önemli değişimlere neden olmuş. Sonraki beş yılda kahvenin ihracından elde olunmuş gelirler artmış, bu artışın sonucu olarak, Kolombiya ihracat gelirlerinin %300’ü bu büyük dalga sayesinde kazanmıştır. 1974 yılında ülkede toplam ihracatın %45’i kahvenin payına düşmüş. Lakin ülkenin döviz kuru büyük oranda değer kazandı. Ülke parasının aşırı düzeyde değerlenmesine neden olmuş ve 1970-1980 yıllarında Kolombiya’nın milli para birimi %20 değer kazanmış. Bu ise kahve istisna diğer sanayi ürünlerinin ihracatına olumsuz etki bırakmış.¹²⁹ Kahve ihracatının artmasıyla diğer sanayi ürünlerinin ihracatı da azalmış. Kolombiya’da kahve üretimindeki ‘boom’ ihrac dışında ürünleri, özellikle inşaat ve kamuda üretimin artmasına neden olmuş. Buna rağmen, diğer ihrac ürünlerinin, özellikle de imal sanayisi ürünleri üretiminin artış

¹²⁷ Hüseyinov V.A. v.d., a.g.e., s. 8

¹²⁸ **Hollanda Hastalığı** - <http://www.geocities.com/EnchantedForest/Glade/6314/hollanda.doc> , 14 Şubat, 2009

¹²⁹ Holland Hastalığı Nasıl Meydana Gelmiş?, **525-ci Gazete**, 25.12.2006

temposu büyük ölçüde azalmıştır. Sonuç olarak, “Hollanda Hastalığı” ülke ihracatının strateji ürünün ihracatı hesabına kazandığı dolarların arasında boğulması demektir¹³⁰.

2.1.3. Nijerya

Oyecid (Ovejide, 1993) 1960-1984 senelerinde Nijerya’da ortaya çıkan yapısal değişimlerin, özellikle de 1974 senesinde petrol ‘boom’u zamanı gözlemlenen süreçleri araştırmıştır. Petrol ‘boom’undan önce Nijerya’nın ihracının %60’ni oluşturan tarım sektöründe ‘boom’dan sonra azalmalar olduğu sonucuna varılmış. Sonuçta tarım ürünlerinin ihracatındaki payı %25’e düşmüş. O sırada, tarımın petrol dışı sektör üzere GSYH’de payı 1960-1965 senelerinde %60’dan 1978-1981 senelerinde %30’a kadar azalmış. İstihdamda tarımın payının %30 azalmasına rağmen, ziraat üzere istihdam %20 azalmıştır. Bu ise tarımda emeğin mobillik düzeyinin az olmasını ifade eder. Ayrıca devlet harcamaları 1970-1980 senelerinde büyük oranda artmış. Gelirlerin artmasına rağmen, bütçenin ve dış ödemeler bilançosunda açık ayrıca iç ve dış borçların düzeyi 1975-79-83 senelerinde yükselmiş.

2.1.4. Venezuela

1970 yılında Venezuela’da meydana gelen petrol “boom”u da anolojik sonuçlara neden olmuş. Terri Lin Karl (Terry Lynn Karl) petrol ihracatçısı olan ülkelerin timsalinde “Hollanda Hastalığı”nın semptomlerinin belirtilerini araştırmıştır. Birçok ülkelerin (örneğin, Venezuela) örneğinde petrol gelirlerinin ekonomiye ve gelirlerin paylaşılmasına olan etkisi kendini ‘boom’ zamanı orantılı artımda (örneğin, Venezuela’nın GSYH’ı diğer Latin Amerikası ülkelerine oranla daha yüksek tempoda artmış (1920-1976 yılında her yıla % 2,6 ve %1,7), kişi başına düşen GSYH ise 1976 yılında 1344 ve 898 ABD doları, ‘boom’dan sonarki aşamada ise fakirlik düzeyinin hızla artışında (1982 senesine oranla 1989 yılında fakirlik düzeyi 21 pukt artmış ve % 53 olmuştur) kendini hissettirmiş. Böylesi keskin farklar yatırım için örümcek kaynakların mevcutluğunda, petrol dışı

¹³⁰ Hüseyinov A. ve. d., **a.g.e.**, s. 8

alanların ürününün artım temposunda, çocuk ölümünün düzeyinde, eğitim düzeyinde, iş ücretinin artım temposunda ve diğer göstergelerde de kendisini göstermiş¹³¹.

2.1.5. Şili, Yeni Zelanda, Meksika ve Avustralya

Valdes (Valdes, 1994) yaptığı araştırmalar sonucunda 1973-1983 yıllarında Şili ve Yeni Zelanda'da yapılmış reformlar “Hollanda Hastalığı” ile sonuçlandığı kanaatine varmışlar. Nitekim, bu sürece ticaretin liberalleştirilmesi, gümrük tariflerinin azaltılması, ticaret üzere kotanın ve fiyat kontrolünün ortadan kaldırılması, faiz oranlarının yerel düzenlenmesinin ve çok sayıda kur rejiminin iptali hız vermiş. Belirtilen yönler üzere reformların gerçekleştirilmesi ülkeye kapital akımının güçlenmesi ile sonuçlanmış. Aynı zamanda ücretin endeksleştirilmesi sonucunda döviz kurunun yükselişi olmuş ve bu da tarımın gelişimini zayıflatmış. 1990 senesinde ülkeye sermaye akımının güçlenmesi sonucunda tarımın gücünün azalması eğilimi bir daha tekrarlanmıştır.

Yeni Zelanda'da 1984 yılından uygulamaya başlanmış sabitleşme programı yüksek faiz oranlarına ve yabancı yatırımın ülkeye girişine neden olmuş. Hükümet tarımı liberaleştirmiş, ziraata ayrılan subvansiyonları iptal etmiş. Lakin sanayinin muhafazası düzeyi yüksek kalmış. Bu zaman reel döviz kurunun yükselmesi yaşanmıştır.

1970'li yıllar ve 1980'lerin başında Meksika'da oluşan petrol “boom”u, 1850'li yıllarda Avustralya'da altın madenlerinin keşfinden sonra burada da analogik durum yaşanmış. Avustralya da metal ve minerel ürünler yüzünden “Hollanda Hastalığı”na yakalanmış¹³².

¹³¹ Hüseyinov A. ve. d., **a.g.e.**, s. 8-9

¹³² Tofiqoğlu M., **a.g.m.**

2.2. Hollanda Hastalığı'ı ile Bağlı Yapılmış Diğer Araştırmalar

Kruqman (1987) alternatif hipotez önererek esas dikkati tartışmalı önceliklerin belirli zaman diliminde değişimine/delişimine yöneltmiş ve onun “Hollanda Hastalığı” ile ilişkisini öğrenmiştir. Bu teoriye göre, dışarıdan alınan transferlere sendrom doğuran faktör olarak bakılır ve enerji kaynaklarından sağlanan gelirlerin artması sendromun en esas nedeni olarak açıklanır. Transferler petrol ‘boom’unun (petrol üretiminde hızlı artış) sonucu olarak ülkeye sermaye akımına neden olurlar. Böylece, Avrupa Birliği’nin transferleri sonucunda verimliliğin artması ücretlerin artımını etkiler.

Ç. Viploş, K.Grafe, L.Khelpen (1997) geçiş ekonomili ülkelerde reel döviz kurunun artmasını doğal bir süreç olarak fiyatlandırmış ve bu sürecin geçiş aşaması bitene kadar devam edeceğini tespit etmişler. Onlar ulaştıkları sonuca göre reel döviz kurunun artmasının, geçiş ekonomisi yaşandığı ülkelerde engellenmesi imkansız, hatta her hangi bir ihtiyari gayret ülkeye sermaye akımını hızlandırır ve uygun kaynakların artması ile sonuçlanır.

Krugman (1997) döviz krizi veya ödeme bilançosu krizinin makroekonomik politikaların bir birleri ile uyumunun sonucu olarak değerlendirmiş. Nitekim döviz kurunu sabit tutmak politikası ile bütçe açığının kapatılması için para basılarak kapatılması (Money Emission) hesabına ödenilmesi politikası temelli olarak bir birlerine zıt olan politikalardır. Bu siyaset sonucunda cari işlemler hesabı üzere ülkenin ödeme bilançosu kötüye gider ve milli para biriminin devalüasyonunu gerekli kılar.

Montes M., F. Popov, V.V. (2000) döviz krizlerinin ayrıntısını vermiş ve çeşitli ülkelerde döviz krizlerinin nedenlerini araştırmışlardır. Döviz krizlerinin teorik olarak dört tipini (milli paranın reel pahalılaşması sonucunda ödeme bilançosu krizi, devletin dış borçlarının, özel sektörün dış borçlarının ve yurtiçi borçların (özel sektörün veya devletin) artmasından kaynaklanan krizler) belirtmiş ve son yıllarda yaranana çeşitli döviz krizlerinin karşılıklı ilişkilerinin olduğunu söylemişlerdir. Araştırma sonucunda, 1996-1998 yıllarında

Rusya ekonomisinin “Hollanda Hastalığı”na yakalandığı, 1998 yılı 17 ağustos krizinin döviz kurunun yüksek düzeyde tutulmasının mantıklı sonucu olarak fiyatlandırmışlar.

C. Saks, A. Tornel ve A.Velasko ayrı ayrı ülkelerde yaranan döviz krizlerini üç göstergenin dinamiğine dayanarak araştırmışlar:

- Real döviz kurunun artması
- Para kitlesinin döviz kaynaklarına oranı
- Özel sektöre ayrılan kredilerin miktarının artması

Pazar ekonomisinin mevcut bulunduğu 20 ülke üzere yapılmış araştırmalar 1994-1995 senelerinde yaşanmış döviz krizlerinden daha çok zarara uğrayan ülkelerde (özellikle, Meksika, Brezilya ve Arjantin) her üç göstergenin düzeyi yüksek olmuştur.

GSYH’ a oranda banka kredilerinin miktarının artması Arjantin (1981), Şili (1981-1982), Kolombiya (1982-1983), Uruguay (1982), Norveç (1987), Finlandiya (1991-1992), Japonya (1992-1993) ve İsviçre (1991) döviz sıkıntıları ile sonuçlanmış. Büyük Britanya (1989) ve Tayland’ ta (1997) ilk iki göstergenin düzeyini normal olmasına rağmen, döviz krizi yaşanmış. Bu kriz özel sektörün dış borçlarının ülkenin döviz kaynaklarından çok olması ile ilişkindir. Güney Doğu Asya ülkelerinde yaşanmış krizler de özel sektörün dış ve iç borçlarının yüksek olması ile şartlanmış¹³³.

2.2.1. Hollanda Hastalığı ve Atlantik Hastalığı

Ronnie Otoole “Hollanda Hastalığı”nın İrlanda için iki halini göstermiş. Şöyle ki bu süreci Çok Uluslu Şirketlerin faaliyeti ve Avrupa Birliği’nin transferlerinin etkisini göz önünde bulundurmakla araştırmıştır.

¹³³ Hüseyinov A. ve. d., **a.g.e.**, s. 10-13

2.2.1.1. İrlanda ve İspanya

Barri ve Hannon (1995) “Hollanda Hastalığı”nın araştırmasını Leontiyev paradoksu esasında ve İrlanda örneğinde daha da derinlemesine yapmışlar. Bu paradoks İrlanda ve İspanya’nın ticaret işlemlerine dayanarak araştırılmış. Avrupa Birliği’nin üyesi olan bu ülkelerde hem işsizlik düzeyi yüksektir hem de iş gücü potansiyeli olan nüfusun sayısı çok. Buna rağmen, her iki ülke modern sanayi ürünleri üretiminde tartışmalı önceliklere sahip.

“İspanya Hastalığı” olarak bilinen durumu da hatırlatmak yerinde olur. Hatta bazı araştırmacılar “Hollanda Hastalığı”nı sadece, “İspanya Hastalığı”nın türünden biri olarak düşünmüşler. “Hollanda Hastalığı”nın bir versiyonu XIV asırda İspanya’da görülmüş, yeni dünyanın değerli kültürlerinin ülkeye akımını İspanya’nın anahtar rolünde olan tekstil ve tahıl sanayilerinde benzer bir etkiye neden olmuş. Böyle olunca bu azalma krallığın diğer kesimine de etki yapan diğer yanlış yürütülen politikalar tarafından da hızlanmış. Christoph Colomb Amerika’yı keşfettikten sonra 16. yüzyılda yeni topraklarda altın ve gümüşe sahip çıkan ispanyollar paraları ülkenin gelişimi için harcamak yerine, takılar ve başka tüketim ürünleri alma düşkünü olmuşlar. Sonuçta İspanya’da yaşanan akılalmaz enflasyon sonunda ülke nüfusunun yaşantısını Amerika’nın keşfinden önceki durumdan daha da aşağı düşürmüştür¹³⁴.

2.2.1.2. Portekiz ve Yunanistan

Aynı ekonomik gelişim aşamasına olan Avrupa’nın diğer iki ülkesi, Yunanistan ve Portekiz ise kendi kaynaklarının iş gücüne dayalı sanayi alanlarında topladıklarından bu ülkelerde işsizlik düzeyi İrlanda ve İspanya’ya kıyasla çok az olmuş. Bunun sonucu olarak, Çok Uluslu Şirketleri cezp edilişi ücret düzeyini artırdı ve işsizlik düzeyi yükselmiştir¹³⁵.

¹³⁴ Tofiqoğlu M., a.g.m.

¹³⁵ Hüseyinov A. ve. d., a.g.e., s. 14-17

2.2.1.3. Kanada ve Atlantik Kanada

Mansell Capithorne (1986) ve Vanderkamp (1986) Federal II Winterin etkisi ile literatüre yardımcı oldular. Programlar, özellikle Atlantik Kanada'da ücretler, Danışman Grubu ihracat merkezi firmalar üzerinde çalışmışlar". İş ücreti oranı ve devlet rekabetinin diğer türleri bölgenin ihracatdaki etkinlik faktörlerin etkisinin zayıflaması ile azalması".

Standart ekonomik teori, artan iş ücretleri ve sabit fiyatlar arasındaki gerginlik sonucu bölgesel işverenler çalışanların işten çıkarılmaları ile sonuçlanabilir diye önceden uyarıda bulunmakta. Bu anlaşmazlık bilim tarafından çok iyi bir şekilde temin edilmektedir. Kanada ve Atlantik Kanada'da işsizlik oranları arasındaki bu boşluk 1970'lerin başında iki kez arttı ve Atlantik Kanadalılar'ın çalışma saatleri haftalık olarak ülkenin diğer bölgesine kıyasla oransal olarak azaldı. Bütün transfer programlar aynı etkide olamaz. İşsizlik sigortası programının, bölgesel devlet yardımlarının ve Atlantik Kanada'da teklif edilen geniş imkanlar orantısız olarak iş gücü pazarındaki etkilerden sorumlu, böylece diğer bölgesel devlet yardımları önemli bir role sahiptir. İşsizlik Sigortası işsizliğe uzun zaman maddi yardım sağlamış, çalışmaya muktedir çalışanlar için boş vakitlerle çalıştığı zaman arasında bir ilişki kurdu. Part time sanayileri destekledi ve işçilere iş arama zamanlarının uzatılmasına izin verdi. İşsizlik Sigortası programı üzere birçok araştırma yapıldı. Özellikle yerel istihdam üzerinde olumsuz etkisini May&Hollet (1995) ve May&Gunderson (1996) da görülebilir.

Venderkamp (1996) iş ücreti oranında dramatik bir azalma yoksa istihdam ve harcamada %50'lik bir artış sanayiye hiç beklenmeyen bir tarzda darbe yapmışolabilirdi. Geleneksel bir işçi 6 aylık işten salınma vergi öncesi normal yıllık gelirinin %80'ni kazanması demektir. (%60 işsizlik sigortasının desteği ile) Vergi sonrası durum ihtimal ki daha iyi olacaktı. 6 aylık işten çıkarılma boş zaman ve buna ilişkin faaliyetler için değerli olabilirdi. Sonuç olarak iş ücreti azalması büyük ihtimal, onaylanmayacak. 1980'lerde bölgesel devlet yardımları azaltıldığından, karşılanacak olan bölgesel ödeme oranları

sadece bir gecikme ile düştü. Bir çok ekonomik ödeme oranlarının aşağıya doğru hareketinin yukarıya doğru olandan daha sert olduğuna inanmakta ve bu gecikmeyi açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Böylesi sorunlu durum, Atlantik Kanada ve Kanada'nın işsizlik oranları arasındaki bölgesel devlet yardımlarındaki azalma ile daralmadı, ortadan kalkmadı. Bunun nedenleri aşağıdakilerdir:

- Ciddi iş gücü pazarı değişimleri, İşsizlik Sigortası tarafından oluşturulan, ciddi reformlarla düzeltilmeyen, en azından istihdam sigorta paketine kadar, yine de bu tartışılan reformlar yeterli olmadan çok uzak kalmaktaydı.

- Çoğu iktisatçılar, geçici faktörlerdeki açıkça görünen nedenlerden dolayı olsa bile önce işsizlik oranının arttığına inanmaktadır. Atlantik Kanada da iş ücreti oranları tartışması bölge için daha çok olumsuz sonuçlara neden olsa bile başka bir ihtimalin oluşmasına öncülük yapmaktadır. Faktör fiyatı eşitliği teorisi, iş gücü ve yatırımın ilişkisi olarak, düşük ücretli çok işgücü ve düşük yatırım genişliği olan bir yoksul bölgede işgücü maliyetlerinden potansiyel toplama nedeniyle ek yatırımın bölgeye geleceğine değinmiştir. Bu bölge için iş ücretlerinin yatay bir şekilde abartılması sorunu bölgedeki yatırım hareketinin iş ücreti oranlarının artımı tarafından cesaretinin kopacağına yönelik ihtimala öncülük yapmıştır. Bu ihtimal gerçeklerle onaylanmaktadır.

Atlantik Kanada ve Kanada arasındaki yatırım başına iş yatırımındaki boşluk 1960'larda daralmaya başlamıştı. Bunun yanısıra bölgesel devlet yardımlarında ve bölgesel iş ücretlerindeki dramatik artış, sermaye başına iş yatırımlarının bölgesel ve ortalama olarak iki kata kadar arttı.

1980'lerde boşluğun düşmemişi (azalmaması) iş ücreti yüzünden hala da sorun çıkarmakta ve 1980'lerin sonunda boşlukta önceki azalışın isbatını yapması da mümkündür.

Atlantik Kanada’da devlet yatırımları çoğu zaman için milli ortalamasının üstünde idi. Ayrıca sermaye başına Atlantik Kanada’da hükümet yatırımları içinde seçmeli olan temel boşluk özel yatırımlardaki boşlukla kıyaslanır ve daha çok devlet yatırımı şüphesiz harcanan zamana değen altyapı projelerine yönelikken, Atlantik Kanada’da dinamik olarak hükümet altyapı yatırımlarını bu zaman zarfında Kanada’nın geri kalan kesiminde daha çok olduğuna ilişkin çok az kanıtla rastlanmakta.

Önceden olunan ihtimallerin sayısı bu analizlerin sonucundandır ve bu ihtimaller “data”lar tarafından yapılmaktadır. Ekonomik büyüme oranları, tam ihracat, ödeme oranları, işsizlik oranları, çalışma saatleri ve yatırım düzeyleri kabaca ama açık olarak öngörülen zamanın yönünde adımlamaktadır¹³⁶.

2.2.1.4. Holland-Afrika Hastalığı ve Özellikleri

Dünya pazarlarında petrol fiyatları artsa bile bazı ülkeler bunu daha çok iç pazar fiyatlarının artımında hissetmekte.

İhracının büyük oranda petrol ve petrol ürünlerinden olmasına rağmen, böylesi bir durum yaşanmaktadır. Bu, dünyanın gelişmekte olan ülkelerinde yaranan yeni bir hastalıkla açıklanmaktadır. Buna “Holland-Afrika Hastalığı” denilir.

Böylece, hastalığın belirtileri, dünya pazarlarında ham maddenin yüksek fiyatları ham maddenin ihracının artmasını teşvik etmekte ve diğer ihrac ürünlerini baskı altına almaktadır. Yerel para biriminin yüksek değerlendirilmesi yerel ürünlerin ithal ürünleri tarafından güçlendirmekte, sonuç olarak sanayi ve tarım sektöründe üretim azalır. Ekonominin dünya pazarlarındaki konjunktürde bağıllığı ekonominin diğer alanlarına yatırımların azalmasına neden olmakta, yatırımcıların döviz riskleri önemli düzeyde artar. Bunlar “Hollanda Hastalığı”nın belirtilerindedir.

¹³⁶ **Hollanda Hastalığı** - <http://www.geocities.com/EnchantedForest/Glade/6314/hollanda.doc>, 14.12.2009

Afrika sendromu ise, “Hollanda Hastalığı”na aşağıdakıları eklemektedir:

- Yüksek fiyatlar doğal kaynaklar üzerinde mülkiyet ve yönetme haklarının tekrar paylaşımını ateşlemekte. Bu da ülke içi tartışmalara ve iç savaşa neden olmaktadır.

- Devletin güç kurumlarına yapılan harcamalar artmaktadır. Siyasi iktidar kaynakların bölüşümü yetkisini tamamen kendi eline almakta ve sonuçta gelirlerin en çok payını kendisine yönlendirme olanağına sahip konuma gelmekte. Bu ise burjuva ve hükümet arasında bürokrasi ilişkisinin artmasına neden olur.

- Tekelcilik temposunu artırır.

Bu ülkelerde, sanayinin doğal kaynaklar üretimi (imalı) dışında alanları, sıfır düzeyinde olması nedeniyle, sanayide üretimin gelişim tempolarının zayıflaması durumları az bile olsa zaman zaman gözlemlendiği söylenebilir. Ülkenin bütçesi ve bütçe dışındaki kaynakları dünya pazarlarındaki gelişimden ve Uluslararası Mali Kuruluşlar’a (UMK) bağlı konuma getirir.

Yüksek sermaye girişleri iktidarı Sosyal ödemeleri önceden düşünülmemiş düzeyde artırma kararı vermeğe teşvik etmektedir. Böylesi kararlar, daha yararsız ve Sosyal yardım etkinlikleri ile karşılanmaktadır.

Sosyal eşitsizlik artmaktadır. Toplumun toplam gelirleri artsa bile zenginlerle fakirler arasında sosyal farklar derinleşir. Bu durumlarda devletin ekonomik olarak yaşama gereğinden fazla müdahale etmesi başlar ve kağıt üzerinde ekonomik göstergelerin iyileştirilmesine öncelik verilir. Bir süre sonra enflyasyon da kontrolden çıkar Dünya iktisatçıları bu belirtileri birçok Afrika ülkelerinde var olduğunu kanıtlamışlardır¹³⁷.

¹³⁷ Holland-Afrika Hastalığı ve Esas Özellikleri, **Bakı-Haber Gazetesi**, 30 Nisan- 1 Mayıs 2005; s. 10

2.3. Bölgesel Devlet Yardımları

Petro-kimya zenginliği ile gelen döviz girişi, bölgesel devlet yardımları sayesinde elde edilen parayla kıyaslanır ya da gerçekte nakit para girişiyle ekonominin etkin alanlarındaki döviz girişi ilişkili değildir (istisna; kısmen petro-kimya gelirleri).

Winter (1960), “Hollanda Hastalığı”na değinmeden bölgesel devlet yardımlarıyla benzer bir mekanizmanın ne tür çalıştığını ortaya çıkardı. Onun bakış yönü aydın ve anlaşılır tarzda idi. Bölgesel yardımların bölgelere girişi ürün ve hizmetlerin bölgeye girişi gibidir. Bölgesel yardımların olumsuz etkisinin açıklanması uzun bir zaman alır. Winter’in söylediği gibi, eğer çiftçi bize parasız süt vermeye razı olsaydı bunun bölgedeki süt işletmeleri üzerindeki etkisini düşünene biliriz.

Diğer taraftan bölgeye nakit para akımı dürüst bir hesaplama duygusu içinde bölge dışında üretilmiş ürün ve hizmetlerin satın alınmasına yönelir ve bu yerli ürünlere olan ihtiyacı baskı altına alır. Atlantik hastalığı, bir ülkenin kendi parası ile maliye ve ürün akımı arasındaki denge paranın değer kazanması yönünde. Bu olay ithal ülkesinde üretilmiş çoğu ürünleri kullanmaktan daha rekabetçi bir duruma sokar.

Büyük bölgesel devlet yardımları ile sağlanan benzeri denge olayı (durumu) güçlü bir ihtimale dayanır. Büyük bölgesel devlet yardımlarındaki artışlara verilen önemin altında ödeme oranlarındaki artış olduğu yönünde güçlü bir inanç var. Bu ihtimal ilk olarak bilgiler ışığında onaylanmakta.

Yüksek maaşların liderliğindeki bu mekanizmayı anlamak o kadar da zor değil. Courçin-Atlantik eyaletlerindeki her biri için toplam federal transfer ödemelerinin en azından ücret ve maaşların %50 olduğunu ihtimal etmekte. Devletin harcamalarda cimriliği, devlet çalışmayı destekledi ve çalışma programlarının etkin bir şekilde işsizlik sigortasıyla desteklenmesi yerel işletmecileri diğer alternatifleri ile rekabet için ücret fiyatlarını arttırmaya zorladı. Ayrıca yerel kaynağın artışı, olarak boş vaktin değerini artırdı.

3. AZERBAIJAN'IN PETROL GELİRLERİNİN GELİŞİMİ

Bağımsızlığın ilk yıllarında Ermenistan ile yaşanan savaş, Rusya'nın Azerbaycan'a ulaşım ambargosu uygulaması ve Çeçenistan savaşı nedeniyle önemli iki petrol boru hattının kullanılmaması, yönetim zaafı, kanuni düzendeki aksamalar, etnik bağlamda ayrımcı oluşumlar gibi sorunlar ekonomide buhran (kriz) döneminin yaşanmasına neden oldu.¹³⁸ 1991-1994 yılları bağımsızlığın ardından birçok problemlerin yaşandığı, ülkede sosyal, siyasal ve ekonomik sorunların bunalıma dönüştüğü bir dönem oldu.

1990 yılı ile karşılaştırıldığında 1994'de GSMH %53 azalma gösterdi. 1992-94 yıllarında hızla yükselmeye başlayan enflasyon %1763.5 ile 1994 yılında en yüksek düzeye ulaştı. 1991-94 yılları arasında GSMH ve enflasyonun yanı sıra döviz kuru, dış ticaret ve istihdam gibi makroekonomik göstergelerde de olumsuz gelişmeler yaşandı.

Başta bağımsızlığın ilk yıllarında Ermenistan ile yaşanan savaş, savaş sonrasında Karabağ ve civar şehirlerin işgali ve işgalin ekonomik etkileri olmak üzere, bazı objektif sebeplerden dolayı bağımsızlığın ilk yıllarında serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde yaşanan ve makroekonomik göstergelere net bir şekilde yansıyan olumsuzluklar Haydar Aliyev'in iktidara gelmesi ile son buldu.¹³⁹

Azerbaycan geçiş süreci içinde bulunan, gelişme hamlesi yapmak isteyen fakat bulunduğu karmaşık ekonomik ve politik yapı yüzünden hedeflerini gerçekleştirmekte zorlanan ülke için zengin kaynaklarını kullanarak önemli gelir elde edebilmek büyük avantajdır. Çünkü petrol gelirleri ülkelerin servet toplamasına, petrol dışı sektörlerle kaynak sağlanmasına ve ekonomilerinin canlandırılmasına önemli katkı sağlamaktadır.¹⁴⁰

¹³⁸ Hesenov R. **a.g.m.**, s .5

¹³⁹ Muradov Reşad, **Azerbaycan'ın Ekonomik Yapısı, Potansiyeli ve Yatırım İmkanları, Türk Cumhuriyetlerinde Yatırım İmkanları**, (Editör: Hasan Selçuk), Türkasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM) Yayınları, No: 5, İstanbul, 2004, s. 21-22

¹⁴⁰ Yergin Daniel, **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Çev. Kamuran Tuncay, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 1995; s. 895

Büyük miktarlarda petrol geliri Azerbaycan'a iktisadi gelişme şansı vermektedir, bu süreci başlatabilmek için gereken mali kaynağı toplamak imkanı sunmaktadır. Geçiş süreci yaşayan ekonomilerde mali kaynak sıkıntısı yaşandığı, ülke içinde yeterli birikim yapılamadığı bilinmektedir. Ayrıca sermaye kurumlarının oluşturulamaması ve zayıf piyasa koşulları yabancı sermaye girişlerini engellemektedir. Bu bakımdan petrol gelirleri diğer sektörlerin gelişmesine kaynak aktarmak için uygun ortam yaratmaktadır.

Petrol gelirlerini bütçe açığını kapatmak suretiyle kullanmak imkanı da önemli bir seçenektir. Bu yolla bütçeden ayrılan maaş ve sosyal transferlerin zamanında yapılması toplumsal huzurun sağlanmasına yardımcı olmaktadır. Bu ise hükümetlere ekonomik reformları ve gereken yasal düzenlemeleri yaparak geçiş sürecini hızlandırma olanağı sunmaktadır.¹⁴¹

Petrol gelirlerinin artması, Azerbaycan'ın uluslararası ve bölgesel finans kuruluşları tarafından kredi notunun da yükselmesi sonucunu doğuracaktır. Bu ise önemli projelere gerekli kaynakların sağlanmasını kolaylaştıracak ve yatırımları teşvik edecektir. Petrol dışı sektörlerle de doğrudan yabancı sermaye girişi sağlanarak uzun vadede dış borç stokunu artırmadan kalkınma fırsatı yakalanabilecektir.¹⁴²

On altı yılı aşkın süre sonucunda geline nokta, makroekonomik göstergeler itibariyle ekonomide istikrarın sağlandığı görülmektedir: Ülkede istikrarlı bir para birimi vardır; enflasyon oranı kontrol altına alınmıştır; bütçe açığı ve dış borç oranı düşüktür; GSMH reel olarak tatmin edici bir oranda ve istikrarlı olarak artmaktadır. Hazar enerji kaynaklarının üretim ve ihracının ardından 2006 yılından itibaren GSMH'daki artış oranı ile Azerbaycan dünyada ilk sıralarda yer almaya başlamıştır. 2004-2007 yıllarını kapsayan dört yıllık dönemde ekonomik büyüme %96 olmuştur. 1994-2007 yılları arasında ülkede yapılan toplam yatırım hacmi yaklaşık 45 milyar dolar olmuştur. Finans gücünün artması ülke içi yatırım hacminin yükselmesine de neden olmuştur. Son dört yılda bütçe harcamaları ise on kat artmıştır. Ülkede yoksulluk düzeyinin düşürülmesi amacıyla yapılan

¹⁴¹ Ehmedov İngilab, **Petrol: Hayır mı yoksa Zarar**, Petrol Gelirlerinin Aydınlanması, Ed., Bakü, 2004, s.

38

¹⁴² Guliyev Resul, **Petrol ve Politika**, Çev.Fatma Feran, İstanbul, Ar Matbaacılık, 1997, s. 111

reformlar sonucunda, 2003 yılında %49 olan yoksulluk seviyesi 2008 yılı başında %16'ya düşmüştür.¹⁴³

Siyasi istikrarın ardından, Hazar'da yerleşen Azeri-Çırac-Güneşli yataklarında üretim yapılması amacıyla, en önemli anlaşma (Asrın Anlaşması) 1994 yılında imzalandı. Yaklaşık bir trilyon m³ doğal gaz rezervi bulunan Şah Deniz yatağından üretim yapılmasına ilişkin olarak ise 1996 yılında anlaşma imzalandı. Enerji kaynaklarının ihrac güzergahına ilişkin karar verilen projelerden Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattından 2006'da petrol ihracı ve Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) boru hattından 2007'de doğal gaz ihracına başlandı. Böylece bir yandan projelerin gerçekleştirilmesi amacıyla doğrudan yabancı yatırımlar ülkeye girerken diğer yandan da enerji kaynaklarının ihracı ile önemli miktarda gelir elde edilmeye başlandı.

Diğer yandan, IMF ve Dünya Bankası ile işbirliği çerçevesinde yeniden yapılanma ve özelleştirme programları yürütülmeye başlandı. Ülkede birçok orta ve uzun vadeli devlet programı kabul edilerek uygulamaya konuldu. 2004-2008 yıllarını kapsayan bölgesel sosyo-ekonomik kalkınma programı ise bölgesel ve sektörel kalkınma açısından atılan en önemli adımlardan biri oldu.

Kısaca siyasi istikrarın sağlanarak devam ettirildiği ortamda Hazar enerji kaynaklarının üretim ve ihracına ilişkin atılan adımlarla, ekonomide hukuki ve kurumsal düzenlemelerle, hazırlanarak uygulanan makroekonomik, bölgesel ve sektörel programlarla ülkede ekonomik istikrar sağlanmış, uygun yatırım ortamı oluşturulmuş ve sürekli kalkınma sürecine girilmiştir.¹⁴⁴ 1994 yılından itibaren başlayan bu süreçte Azerbaycan ekonomisi bütün sektörleriyle, tam rekabet ilkelerine dayalı serbest piyasa ekonomisine geçiş yönünde yeniden yapılanmaktadır.

¹⁴³ www.yeniazərbaycan.com/news/5143.html (01.11.2009)

¹⁴⁴ İskender Murat, **Azerbaycan'da Ekonomik Sistemin Dönüşümü, Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı**, TASAM Yayınları, İstanbul, 2004; s. 38-40

Tablo 6. Temel Makro Ekonomik Göstergelerdeki Değişimler

	2009 milyon manat	2008 yılına oranla
GSMH	34578.7	109.3
Sanayi ürününün(hizmetler dahil) toplam miktarı	22184.4	108.6
Esas sermayeye yöneltilen yatırımlar	7358.7	81.3
Tarım, orman ve balıkçılık alanlarının toplam miktarı	3435.6	103.5
Ulaşımında taşıma, milyon ton	189.8	103.7
Posta ve iletişim hizmetlerinin miktarı	1010.5	113.1
Perakende mal dövriyesi	11828.5	108.9
Topluma yapılan ücretli hizmetler	4088.2	112.5
Dış ticaret hacmi, milyon. ABD \$	18614.2 ^{x)}	x
bundan:		
ihracın toplam miktarı	13165.5 ^{x)}	x
ithalın toplam miktarı	5448.7 ^{x)}	83.8 ^{xx)}
Devlet bütçesinin gelirleri	8919.1 ^{x)}	95.0 ^{xx)}
Devlet bütçesinin harcamaları	7892.2 ^{x)}	95.3 ^{xx)}
Devlet bütçesinin fazlası	1026.9 ^{x)}	-
Toplumun gelirleri	22396.1	108
Kişi başına düşen gelirler, manat	2537.2	106.7
Bir işçiye hesaplanmış orta aylık maaş, manat	298	108.6
Tüketim fiyatları endeksi	x	101.5

^{x)} 2009 yılı ocak-kasım

^{xx)} 2009 yılı ocak-kasım 2008 yılı ocak-kasım aylarına oranla

Kaynak: <http://www.azstat.org/macroeconomy/indexaz.php>

Öte yandan BMT tarafından yayınlanan raporlara göre, 1996 yılından başlayarak ülkede Beşeri Kalkınma Endeksi istikrarlı bir artış eğilimi göstermektedir.

Ancak tekelcilik, yolsuzluk, ekonomide dengeli sektörel ve bölgesel kalkınma ile ilgili sorunlar ise henüz varlığını etkin şekilde devam ettirmektedir. Ekonomide serbest piyasanın oluşumu adına atılan adımlara rağmen, The US Heritage Foundation ve The Wall Street Journal gibi kuruluşlar tarafından hazırlanan ekonomik bağımsızlık endekslerinde Azerbaycan bir hayli aşağı sıralarda yer almaktadır. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyük bölümü özelleştirilmesine rağmen, büyük ölçekli kamu iktisadi kuruluşlarının özelleştirilmesi ile ilgili süreç yavaş işlemektedir.

Tablo 7. GSMH ve Temel Ekonomik Göstergeler

	GSMH	Kişi Başı Gelir	Büyüme Oranı	Enflasyon	Dış Ticaret Hacmi
YIL	Milyar Dolar	Dolar	(%)	(%)	Milyon Dolar
2000	4,9	618	11,4	2,2	2.916
2001	5,7	715	9,9	1,6	3.745
2002	6,1	756	10,6	2,8	3.832
2003	7,1	856	11,2	2,1	5.218
2004	8,5	1.041	10,2	6,7	7.119
2005	12,5	1.517	26,4	9,6	8.547
2006	20,4	2.373	34,5	8,3	11.637
2007	29,7	3.475	25.1	167	11.767
2008	46,3	5.400	10,8	20,8	54.920

Kaynak: A.C. Devlet İstatistik Kurumu

2009 yılı Ocak-Ekim dönemi itibarıyla, Azerbaycan'ın genel ithalatı 4,9 milyar dolar, ihracatı ise 11,6 milyar dolar olmuştur (Geçen yılın aynı dönemine göre, ithalatta %16, ihracatta ise %74,9 oranında gerilemeler görülmüştür).

Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi'nden yapılan açıklamaya göre, 2008 yılında Azerbaycan'ın GSYH 2007 yılına göre (28,36 milyar AZN) %10,8 artışla 38,005 milyar AZN (46,348 milyar dolar) olmuştur. 2009 yılı Ocak-Kasım döneminde GSYH 29,65 milyar AZN (37,067 milyar dolar) olmuş ve bu da geçen yılın aynı dönemine göre %9 artmıştır.

2009 yılı Ocak-Kasım döneminde kişi başına düşen GSYH 2008 yılının aynı dönemine göre %7,8 artışla 3,360.7 AZN (4,181 dolar) olmuştur. Kasım ayında bu rakam Ocak-Ekim dönemine göre (3,021 AZN veya 3,757.6 dolar) 339,6 AZN (423,4 dolar)

artmıştır. 2008 yılı için kişi başına düşen GSYH 4,439 AZN (5,403 dolar) olmuştur. Aynı yılın tahminleri ise 4,805 AZN (5,884 dolar) dır.

Devlet İstatistik Komitesinden verilen bilgiye göre, petrol dışı sektörün GSYH içindeki payı %44,6 oldu.¹⁴⁵

Enerji kaynaklarının ihracı ile başlayan süreçte ekonomide bazı olumsuzlukların yaşanması da dikkat çekicidir. Örneğin 2004 yılından itibaren enflasyon oranı çift haneli olmaya başlamış ve her geçen yıl artış göstermektedir. Aşağıda incelenecek olan, bir ekonomide bir sektöre bağımlılıktan kaynaklanan diğer makroekonomik olumsuzluklar da ülke ekonomisi ve geleceği adına endişe kaynaklarıdır.

Ülke ekonomisinin yeniden yapılanma sürecinde geldiği aşama ve makroekonomik göstergeler değerlendirilirken dikkate alınması gereken önemli bir nokta, söz konusu değişim ve kalkınmanın; topraklarının %20'sinin Ermenistan işgali altında olduğu, dolayısıyla üretim potansiyelinin çok büyük bir bölümünden mahrum olduğu, 300 bin iş yerini kaybettiği ve bu topraklarda daha önce yaşayan yaklaşık bir milyon kişinin göç etmek mecburiyetinde kaldığı son derece güç şartlarda elde edilmiş olmasıdır.

3.1. Petrol Gelirlerinin Azerbaycan Ekonomisi Üzerindeki Etkileri

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ulaşım ağlarını, ilişkilerini ve pazarlarını kaybeden ekonomi ciddi darboğaza girmiştir. Ermenistan ile yapılan savaş ve Rusya'nın ambargosu ekonomiyeye ayrıca bir darbe vurmuş, bağımsızlığın ilan edildiği 1991 yılından, 1995 yılına kadar olan sürede Azerbaycan ekonomisi %60 oranında küçülme yaşamıştır. 1995 yılından itibaren ateşkes ve siyasi istikrarın oluşmaya başlaması küçülmenin durdurulmasına imkan tanımıştır. Yalnız 1998 yılından itibaren petrol anlaşmaları kapsamındaki işlerin yoğunlaşmasıyla hızlı büyüme dönemine girilmiştir.¹⁴⁶

¹⁴⁵ www.musavirlikler.gov.tr/.../Müteahhitlik%20Hizmetleri%20Ülke%20Profili.doc (25.12.2009)

¹⁴⁶ Azerbaycan Ülke Bülteni Subat **DEİK**, 2006, <http://www.deik.org.tr/Bultenler/Azerbaycan-Nisan/2006.pdf> (25.12.2009)

Dünya Bankası'nın yabancı yatırımlarla bağlı danışman departmanının ve Büyük Britanya'nın Oxford Analytic danışmanlık şirketinin araştırmalarında, 1994-2003 yıllarında yabancı yatırımların hacmine göre Azerbaycan Merkezi, Doğu Avrupa ve Orta Asya'nın 26 ülkesi arasında 5. sırada yer almıştır. Bağımsızlıktan bugüne kadar ülke ekonomisine toplam olarak 16 milyar yabancı yatırım yapılmıştır. Bunun da %80 petrol sanayisinin payına ait olmuştur.¹⁴⁷

1994 yılından bugüne kadar “Asrın Anlaşması” kontratıyla Azerbaycan'da petrol sanayisine yapılan yatırımların toplamı 16 milyar dolara eşit olmuştur. Azerbaycan bugüne kadar dünyanın 15 ülkesinin 33 şirketiyle 22 anlaşma veya kontrat onaylamıştır. Kontratlar üzere ülkeye yapılacak yatırımların miktarı 60 milyar dolar olarak hesaplanmaktadır. Kontrat üzere üretilecek petrolün miktarı ise ortalama 4 milyar ton olarak düşünülüyor.

Petrol sanayisine yapılan doğrudan yabancı yatırımları Azerbaycan'ın ekonomik gelişmesinde anahtar rol oynamıştır. Azerbaycan petrol sektörüne yapılan büyük hacimde yabancı yatırımların sonucunda eski Sovyet Cumhuriyetleri içerisinde en hızlı büyüyen ekonomilerden biri haline gelmiştir. Doğrudan yabancı yatırımların önemli kısmı petrol üretimi ve çıkarımı alanlarına yapılmıştır. Sabit sermaye yatırımlarının GSYH içindeki payı 1998 yılında 1995 yılı payının iki katına çıkarak %40.6 olmuştur.

2004 yılında Azerbaycan'da Satınalma Gücü Paritesine (SGP) göre kişi başına GSMH 3700 dolar olmuştur. Azerbaycan aşağıdaki tabloda dünyanın büyük petrol üreticilerinden biri olan Nijeriyadan (900) dolar ileridedir.

¹⁴⁷ “Azerbaycanın Maden Sanayisi, İctimaiyyeti Maraqlandıran Suallar”, **Yeni Nesil Neşriyyatı**, Bakü, 2005; s. 25

Tablo 8. Dünyanın Petrol Haritasında Azerbaycan'ın yeri

Ülkeler	Doğal kaynaklar (kişibaşına)	GSMH (SGP)	Yoksulluk sınırı %	Petrol İhracatı % (Toplam ihracatta payı)	Yolsuzluk Endeksi
Norveç	362	33.00 0	-	46	8
Küveyt	320	17.50 0	-	90-95	44
S. Arab.	154	11.80 0	-	90-95	71
Angola	26	1.700	75	92	133
İran	26	7.000	77	87	-
Malezya	26	9.000	8	10	39
Azerbaycan	17	3.700	49	90	140
Nijerya	7	900	60	96	144

Kaynak: İngilab Ehmedov, Dünyanın Petrol Rezervlerinde Azerbaycan'ın Yeri, Petrol sazişleri Şeffaflık, PFMC yayınları, Bakü, 2006, s. 91

Tablodaki ilk 3 ülke petrolü fazla, nüfusu az olan ülkelerdir. Burada yoksulluk sınırı hakkında da bilgiler yer almakta. Azerbaycan'da yoksulluk sınırı 2006 yılında %28'e kadar azalmıştır. Ülke yoksulluk sıralamasında sadece Nijerya ve Angoladan ileridedir. Petrol ve petrol ürünlerinin ihracatda payı Norveç'te %46, Malezya'da ise %10'dur. Azerbaycan'da ise bu gösterge %90'dır. Bu da ülke ekonomisinin petrol ihracatından bağımlı bir durumda olduğunu göstermektedir. Yolsuzluk endeksinde ise ülke 140. sırada Nijerya ve Angola'nın yanında yer almaktadır.¹⁴⁸

1995 yılında petrol sanayisine yapılan yatırımlar toplam yabancı yatırımların %37 oranına yükseldi ve bunun da büyük oranı petrol sanayisine aitti. Demek olur ki, doğrudan yabancı yatırımların %80 petrol ve doğal-gaz sanayisine yatırılmaktadır.¹⁴⁹ Bu yatırımlar temel olarak Bakü yakınlarındaki petrol sanayisine yönelmiş tarım sektörüne hiç bir fayda vermemiştir. 1994 yılından petrol sanayisine yapılan doğrudan yabancı yatırımlar 15 milyar

¹⁴⁸ Ehmedov İngilab, **Dünyanın Petrol Rezervlerinde Azerbaycanın Yeri, Petrol Sazişleri, Şeffaflık**, PFMC yayınları, Bakü, 2006; s. 91

¹⁴⁹ Country Profile-Azerbaijan 2002; **Economist Intelligence Unit**, ARDNŞ ve ABEŞ bilgileri.

dolar olarak hesaplanmaktadır. Bunun da sonucu olarak, GSMH'daki artış oranı 1998 yılında %10, 1999 yılında ise %7.2 olmuştur. Son 2005 yılında Azerbaycan %26.5 artışla dünyada en hızlı büyüyen ülke olmuştur. Son yıllar Azerbaycan ekonomisindeki söz konusu büyüme oranı temel olarak petrol sektöründen ve onunla ilişkili olan inşaat sektöründen, iletişim sektöründen ve az miktarda tarım sektöründen kaynaklanmıştır. Makroekonomik bakımdan ülkede alınan mesafe kısaca şöyle ifade edilebilir. Son 10 yılda ülkede GSMH 2 kat yani % 100, sanayi üretim hacmi %30, tarım ve hayvancılık sektöründe üretim hacmi %61, yatırım hacmi 18.8 kat, parasal gelir 4.5 kat, devlet bütçe gelirleri 4.6 kat artmıştır. Geçen süre zarfında 15 orta ve uzun vadeli devlet programı kabul edilerek uygulanmaya konulmuştur.

Petrol sanayisi 1995 yılında GSYH'nin %16.4 olduğu halde, 2002 yılında %31.4 yükselmiştir.¹⁵⁰ Petrol sanayisine yapılan yatırımların GSYH artımına etkisi başka sanayi dallarıyla kıyasla daha fazla olmuştur. Uzmanların hesaplamalarına göre, sadece “Asrın Anlaşması” kontratlarına göre Azerbaycan'ın 2030 yılına kadar toplam gelirleri 30 milyardan 155 milyara (ham petrolün fiyatının 1 varilinin 15 dolar ve ya 45 dolar varsayımları ile) kadar artabilir. Hazırda dünya pazarlarına petrolün fiyatı 65 dolar olmaktadır ki, bu da ülkeye daha da fazla petrol gelirlerinin dahil olması demektir. 2001 yılından 2005 yılına kadar olan dönemde Devlet Petrol Fonu'na 2 milyar dolar petrol gelirleri dahil olmuştur. Bunun 800 milyon doları çeşitli sosyal ve yatırım amaçlı projelere ve devlet bütçesine transferler olarak yöneltilmiştir. Şu anda Devlet Petrol Fonunda 1.2 milyar kaynak vardır.

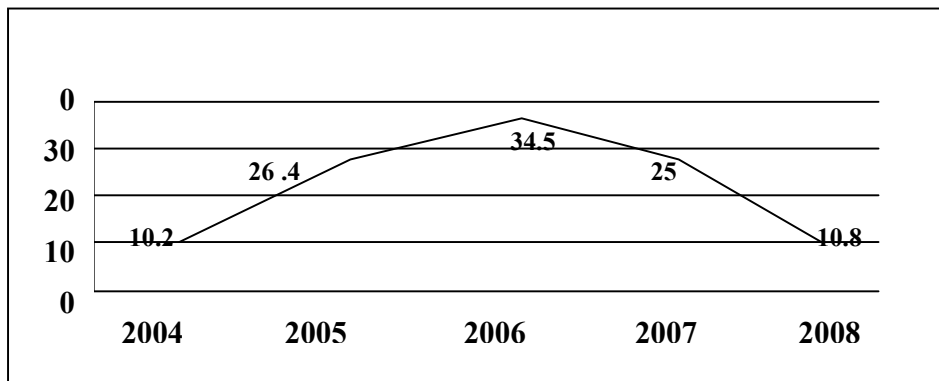
3.1.1. Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri

Bağımsızlığın ilk yıllarında Azerbaycan ekonomisi derin krizle karşılaştı. 1990-1995 yıllarında sıra ile ekonomi %12, %0.7, %22.7, %23.1, %19.7 ve %11.8 küçülmüştür. 1990-1995 yıllarında ülkede GSYH %60 oranında azaldı. Petrol üretimi hızla aşağı düşmeye başladı. Yani 1990 yıllarında yılda 13 milyon ton petrol üretimi 1995 yılında 9.5 milyon tona azaldı. Bunun da sonunda bütçe gelirleri 1990 yılının %32.9 oranından 1995

¹⁵⁰ Azerbaycan İqtisadi İcmalı, **Tacis**, Temmuz-Eylül 2001; s. 150

yılında %15 oranına indi. Bütçe açığı GSMH'nın %10'una ulaştı. Enflasyon %1.300'ler düzeyine yükseldi. Her bir ülkenin gelişmesinde bir veya bir kaç sektör ülke ekonomisi için öncü veya lokomotif sektör görevini yerine getiriyor. Azerbaycan'da ise ekonominin öncü veya lokomotif sektör görevini petrol-doğalgaz sanayisi yerine getirmektedir. 1994 yılında onaylanan "Asrın Anlaşması"yla ülkede petrol sanayisine yapılan yatırımların artması ülkede GSMH artımına neden olmuştur. 2004 yılı da dahil olmakla son 11 yılda ülke ekonomisinde petrol sanayisine 12.6 milyar dolar yabancı şirketler yatırım yapmışlar. Bunun da sonucu olarak toplam sanayi üretiminde petrol sanayisinin payı 1990 yılında %10.1, 1995 yılında %46.2, 2000 yılında %71.8, 2001 yılında %73.5, 2002 yılında 73.3, 2003 yılında ise %71.6 olmuştur.¹⁵¹

Şekil 1. Son Yıllarda GSMH Artım Oranı

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi 2009, azstat.az

Azerbaycan'ın makroekonomik göstergelerinde son yıllarda görülen hızlı artımlar yerini 2008 yılı sonunda azalmalara bıraktı. Nitekim ekonomik artım 2006 yılında %34.5, 2007 yılında %25 artmış olsa bile 2008 yılı itibarı ile bu gösterge %10.8 olmuş. 2007 yılıyla kıyaslandığında orantılı olarak yaşanan azalma direkt küresel maliye krizinin ve ayrıca petrolün dünya pazarında fiyatının azalması sonucu oluşan olumsuz etkilerden de

¹⁵¹ "Azerbaycanın Meden Sanayisi, İctimaiyeti Maraqlandıran Suallar," **Yeni Nesil Neşriyyatı**, Bakü, 2005; s. 24

kaynaklanmakta. Şekilden de görüldüğü gibi 2008 yılında ekonomik artım oranı neredeyse 2004 yılındaki düzey kadar olmuş.¹⁵²

Tablo 9. GSMH Artımında Petrol ve Petroldışı Sektörlerin Payı

	2004	2005	2006	2007	2008
GSMH Artımı	10.2	26.4	34.5	25	10.8
Petroldışı Sektörde, %	14.0	8.3	12.0	10	15.7
Petrol Sektöründe, %	3.0	66.3	63.1	51	7

Kaynak: www.cesd.az/crisis.doc

Petrol sanayisi gelişiminin sonucu olarak son 3 yılda GSYH 2 kat, bütçe gelirleri 2.9 kat, ortalama ücretler ise 2 kat artmıştır. Petrol gelirlerinin artması 2002 yılından başlayarak Azerbaycan'ı ekonomik artım hızına göre dünya ülkelerine lider konumuna getirmiştir. 2002 yılından başlayarak GSYH artım hızı %10.6, 2003 yılında %11.2, 2004 yılında %10.2, 2006 yılında ise %26.4 olmuştur. Tahminlere göre, 2006 yılında artım hızı %30, 2007 yılında ise %27 olacaktır. 2005 yılında ise, kişi başına ürün ve hizmet üretimi 1500 dolara yükselmiştir.¹⁵³

Azerbaycan'da petrol sanayisi olmadan GSMH toplam GSMH'nin artımından 3 kat geri kalması ülke ekonomisinde petrol sanayisinin ağırlıklı bir rola sahip olduğunu göstermekte.¹⁵⁴ Bu aynı zamanda ülkede ekonomik büyümenin dünya petrol fiyatlarından bağımlı bir duruma geldiğini göstermekte.

¹⁵² www.cesd.az/crisis.doc (03.01.2010)

¹⁵³ Mehdiyev, **a.g.m.**,

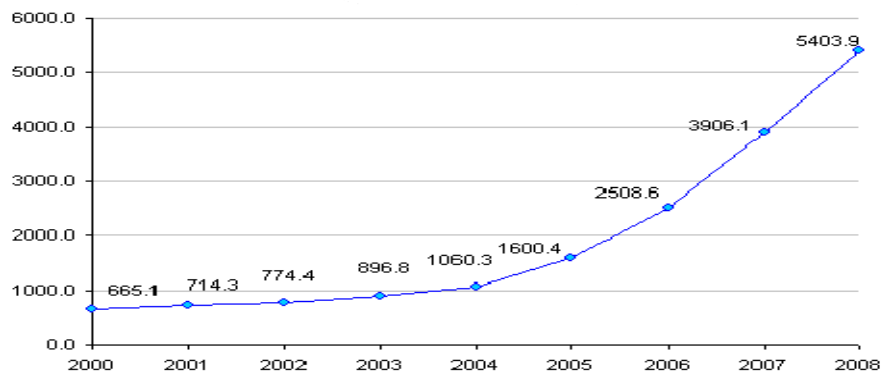
¹⁵⁴ Bayramov Vugar, Petrolün Son Fiyat Azalmaları Ne Ved Ediyor? - **Gündelik Azerbaycan Gazetesi**, 30. 01. 2007

Tablo 10. GSMH

Yıllar	Milyon manat	Milyon ABD dolar	Kişibaşına	
			manat	\$
1995	2133.8	2415.2	282.1	319.3
1996	2732.6	3180.8	357.5	416.1
1997	3158.3	3960.7	409.2	513.2
1998	3440.6	4446.4	441.5	570.6
1999	3775.1	4583.7	480.1	582.9
2000	4718.1	5272.8	595.1	665.1
2001	5315.6	5707.7	665.2	714.3
2002	6062.5	6235.9	752.9	774.4
2003	7146.5	7276	880.8	896.8
2004	8530.2	8680.4	1042	1060.3
2005	12522.5	13238.7	1513.9	1600.4
2006	18746.2	20983	2241.1	2508.5
2007	28360.5	33050.3	3351.8	3906.1
2008	38005.7	46258.2	4439.9	5403.9

Kaynak: <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2009/az/010.shtml>

Şekil 2. Kişibaşına olan GSYH

Kaynak: <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2009/az/021.shtml>

3.1.2. Bütçe Gelirleri Üzerindeki Etkileri

Azerbaycan Bütçe Sistemi ülkenin Anayasasına göre yapılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyetinin Bütçe Sistemi:¹⁵⁵

- Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Bütçesinden;
- Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Bütçesinden;
- Belediye (Yerel) Bütçelerinden oluşmaktadır.

Azerbaycan Devlet Bütçesi gelirleri üç bölümden oluşmaktadır:

- 1) Vergilerden elde edilen gelirler;
- 2) Yardımlar(Grantlar);
- 3) Diğer Gelirler.

Vergilerden elde edilen gelirlere; Gerçek ve tüzel kişilerin gelirlerinden vergiler, Kurumlar Vergisi, Gümrük Vergisi, Özel Tüketim Vergisi, Katma Değer Vergisi, Basitleştirilmiş Vergisi, Emlak Vergisi, Toprak Vergisi, Mal ve hizmetlere göre vergi, Maden Vergisi aittir.

Dış Yardımlar; Devlet için önemli olan programların hazırlanması ve gerçekleştirilmesi için verilmiş yardımlardır. Uluslararası kurumlardan dahil olan dış yatırımlara bilim, sağlık, eğitim, spor alanlarında programların yürütülmesi için alınmış yardımlar dahildir.

Diğer gelirler; Devlet mülkiyetinde olan emlakın kiraya verilmesinden alınan gelirler; Bütçeden verilmiş krediler; Özelleştirmeden gelen gelirler; Para ve vergi cezaları; Merkez Bankasının karından elde edilen gelirler; Mal ve hizmetler satışından elde edilen

¹⁵⁵ Veliyev Zaur, **Devlet Bütçesi**, Bakü, İktisadi Islahatlar Merkezi Yayınları, 2006; s. 37

gelirler; Gümrük rüsumları ve diğer gümrük ödemeleri; Devlet Petrol Fonundan yapılan transferler.

Tablo 11. Bütçe Gelirleri ve Harcamaları

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Gelirler, milyon manat	714.6	1220.9	1509.5	2055.2	3868.8	6006.6	10763	12177
Harcamalar, milyon manat	764	1234.5	1502.1	2140.7	3790.1	6059.5	10680	12355

Kaynak: www.maliye.gov.az

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 2009 yılı devlet bütçesinin gelirleri 12 milyar 177 milyon manat, harcamaları 12 milyar 355 milyon manat olarak belirtilmiştir. Böylece 2009 yılında devlet bütçesinin gelirleri 2008 yılıyla kıyasla %16,1 çok, harcamalar ise aynı kıyaslamada %11,7 çok olmuş. Genelde, birkaç yıl üzere bütçenin artımı olumlu yönde olsa bile, bazı olumsuz etkiler görülmedi değil. Nitekim esas sorun olarak devlet bütçesinin petrol gelirlerinden, özellikle de Petrol Fonu'nun kaynaklarına bağıllığının ortadan kaldırıldığını örnek olarak vемemiz mümkün. Fakat zamanla bu bağıllık seneden seneye azalma yerine daha da güçlendi. Petrol gelirlerinin bütçedeki payı 2005 yılından bu yana yükselmeye başlamış ve % 51 oranında olmuş. 2007 yılı için Petrol gelirlerinin bütçedeki payı %54'ten %58,4'e kadar yükselmiştir. 2008 yılında bu gösterge %60'i geçmiş. Genelde, 2008 yılı başlarında Devlet Petrol Fonu'ndan devlet bütçesine 1100 milyon manat transfer olunacağı planlanmış ki bu da bütçe gelirlerinin %14,9'nu oluşturacaktı. Lakin yıl sonuna bu rakam 3 milyar 800 milyon manat olmuş Petrol sektörü üzere vergi hacmi ise 2 milyar 730 milyon manat olmuş ki bu ise bütçe gelirlerinin %37'ni kapsadığı anlamını verecekti.

Azerbaycan'da bütçe gelirlerinin biçimlenmesinde petrol özel bir öneme sahiptir. Ülkenin bütçesi petrolden bağımlı duruma gelmiş gibi gözüküyor. Bütçe gelirlerinin % 30-35 Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi'nin ödediği vergilerin hesabına oluşsa bile, ayrıca

Devlet Petrol Fonu'ndan (DPF) da transferler oluyor. Bununla da, bütçe gelirlerinin ortalama % 55 sadece petrol sanayisinden sağlanır. Örneğin, 2004 yılında bütçenin petrolden bağımlılığı %31.6 ARDPS'den, % 9.3 DPF payına ait olmakla % 40.9 olmuştur. 2006 yılında bütçe gelirlerinin % 58 petrol sanayisinden elde edilmiş.¹⁵⁶ 2007 yılında bu oran %50-65 arasında olacağı tahminlerde bulunmakta. Gelecek yıllarda petrol gelirlerinin artması beklenmektedir. Artık bütçe gelirlerinin petrolden bağımlı duruma gelmesi önemli sorunlar yaratabilmektedir.

Azerbaycan ekonomisinin en önemli sorunlarından da biri üretiminin büyük oranda Bakü'de yapılmasıdır. 2003 yılının ilk 9 ayında toplam vergilerin %95 Bakü'den sağlanmıştır. Yerde kalan %5 Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Gence, Mingeçevir ve Sumgayıt gibi büyük şehirlerin payına ait olmuştur.¹⁵⁶ Bu da ülke ekonomisinin tek yönlü veya dengesiz büyümeye sahip olduğunu göstermektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 2003 yılı devlet bütçesinin gelirleri 6 trilyon 92 milyar manat olmuştur. Bunun 500 milyar manatı Petrol Fonu'nun hesabına olmuştur. Bütçe gelirlerinde petrol sanayisinin payı %35.2 olmaktadır. Vergiler Bakanlığı'nın verilerine göre, devlet bütçesinde vergi gelirlerinin %48.8 ARDNS payına düşmüştür. Uzman hesaplamalarına göre, Azerbaycan'da bütçe gelirlerinin %60 petrol sanayisi ve onunla ilişkili sektörlerden oluşmaktadır.¹⁵⁷

Maliye Bakanlığı'nın verilerine göre, 2005 yılında bütçe gelirleri, önceki yıla kıyasla % 43.5, harcamalar ise % 42.5 fazla olmuştur. 2006 yılında ise, bu artımın % 60 olacağı ihtimal ediliyor. Petrol gelirleri hesabına bütçe gelirlerinin artması bütçeden sosyal harcamaların artırılmasına önemli olanak sağlamıştır. Bu ülkede yoksulluğun azalması da önemli neden olmuştur. 2002 yılında yoksulluk sınırının (günlük gelirleri 1 doların

¹⁵⁶ İmanov Nazim, "İlk On İlliyin Yekunları, Bağımsızlığın On Yıllığı, Başarılarımız,

Kayıplarımız," **Azerbaycan Namine İctimai Forum, Açık Cemiyet Enstitüsü**, Bakü, 2003; s. 147

¹⁵⁷ "Petrol Hakkında 100 Soru-100 Cevap" - **Himayedar Humanitar Örgütü, Azerbaycan Petrol Sanayisi Üzere Enformasyon ve Kaynak Merkezi**, Bakü, 2003

altında olanlar) altında yaşayanlar toplam nüfusun %49 'unu oluşturuyor idise, 2003 yılında bu oran %42, 2004 yılında %39, 2005 yılında ise %29 azalmıştır.¹⁵⁸

Bütçe gelirlerinin hızlı artımı halkın refahında önemli değişiklikler yaratamamıştır. Örneğin, son 3 yılda bütçeden sağlık harcamalarının 3 kat artırılmasına rağmen, 2006 yılında bütçeden kişi başına sağlık harcamaları 20 dolar düzeyinde olacaktır ki, bu da post-sosyalist ülkeler ile kıyaslamada çok azdır.

Tablo 12. Petrol Gelirlerinin Devlet Bütçesindeki Payı

	2005 %	2006 %	2007 %	2008 %
Petrol	51	54	58	60
Petrol dışı	49	46	42	40
Toplam	100	100	100	100

Kaynak: <http://www.economy.gov.az>

Devlet bütçesi gelirlerinin yaklaşık 2/3'i petrol sektörünün payına düşmekte. 2009 yılı Devlet Bütçesi'nde petrol sektöründen doğrudan girişler 7595 milyon manat olmuş ki bunun da 2680 milyon manatı petrol sektörü üzere doğrudan vergi ödemelerinin, 4915 milyon manatı ise ARDNF'nun transferlerinin (bütçe gelirlerinin %40,4) payına düşecekti bu ise bütçenin %60'tan çoğunun petrol sektörü hesabına oluşması anlamına gelmekte.¹⁵⁹

3.1.3. İstihdam Piyasası Üzerindeki Etkileri

Ülke ekonomisinde yaşanan geçiş ve durgunluk yüzünden iş kabiliyeti olan insanların büyük çoğunluğu işsiz kalmıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmesi sonucu, bölgeden bir milyon civarında insanın göçe mecbur olması da istihdam problemini artırıcı önemli bir etken olmuştur. İşgücü potansiyelinin uluslararası dolaşımı, Azerbaycan'da problem oluşturmuştur. Azerbaycan'da işgücü dolaşım hızı çok yüksektir. Bu durum ülkenin gelecek demografik durumuna ciddi etki yapacaktır. Diğer bir

¹⁵⁸ Mehdiyev Azer, a.g.d, s. 24

¹⁵⁹ www.cesd.az/crisis.doc

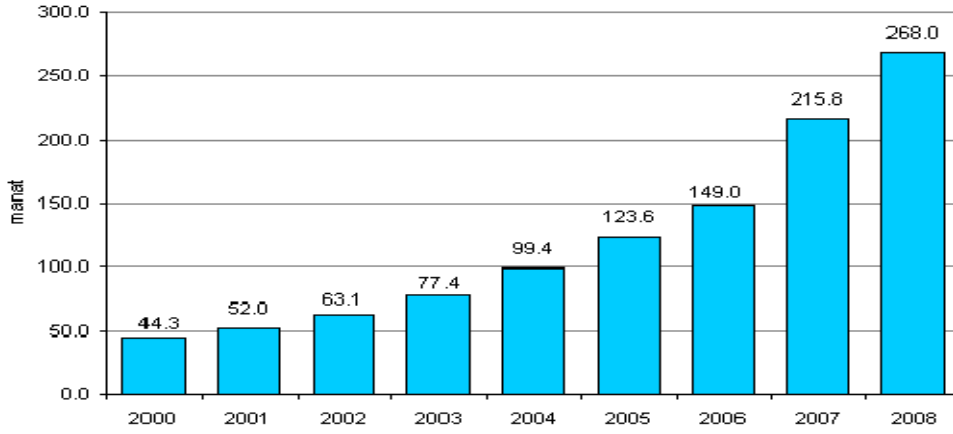
taftan, ülkede kalifiye işgücüne verilen değer de düşük olduğundan, onlar da ülkeyi terk etmektedirler. İşsizlerin büyük çoğunluğu Rusya, Türkiye, İran gibi komşu ülkelere yönelmişlerdir. Ülkeyi bu şekilde terk edenler arasında gençler ve orta yaşlı insanların oranı daha çöktür. Bu tür “beyin göçü” sürecinin son 5-6 yılda daha fazla arttığı görülmektedir. Azerbaycan hükümeti, yurt dışına göç edenlerin ülkeye dönmelerini sağlamak amacıyla 2005 yılından itibaren sosyal alanda reformlara ağırlık vermeye başlamıştır. Petrol sanayisi bilgi çağında ömrünü başa vurmuş sanayi alanlarından biri hesap olunduğu halde, bizde ekonominin lokomotif sektörü gibi kabul ediliyor. Ama dikkatten kaçırılıyor ki, ülke petrol avantajı ile kısmen zenginleşse de, post-sanayi çağında istikrarlı ve devamlı inkişafı temin edemeyecektir.¹⁶⁰

Ermenistan'dan ve Ermeni işgalindeki topraklardan göç etmek mecburiyetinde kalanların % 60'ının ekonomik olarak aktif kabul edilmesine karşın, göçmenlerin büyük bir kısmı işsiz olup, devletten aldıkları yardımla yaşamlarını devam ettirmeye çalışmaktadırlar.Devlet işsizlik problemini çözmek amacıyla bazı düzenlemelere gitmektedir. Bir taraftan yeni iş yerlerinin açılması, uygun pazar sisteminin kurulması (emek piyasası, meslek değişme kursları v.b), bunun gibi faaliyetlerde bulunurken diğer taraftan işsizlerin sosyal güvencesi için önlemler almaktadır. Son yıllarda özel sektörün gelişimi de bu programın çözümüne yeni imkanlar vermektedir. Toplam nüfusun istihdam düzeyinin zamanla çok az bir artış kaydettiği görülmektedir: Toplam nüfusun istihdam edilen oranı 1998'de %53.4, 1999'da %56.7, 2000'de %56.8 ve 2001'de %56.9 olmuştur. 2004 yılında ise bu oran %57 civarındadır.¹⁶¹

¹⁶⁰ Mehdiyev Azer Investment possibilities of Azerbaijan, **EXPERT Ekonomik Dergi** NO: 7-8. 2001; s. 20,

¹⁶¹ www.azstat.az

Şekil 3. Kişibaşına Asgari Ücret

Kaynak: <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2009/az/021.shtml>

Petrol sanayisi ülkede GSYH artımına önemli etki gösterdiği halde, işsizlik ve yoksulluğun azalmasına az etki yapabilmektedir. Petrol sanayisi yüksek düzeyde işçi emeği talep eden sektör sayılmamaktadır. 2002 yılında petrol sanayisi GSYH %31.4 olmasına rağmen, onun istihdamdaki payı toplam olarak %1 teşkil etmiştir.¹⁶²

2005 yılında yabancı yatırımların %70'nin petrol sanayisine yatırılması ve ihracatta petrol ve ya petrol ürünlerinin payının yaklaşık %90 teşkil etmesine bakmayarak, bütünlükle petrol sektöründe, yabancı şirketler de dahil olmakla çalışanların sayı ortalama 65.000 kişi olmuştur. Bu rakamın ekonomide istihdam edilenlerin toplam sayısında özel payı yaklaşık olarak %2'dir. Ama ülkenin petrol sektöründe 65.000 kişi bile oldukça yüksek bir rakam hesap olunmaktadır.

Dünya tecrübesindeki standartlara göre, her bir milyon ton hasılaya ortalama 1000 kişi işçi düşmektedir. Yabancı petrol şirketlerinin "Asrın Anlaşması" çerçevesinde oluşturduğu yapı da bu standartlar çerçevesindedir. ARDNŞ ise yılda 8-9 milyon ton petrol hasıl ediyor. Ama onun yapısına sadece hasıla değil, diğer halkalar da dahildir. Ama

¹⁶² Milli Gelir, **Azerbaycan Devlet İstatistika Komitesi**, 2002; s. 76

uzmanların düşüncesine göre, hatta bu sayıda müesseselerle birlikte şirkette maksimum 30.000 kişi çalışabilir. Bugün ise, şirket gerekenden iki kat daha fazla işçi çalıştırıyor.

Artık sanayi çağından bilgi çağına geçidin sancıları ülkemizde de his olunmaya başlamıştır. Bugün baş verenler aslında sanayi devriminin ve onun öncü gücü olan işçi sınıfının hakimiyetini kaybettiği, bilginin daha çok zenginlik yarattığı, mavi yakalı işçilerin yerini beyaz yakalı mühendislerin aldığı döneme tesadüf etmektedir. Artık gelişmekte olan ülkelerde de işçi sınıfı azalırken bilgi ve hizmet sektörünün “yeni orta tabakası” devamlı olarak gelişmeye başlamıştır.

3.1.4. Milli Gelir Üzerindeki Etkileri

Azerbaycan’da bütçe gelirlerinin oluşumunda petrol özel bir öneme sahiptir. Ülkenin bütçesi petrolden bağımlı duruma gelmiş gibi gözüküyor. Bütçe gelirlerinin %30-35 Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi’nin ödediği vergilerin hesabına oluşmuş olsa bile, ayrıca Devlet Petrol Fonu’ndan (DPF) da transferler oluyor. Bununla da, bütçe gelirlerinin ortalama %55 sadece petrol sanayisinden sağlanır. Örneğin, 2004 yılında bütçenin petrolden bağımlılığı %31.6 ARDPS’den, %9.3 DPF payına ait olmakla % 40.9 olmuştur. 2006 yılında bütçe gelirlerinin %58 petrol sanayisinden sağlanmış.¹⁶³ 2007 yılında bu oran %50-65 arasında olacağı hesablanmakta. Gelecek yıllarda petrol gelirlerinin artması beklenmektedir. Artık bütçe gelirlerinin petrolden bağımlı duruma gelmesi önemli sorunlar yaratabilmektedir.

Azerbaycan ekonomisinin en önemli sorunlarından da biri üretiminin büyük oranda Bakü’de yapılmasıdır. 2003 yılının ilk 9 ayında toplam vergilerin %95 Bakü’den sağlanmıştır. Yerde kalan %5 Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Gence, Mingeçevir ve

¹⁶³ Bayramov Vügar, Petrolün Son Fiyat Azalmaları Ne Vad Ediyor?, **Gündelik Azerbaycan Gazetesi**, 30. 01. 2007

Sumgayıt gibi büyük şehirlerin payına ait olmuştur.¹⁶⁴ Bu ise ülke ekonomisinin tek yönlü veya dengesiz büyümeye sahip olduğunu göstermektedir.

1997-98 yıllarında petrole göre bütçe gelirleri zorluklarla karşılaşmıştır. 2004 yılında 1 varil 20 dolar ön görüldüğü halde, bu yıl bu 25 dolar idi. 2006 yılında bu rakam 40 dolar olarak hesaplanmıştır. Ama karşıdaki yıllarda petrolün varil başına fiyatının 80 ve 105 dolar olacağı bile tahmin edilmektedir. Norveç'te petrol fiyatlarının artması bu ülkenin bütçesini artırmıyor. Bu sadece petrol fonunun gelirlerini artırır. Bizde de 2003 yılından beri petrolün bütçede belirlenen fiyattan fazla fiyata satılması hazinenin özel hesabına-sabitleştirme fonunda toplanmaktadır.

Sabitleştirme Fonu yaratılan günden fiyat artımından elde edilen gelirlerin %25 fona celbedilmiş, %75 ARDPŞ'de toplanmıştır. Demek ki, bunun az bir payı fona toplanmıştır. Yerde kalanları ise harcanmıştır. 2006 yılından bütün gelirler Devlet Petrol Fonu'na toplanacaktır. Aslında ilk günden böyle yapılmalıydı. Norveç'in de deneyimi bunun daha efektif olduğunu ispatlıyor. Bu aynı zamanda ona göre önemlidir ki, bu rezervler burada iyi yönetilecek, yabancı banklara, sermaye piyasalarına yatırılarak faiz geliri elde olunacak.

Lakin 2006 yılında Devlet Petrol Fonu'ndan transferler 2005 yılında 4 kat fazla, yani 650 milyon dolar olmuştur. Kıyaslama için, bu rakam birinci yıl 100 milyon, geçen 147 yıl 130 milyon dolar, bu yıl 150 milyon dolardı. Aslında söylene bilir ki sabitleştirme fonu DPF'na birleştirildiğinden bu normal karşılanmalıdır. Ancak fiyatı yükseltmekle paralel transferi de böyle artırmak bütçeni petrolden daha da bağımlı bir duruma getirecektir. Dikkati en çok çeken odur ki, bu zaman petrolün fiyatından artık meblağ yine de evvelki gibi paylaşılacaktır. Yani petrolün fiyatı 50'ye kadar artarsa artık gelir %50 hesabıyla, bundan yukarı oldukça ise %25-75'le DPF ve ARDPŞ arasında paylanacaktır. Ama bütçe politikasında değişiklik edilmelidir. Çünkü, 2006 yılında başlayarak gelirler daha da artacak. Burada petrol gelirlerinden sadece halkın sosyal ödemeleri artırılmamalıdır.

¹⁶⁴ İmanov, a.g.e., s. 148-150

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 2003 yılı devlet bütçesinin gelirleri 6 trilyon 92 milyar manat olmuştur. Bunun 500 milyar manatı Petrol Fonu'nun hesabına olmuştur. Bütçe gelirlerinde petrol sanayisinin payı %35.2 olmaktadır. Vergiler Bakanlığı'nın melumatlarına göre, devlet bütçesinde vergi gelirlerinin %48.8 ARDNŞ payına düşmüştür. Uzman hesaplamalarına göre, Azerbaycan'da bütçe gelirlerinin %60 petrol sanayisi ve onunla ilişkili sektörlerden oluşmakta.¹⁶⁵

Maliye Bakanlığı'nın verilerine göre, 2005 yılında bütçe gelirleri, önceki yıla kıyasla %43.5, harcamalar ise %42.5 fazla olmuştur. 2006 yılında ise, bu artımın %60 olacağı ihtimal ediliyor. Petrol gelirleri hesabına bütçe gelirlerinin artması bütçeden sosyal harcamaların artırılmasına önemli olanak sağlamıştır. Bu ülkede yoksulluğun azalmasında da önemli neden olmuştur. 2002 yılında yoksulluk sınırının (günlük gelirleri 1 doların altında olanlar) altında yaşayanlar toplam nüfusun %49 'unu oluşturuyor idise, 2003 yılında bu oran %42, 2004 yılında %39, 2005 yılında ise %29 azalmıştır.¹⁶⁶

Bütçe gelirlerinin hızlı artımı halkın refahında önemli değişiklikler yaratamamıştır. Örneğin, son 3 yılda bütçeden sağlık harcamalarının 3 kat artırılmasına rağmen, 2006 yılında bütçeden kişi başına sağlık harcamaları 20 dolar düzeyinde olacaktır ki, bu da post-sosyalist ülkeler ile kıyaslamada çok aşağıdır.

3.1.5. Döviz Kurları, Dış Ticaret ve Sektörler Üzerindeki Etkileri ve Hollanda Hastalığı

Petrol sanayisi Azerbaycan'ın dış ekonomik ilişkilerinde önemli yer almakta. Petrol sektörünün verimli bir biçimde idare olunması ve bununla da petrol rezervlerinin ihracatından elde edilen gelirlerin efektif bi biçimde kullanılması Azerbaycan ekonomisinin dünya ekonomik ve finans sistemine daha hızlı entegre olmasına yardımcı olacaktır. Petrol gelirlerinin doğru yönde kullanılması ekonominin diğer alanlarının da

¹⁶⁵ Himayedar Humanitar Teşkilatı, Azerbaycan Petrol Sanayisi Üzre İnformasiya ve Resurs Merkezi, Bakü, 2003, a.g.m.

¹⁶⁶ Mehdiyev a.g.m., s. 34

gelişmesine olanak tanıyacaktı. Sovyetler Birliği'ni oluşturan Cümhuriyetlerin, siyasi ve ekonomik açıdan doğrudan merkezi hükümete bağlı olmaları, sektör ve alt sektörlerde üretimden dış ticarete kadar tüm uygulamalara merkez tarafından yönlendirilmekteydi. Bağımsızlık sonrası ülkede dış ticaretin serbestleştirilmesi yönünde yapılan reformlar, yerli üretimi önemli düzeyde azaltmış ve iç piyasayı tamamen ithalata bağımlı duruma getirmiştir. Ona göre de bağımsızlığını kazandığı yılların ardından 1994-1999 yılları arasında Azerbaycan'ın dış ticaret dengesi açık vermiştir. Ancak petrol ürünleri üretiminin ve ihracatının artması söz konusu açığı aşağılara çekmiştir.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra diğer alanlarda olduğu gibi, dış ticarete de kendi stratejilerini uygulamaya koymuştur. Yabancı şirketlerle bu güne kadar yaklaşık 19 petrol anlaşması imzalanmıştır.¹⁶⁷ 1994 yılında "Asrın Anlaşmasının" imzalanmasıyla, 1993 yılı ile kıyaslandığında dış ticaret hacmi 1997 yılında %16.4, 1998 yılında %24.3, 1999'da %45,2 oranında ve 2000 yılında 2.1 kat, 2001'de 2.7 kat, 2002'de 5.2 kat artış kaydetmiştir. Azerbaycan'da 2004 yılında dış ticaret hacmi 2003 yılına oranla %38 (ithalat %38, ihracat %40) artmıştır.¹⁶⁸

1999 yılından itibaren, dış ticaret dengesi, 2003 yılı haric, fazla vermeye başlamıştır. 2000 yılından GSMH içinde petrol sanayisinin payının artması, bunun da sonucu olarak ihracatın yapısında petrol ürünlerinin önemli bir tutması, uluslararası petrol anlaşmalarının yeni aşamaya geçmesi, petrol çıkarma ve ihrac aşamasına geçilmesi ile ülkede petrol ihracının büyük oranda artışı ile bağlantılıdır.

Petrol ve petrol ürünlerinin ihracat içindeki payı 1998 yılında %64.8, 1999'da %75.9, 2000 yılında %84, 2001 yılında %91.23, 2002'de %81.23, 2004'de %82, 2005 yılında ise %76 olmuştur.¹⁶⁹ Bu esas olarak ham petrolün ihracatından kaynaklanmakta. Bütün bunlar

¹⁶⁷ İskender Murat, Azerbaycanda Ekonomik Sistemin Dönüşümü, Makale, Yeni Yüzyılda Azerbaycanın Sosyo-Ekonomik Yapısı, **TASAM Yayınları**, İstanbul, 2004 s. 15-41

¹⁶⁸ Bağirov Sabit, "Hazar: Dünya Enerji İhtiyacının Yeni Merkezidir?", **Meşveret**, No: 5 (41), Avgust 2001, s.31-47

¹⁶⁹ **Petrol ve Fakirlik**, Himayedar Humanitar Örgütüne Bağlı Azerbaycanın Petrol Sanayisi Üzere Enformasiya ve Kaynak Merkezi, Bakü, 2006, s. 12

ülke ekonomisini petrol fiyatlarından bağımlı bir duruma geldiğini ifade etmekte. 2006 yılında ülke ihracatında petrol ürünlerinin payı %90'ın üzerindedir.¹⁷⁰ Yakın gelecekte ülke ihracatında petrol ve petrol ürünlerinin ağırlığı, petrol üretimi ve dolayısıyla ihracatın artmasıyla daha da artacaktır. Bu ise bir sektöre bağımlılık şeklinde ülkede “Hollanda Sendromu” gibi önemli bir sorun olabilir. Çözüm için petrol gelirlerinin petrol-dışı sektörlerle yöneltilmesi gerekmektedir.

Tablo 13. Dış Ticaret Hacmi (1991-2005)

Yıllar	İthal	İhrac	Saldo
1991	1.881 mln	2.121 mln	+240 mln
1992	940 mln	1.484 mln	+544 mln
1993	629 mln	725 mln	+96 mln
1994	778 mln	653 mln	-125 mln
1995	668 mln	637 mln	-31 mln
1996	961 mln	631 mln	-330 mln
1997	794 mln	781 mln	-13 mln
1998	1.076 mln	606 mln	-470 mln
1999	1.036 mln	930 mln	-106 mln
2000	1.172 mln	1.745 mln	+573 mln
2001	1.431 mln	2.134 mln	+882 mln
2002	1.665 mln	2.167 mln	+502 mln
2003	2.626 mln	2.590 mln	-36 mln
2004	3.516 mln	3.615 mln	+99.5 mln
2005	4.200 mln	4.347 mln	+146.4 mln

Kaynak:İctimai Vesaitin Monitoring Merkezi, 525. gazete, 18 şubat, 2006

3.1.5.1. Petrol Gelirleri ve Reel Döviz Kuruna Etkisi

Azerbaycan ekonomisi petrole daha fazla bağımlıdır. Petrol sektörü ülkenin sanayi üretiminin üçte ikisini ve toplam ihracatın %90'dan fazlasını oluşturmaktadır. Ülke Hollanda sendromu için karakteristik olan enflasyon, ulusal paranın

¹⁷⁰ Bayramov, a.g.m.

reel kurunun yükselmesi, petrol dışı sektörün gelişmemesi problemleri ile karşı karşıyadır.¹⁷¹

Tablo 14. Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Bankası'nda Manatın Kuru (yıl sonuna)

Yabancı Yatırım	2000	2004	2005	2006	2007	2008
1 ABD doları	0.91	0.98	0.92	0.87	0.84	0.8
1 Avustralya doları	0.51	0.76	0.67	0.69	0.74	0.55
1 Danimarka kronu	0.11	0.18	0.15	0.15	0.17	0.15
1 Euro(yuro)	0.85	1.34	1.09	1.14	1.23	1.13
1 Funt sterling	1.36	1.88	1.59	1.71	1.69	-
100 İran rialı	0.05	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01
1 İskoçya kronu	0.1	0.15	0.12	0.13	0.13	0.1
1 Kanada doları	0.6	0.81	0.79	0.75	0.86	0.66
1 Küveyt dinarı	2.99	3.33	3.1	3.01	3.09	2.9
100 Lübnan funtu	0.06	0.06	0.06	0.06	0.06	0.05
1 Mısır funtu	0.23	0.16	0.16	0.15	0.15	0.14
1 Norveç kronu	0.1	0.16	0.14	0.14	0.15	0.11
1 Singapur doları	0.53	0.6	0.55	0.57	0.58	0.55
1Yeni Türk lirası	0.01 ^{x)}	0.64 ^{xx)}	0.68	0.61	0.72	0.53
100 Belarus rublu	0.08	0.05	0.04	0.04	0.04	0.04
1 Kırgız somu	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02
1 Eston kronu	0.05	0.08	0.07	0.07	0.08	0.07
100 Kazakistan tengesi	0.63	0.75	0.69	0.68	0.7	0.66
1 Gürcü larisı	0.46	0.54	0.52	0.51	0.53	0.48
1 Letonya latı	1.49	1.9	1.57	1.64	1.77	1.6
1 Litvanya liti	0.23	0.39	0.32	0.33	0.36	0.33
1 Moldova leyi	0.07	0.08	0.07	0.07	0.07	0.08
100 Rusya rublu	3.24	3.53	3.19	3.3	3.44	2.72
1 Ukrayna grivnası	0.17	0.18	0.18	0.17	0.17	0.11
1 Tacik samonisi	0.42	0.32	0.29	0.25	0.24	0.23

^{x)}10 türk lirası, ^{xx)}1000 türk lirası

Kaynak: http://www.azstat.org/publications/azfigures/2009/az/001.shtml#t1_5

Geçiş ekonomilerinde makroekonomik istikrarın sağlanabilmesi için aktif maliye ve para politikaları uygulanması gerekir. Zira, merkezi planlı ekonomilerden piyasa

¹⁷¹ Esas Makroekonomik Göstergeler, **Turan Haber Ajansı Bülteni**, Bakü, 28.03.2001 s. 49

ekonomisine geçiş aşamasında makroekonomik istikrarsızlık artmaktadır. Ülkelerin tümünde enflasyon artmış, bu durum ülkeleri üretim ve dış ticarete durgunluğa sokmuş, kayıt dışı ekonomi ve yolsuzluk yükselmiş, bütçe dengesi bozulmuş, işsizlik artmış ve sonuçta refah düzeyi düşmüştür. Azerbaycan Merkez Bankasının 1992–1994 yılları içerisinde dolaşıma sürdüğü ulusal para Manat değersizleşme eğilimi sürecine girmiştir. Örneğin, Manat dolar karşısında 245 kat değer kaybetmiştir.¹⁷²

Hollanda Sendromu'nun belirtilerinin göze çarpması ile beraberinde ulusal paranın reel kuru 1997–1998 yılları arasında önemli derecede yükselmişini ve bunun sonucunda mal ve hizmet ithalını ülke içerisinde üretilmekten daha karlı hale gelmesine neden oldu.

Manat'ın değerinin düşmesi halkın reel gelirlerinin hızla azalmasına sebep olmuş ve onun alım gücünü azaltmıştır. Azerbaycan'daki 1990 – 1996 yılları arasındaki fiyatlar genel düzeyindeki hızlı yükselişler, bu dönemdeki enflasyonun hızı ona hiperenflasyon söylememize esas veriyor. Ülkede 1992'nin Ocak ayından başlayarak fiyat istikrarına önem verilmiş, esasen üretim ve tüketim fiyatlarında %70 - 80'lere varan liberalleşmeye gidilmiş, ekmek ve enerji gibi esas stratejik ürünler üzerinde denetim güçlendirmiştir. Ülkede 1992 – 1995 yılları arasında üretim hacminin azalması, tüketim pazarında Rublenin baskısının artması enflasyonu idare edilemez hale getirmiş, tüm ürün ve hizmetlerin fiyatlarını yükseltmiştir. 1992-1994 yılları arasında belli olaylardan dolayı reformlar başarılı olamamış, fiyatlar serbestleştirildiği için makroekonomik denge de bozulmuş, talep arzı çok çok geride bırakmış ve böylece zincir şekilli problemin önlenmesinde zorluklar yaşanmıştır. Emek hakları ile uzlaşmayan fiyat politikaları onlar arasındaki açığı daha da artırmış, sonuçta üretim yavaşlamış ve böylece stagflasyonun yaşanmıştır.

Geçiş döneminin başlangıcı olarak kabul edebileceğimiz 1991 – 1994 yılları arasındaki bazı makroekonomik göstergelere bakıldığında durumu açık bir şekilde görebiliriz. 1990 yılına oranla 1994 yılında GSYH %53, sanayi üretimi %62, tarımsal üretim %44, hane halkının tüketimi %45 azalma göstermiştir. Sonuç olarak hane halkının

¹⁷² Dural Betül Yüce, **Geçiş Ekonomileri Plandan Piyasaya**, Beta yayımları, İstanbul, 2007, s. 67

yaşam seviyesi 3,6 defa azalırken, ortalama aylık reel ücret seviyesi %60'lık bir düşüş göstermiştir.¹⁷³

2009 yılı ilk 9 ayında ortak ülkelerde resesyona eğilimleri ve küresel talebin azalması ile ilişkin ekonominin dışsal mali kaynaklarının sınırlandırılması ortamında Azerbaycan'da ekonomik artım moneter inyeksiyonlar ve kurumsal reformlar aracılığıyla desteklenmiş.

Cari zaman için ülkenin tediyeye kapasitesi küresel ekonomik süreçlere uyum sağlasa bile genel olarak dış ticaret bilançosu elverişli olmuş. 2009 yılı 2. yarısından başlayarak küresel canlanma ve yılın başlarından sürdürülen ılımlı para siyaseti iç talebe çok olumlu etki yapmış. Toplam talebin oranlı genişlemesi fonunda makroekonomik dengenin şeklini değiştirmiş ve yılın 2. yarısından deflasyon olayları enflasyon ile yer değişimine başlamış. Bu süreçte manatın kuru makroekonomik sabitliğin sağlanmasında esas faktörlerden biri olarak belirmiş.¹⁷⁴

Şu an itibarı ile tüketim pazarının neredeyse 1/5'den çoğu ithal sayesinde sağlanmakta. Hazır tüketim mallarının fiyatları ortak ülkelerin enflasyondan ve manatın nominal efektif kurunun değişiminden etkilenmekte. Son yıllarda ülkede birçok gıda sanayisi alanlarının gelişimi ile ilişkin ara tüketim ürünlerinin ithal da artmakta ki, onların fiyatlarının değişmesi üretimin üretim fiyatına ve sonuçta hazır ürünün fiyatına etki yapmakta. 2008 yılında bu türden olan ürünlerin değeri gıda sanayisinde ürün verilişinin değerinin %22'ni oluşturmuş. Araştırmalar ara ürünlerin fiyatları dünya mal fiyatlarının ve manat-ABD doları çift taraflı kurunun değişiminden etkilenmekte olduğu sonucuna varmakta. Son bir yılda Azerbaycan'a yurtdışından enflasyon ithalının %60'ı direkt etki ile, %40'ı ise dolaylı etki ile açıklandığı belirtilmekte. Cari yılın temmuz ayından itibaren küresel talebin canlanması, ekonomik hareketliliğin giderek rehabilitasyonu, ayrıca ülkede gerçekleştirilen ılımlı para siyaseti ve çok taraflı kur endeksinin ucuzlaşması eğilimi fiyatlara da artırıcı etki yapmış. Sonuçta 2009 yılı temmuz-eylül aylarında %1.3

¹⁷³ **Azerbaycan'da Yeniden Yapılanma ve Ekonomik Yükselişin Orta Vadeli Programının Esas İstikametleri (1997 – 1999)**, Azerbaycan Cumhuriyet Bakanlar Kurulu Yayını, Bakü, 1996. s. 4 – 5

¹⁷⁴ http://www.cbar.az/assets/1102/2009-cu_ilin_III_RUBU.pdf (21.11.2009)

enflasyon gözlemlenmiş, altyapı enflasyon ise %1.1 olmuş. 2009 yılında iç döviz pazarında işlemler ülkenin dış ekonomik-ticari ilişkilerinin dinamiği ve ortak ülkelerdeki devalvasyonların etkisi altında devam etmiş.

Döviz pazarının hacmi 2009 yılı 9 ayında 2008 senesi eşit zaman dilimi ile kıyaslamada %10 artarak 19 milyar ABD doları olmuş. Bunun %27.3'nü açık bankalararası döviz pazarı, %65.7'ni banka içi değişim işlemleri, %7'ni ise borsa elektron sistemindeki ticaret sağlamış.¹⁷⁵

3.1.5.2. Dış Ticaret Yapısına Etkisi

1994 yılında ateşkesin ilan edilmesi ile birlikte, iş istikrarına yönelik çalışmaların hızlandırılması, petrol anlaşmalarının imzalanması, dış ticaretin serbestleştirilmesi yönündeki uygulamalar, Azerbaycan dış ticaretinde engellerin kalkacağı ve artış meydana geleceği anlamına gelmektedir. Yabancı ülkelere mal ithalinde, hizmetin karşılığı olan bedelin önceden ödenilmesine izin verilmemektedir. İthalat işlemlerinin yerine getirilmesinde akreditifli ödeme şekli uygulanmaktadır.

İhracat ve İthalat: Petrol üretiminde artış ve erken petrol güzergahlarının faaliyete geçmesinden sonra ihracat rakamlarının yükseldiği görülmektedir. İhracat içinde petrolün payı 1998'de %64.8 iken, 2004 yılında %82 düzeyine yükselmiştir. Petrol fiyatlarının yükselmesi de ihracatta petrolün payının hızlı bir şekilde artmasına ayrıca katkı sağlamıştır. İthalatın yapısı ise, ihracatinkine göre tamamen farklıdır. İthal olunan ürünlerin 1/3'i makine ve ekipmandan oluşmaktadır. Ülke ekonomisinin dönüşüm süreci içerisinde yatırım ve ara yatırım ürünleri ithal ederek teknolojik yenileme sağlamaya ve üretim hacmini artırmaya başladığı görülmektedir. Diğer önemli kalem, tüketim ve gıda maddeleri ithalidir ki, burada oranın %20'lerden, 2005 yılında %10 düzeyine indiği dikkat çekmektedir.¹⁷⁶ 2009 yılı Azerbaycan'ın dünyanın 108 ülkesi ile ticari ilişkisi olmuş. Dış ticaretin %13.3'ü

¹⁷⁵ http://www.cbar.az/assets/1102/2009-cu_ilin_III_RUBU.pdf (21.11.2009)

¹⁷⁶ Mirzeyev, Mirzeliyeva, a.g.e., s. 67

BDT üyesi ülkelerin, %86.7'si ise diğer ülkelerin payına düşmüş. Azerbaycan İtalya, Fransa, ABD, Türkiye, Rusya, İsrail, Almanya, Kanada, Kore Cumhuriyeti ve Gürcistan ile daha sıkı ticari ilişkiler kurmuş. Tümlükte, ülkenin ithal-ihrac işlerinin %74.0'ı belirtilen esas ticaret ortakları olan 10 ülke ile yapılmış. İhrac olunmuş ürünlerin yapısında petrol ürünlerinin payı %88.4 olmuş. Yabancı ülkelere 3.2 milyar \$ petrol ürünleri ihrac olunmuş. İhrac olunmuş tüm petrol ürünlerinin 245.6 milyon \$ petrol imalı ürünlerinin, 2.9 milyar \$ ise ham petrolün ihracının payına düşmüş.¹⁷⁷

Tablo 15. 2008 yılı Dış Ticaret İlişkilerinin Coğrafik Yapısı (bin ABD doları)

Kıtalar	Dış ticaret hacmi		İthal		İhrac	
	miktarı	%	miktarı	%	miktarı	%
Toplam	54919699.7	100	7163470.3	100	47756229.4	100
Avrupa	32553415.6	59.3	4176002.1	58.3	28377413.5	59.4
Asya	13908387.9	25.3	2509643.7	35.0	11398744.2	23.9
Amerika	8197845.6	14.9	430607.6	6.0	7767238	16.3
Afrika	246365.5	0.5	36519.2	0.5	209846.3	0.4
Avustralya	13685.1	0.02	10697.7	0.2	2987.4	0.01

Kaynak: http://www.azstat.org/publications/azfigures/2009/az/018.shtml#t18_3

Azerbaycan enerji sektörünün gelişmesi için gereken sermaye malları ve hizmetleri ithalat yoluyla karşılanmaktadır. Bu nedenle enerji sektöründe faaliyetler arttıkça cari açık da artmaktadır. Uzun vadede artan petrol üretimi ve ihracatı, ithalatın finansmanı için kullanılmakta ve cari açığı kontrol altında tutulması sağlanmaktadır. 2006-2007 yıllarından itibaren petrol sektöründeki altyapı yatırımlarının büyük ölçüde tamamlanacak olması, ithalatın azalması, cari dengenin pozitif dönmeye sonucunu doğuracak.¹⁷⁸

2009 yılı içinde dış ticaret hacminde bir önceki seneye kıyasla 2,9 kat azalma ile 18,6 milyar dolar olmuş. Devlet Gümrük Komitesi'nin verilerinde 2008 yılında bu göstergenin 53,5 milyar dolar olduğu belirtilmiştir.

¹⁷⁷ <http://www.nba.az/assets/882/XSB.2009.Q1.pdf> (06.01.2010)

¹⁷⁸ Azerbaycan Ülke Bülteni Şubat 2006, DEİK, <http://www.deik.org.tr/BultenleAzerbaycan-Nisan 2006.pdf>, 19.12.2009

Burada özellikle dikkat çekici bir faktörü belirtmemiz yerinde olur. Şöyle ki 2009 ihracat ürünlerinin %90'ından çoğu petrol ve petrol ürünlerinin payına düşmüştür. 2009 yılı ilk 11 ayı içinde ülkeden dışarıya 12,1 milyar dolar hacminde petrol ve petrol ürünleri ihracat olunmuş ki, bu da toplam ihracatın %91,6'sını oluşturmuştur. "İktisadi Forum" dergisinin Devlet Gömrük Komitesi verileri ışığında belirttiği rakamlarda, 2008 yılı ilk 11 ayında bu gösterge %97 olmuştur. Komite'nin verilerinde, toplam ihracattan ham petrolün payı %81,28, petrol ürünlerinin payı ise %10,35 olmuştur.

Ekonomik krizin etkisi ile fiyatları neredeyse 2 kat azalan Azerbaycan petrolünün satışından gelen gelirler de bütçe gelirleri başta olmak üzere ülke ekonomisine olumsuz etkiler vermiştir. İhracatın 12 milyar 309 milyon 928,8 bin doları devlet sektörü, 715 milyon 156,6 bin doları özel sektör, İthal da ise özel sektörün payı yüksek olmuştur. Ülkeye getirilen ürünlerin 3 milyar 406 milyon 20,3 bin doları veya %62,51'i özel sektörün payına düşmüştür.¹⁷⁹

3.1.5.3. Yabancı Kaynak Girişlerine Etkisi

Bağımsızlığın kazanılmasının ardından, Azerbaycan'da petrolün yanı sıra, petrol dışı sektörlerin de batı sermayesine açılması doğrultusunda girişimler oldu. Bunun için önce serbest piyasa ekonomisine geçişin hukuki altyapısını oluşturmaya yönelik gelişmelere girişildi. 15 Ocak 1992'de "Yabancı Yatırımların Korunması" hakkında kanun kabul edilerek, ülke arazisinde yabancı yatırımların hukuki ve iktisadi esasları belirlendi ve korunması için devlet garantisi verildi. Kanun yabancı yatırımlar için hukuki rejimin yerel kurumlar ve Azerbaycan vatandaşları için olan rejime eşit olduğunu ilan ediyordu. Kanuna göre devlet yabancı yatırımları mevzuatın değiştirilmesi, millileştirme ve istimlak, gelirlerin ve diğer meblağların döviz şeklinde transferinde ortaya çıkabilecek sorunlara karşı korumaktaydı. Yabancı yatırımcılara tazminat ödemeleri hakkında ve kayıt, vergilendirme, sigorta, ödemelerin dövizle gerçekleştirilmesi, muhasebe ve hesap verme, işçi kabulü, ürünlerin ihracat ve ithali, gümrük vergilendirmesi, menkullerin alımı, toprağın

¹⁷⁹ <http://www.baki-xeber.com/new/2009/12/30/get=38414> (20.01.2010)

kullanımı, hükümetle imtiyaz anlaşmaları esasında madenlerin aranma ve işletilmesi ve s. gibi konularda yabancı yatırımcının faaliyetine dair bir çok problemin çözümü ile ilgili bir takım maddeler yürürlüğe giriyordu.¹⁸⁰

Tablo 16. Ekonomiye Yöneltilen Yatırımlar

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Tüm Kaynaklar Üzere Yapılan Yatırımlar (yabancı yatırımlar dahil)							
mlyn.manat	1289.8	4249.2	5820.4	6733.4	7415.6	10353.9	12481.8
mlyn.dolar	1441.4	4326.4	5922.7	7118.5	8300.4	12066.1	15192.1
Yabancı Yatırımlar:							
mlyn.manat	829.5	3310.9	4496.4	4628.5	4514.2	5727.2	5625.8
mlyn.dolar	927	3371	4575.5	4893.2	5052.8	6674.3	6847.4
Yerel Yatırımlar:							
mlyn.manat	460.3	938.3	1324	2104.9	2901.4	4626.7	6856
mlyn.dolar	514.4	955.4	1347.2	2225.3	3247.6	5391.8	8344.7

Kaynak: azstat.az

Bağımsızlık sonrası serbest piyasa ekonomisine geçiş kararı alan ve yabancı sermayeye kapılarını açan Azerbaycan'a karşı yabancı sermayenin ilgisi gecikmedi. Ancak genel olarak 1991-1993 döneminde yabancı sermayenin ülkeye akımını gerçekleştirme noktasında başarılı olunamadığı görülmektedir. 1995 yılında kabul edilen "Yatırım Faaliyetleri Hakkında" Kanun 19 Nisan 2005'te bazı değişikliklerle yeniden Azerbaycan Milli Meclisi'nde kabul edildi. Bu kanun ülke ekonomisine yabancı sermayenin teşviki, uluslararası ekonomik ilişki ve iş birliğinin geliştirilmesi ve bütün yabancı yatırımların güvence altına alınmasını kapsamaktadır. Bu kanunla esasen yabancı yatırımcılar tarafından kurulan işletmeler, kanunen Azerbaycan işletmesi olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla kanun yürürlüğe girmekle Azerbaycan'ın bölgelerine yabancı sermaye akımına hukuki ortam oluşturmuştur. Azerbaycan'da yabancı sermayenin iştiraki ile kurulan kurumların ve yabancı kurumların kuruluş sermayesine aynı sermaye olarak konulmak üzere Azerbaycan'a getirilen mallar emlak, gümrük vergisi ve KDV'den muaf olarak ithal edilebilmektedir. Daha sonra yapılacak yatırımlarda, yatırım malı makine-techizatlar bazı

¹⁸⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Yabancı Sermaye Kanunu, Bakü, 2000; s. 56

istisnalar dışında %5 gümrük vergisine tabi tutulmaktadır.¹⁸¹ Her yıl ülke ekonomisine yatırılan sermayenin hacmi ortalama 2.1 milyar dolar artmaktadır. Azerbaycan, eski SSCB ülkeleri içinde kişi başına düşen doğrudan yabancı yatırım miktarının en yüksek olduğu ülkedir.¹⁸²

Kişi başına düşen doğrudan yabancı yatırım miktarı yıllık ortalama 610 dolar olmuştur. Dünya Bankası ve İngiltere'nin "Oxford Analytical" şirketi tarafından yapılan hesaplamalara göre, geçiş sürecinin on yılı içerisinde Azerbaycan, Orta ve Doğu Avrupa'nın, Orta Asya'nın eski sosyalist 26 ülkesi arasında, yabancı yatırım hacmi itibariyle beşinci sırada yer almıştır. Azerbaycan'a yapılan toplam yabancı yatırım hacmi, Polonya, Rusya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti gibi devletlerden daha yüksek olmuştur.¹⁸³

Azerbaycan'da petrol dışı sektörlerde yatırımların miktarına göre Türkiye ilk sırada yer almaktadır. 2006 yılı sonu itibariyle Türk sermayeli 1.796 şirket kayıttan geçmiş ve halen değişik sektörlerde toplam 800 civarında Türk şirketi faaliyet göstermektedir.¹⁸⁴ Türk firmalarının Azerbaycan'da gerçekleştirdikleri yatırımların miktarının 3,2 milyar dolar civarında olduğu tahmin edilmekte ve yaklaşık 30.000 kişi istihdam edilmektedir. Bu firmaların faaliyet alanları; petrol, telekomünikasyon, bankacılık, gıda malları imalatı, eğitim ve mütahhithlik hizmetleri gibi sektörlerdedir. Azerbaycan'ın petrol anlaşmalarının dördünde TPAO pay sahibi olmuştur.

¹⁸¹ Azerbaycan Vergiler Bakanlığı - , <http://www.taxes.gov.az> 01.12.2009

¹⁸² Sadıgov Sahin, "Azerbaycan'ı Gelecekte Daha Büyük Başarılar Bekliyor", **Ekonomi ve Denetim**, No: 6 Haziran 2003; s. 10

¹⁸³ Veliyev Dünyamalı, **Küreselleşme Surecinde Azerbaycan'ın Dünya Maliye Piyasasına Entegrasyonu**, Azerbaycan Üniversitesi Yayınları, Bakü, 2006; s.186

¹⁸⁴ T.C Basbakanlık Dış Ticaret Müstesarlığı Bakü Ticaret Müsavirliği verileri

Tablo 17. Yabancı Yatırımlar (milyon ABD doları)

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Toplam Yabancı Yatırım	927	3371	4575.5	4893.2	5052.8	6674.3	6847.4
Buna bağlı:							
Mali krediler	262.9	238.3	293	698.4	983.5	1576.6	2357.9
Petrol sanayisine	546.1	2972.4	4088.1	3799.9	3422.3	4003.3	3350.7
Petrol bonusu	-	58.6	21.6	1	17	68.2	3.5
Otak ve Yabancı Yatırımlı Kurumlar	118	45.4	104.2	230.5	368.4	439.1	494.1
Bunlardan:							
Türkiye	31.6	17.1	80.1	96.2	136.6	109.2	145.2
ABD	11.2	4.9	8.4	24.8	70	78	87.9
İran	2.9	-	-	1.2	17.5	4.6	-
Almanya	1.7	-	2.1	21.5	17.4	22.9	48.2
Rusya	-	1.2	1.8	5.1	4.6	10.7	5.8
Büyük Britanya	6.8	9	4.2	39.5	39.1	80	89.9
Birleşik Arap Emirlikleri	2.8	4.4	4.4	5.7	18.3	12.3	38.5
İsviçre	-	-	-	0.5	2.7	3.5	3.7
Fransa	39.3	2.2	2.2	2.6	11.1	4.4	-
KKTC	-	-	-	0.2	5.4	13.2	2.2
Çin	-	-	-	0.2	1.3	1.2	8.1
İtalya	-	-	-	4.6	2.8	14	2
Pakistan	-	-	-	-	3.1	-	-
Japonya	16.4	-	-	-	-	-	0.4
Diğer ülkeler	5.3	6.6	1	28.4	38.5	85.1	62.2
Diğer yatırımlar		56.3	68.6	163.4	261.6	587.1	641.2

Kaynak: http://www.azstat.org/publications/azfigures/2009/az/020.shtml#t20_1

Yabancı Yatırım: Azerbaycan ekonomik dönüşüm sürecinde petrol faktörünü ön plana çıkarmış, petrol sektörüne yabancı şirketleri çekebilmiş ve bunun için gerekli mevzuat düzenlemesini yapabirmiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren ekonomiye yapılan yatırımlar içinde yabancı yatırımın oranı yüksek olmuştur.

Azerbaycan, doğrudan yabancı sermaye çekme konusunda oldukça başarılı grafik çizmiş ve 2004 yılında BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı tarafında hazırlanan “Doğrudan Yabancı Yatırım Performansı Endeksinde 140 ülke arasında ilk sırayı tutmuştur. 2004 yılında yabancı yatırım bir önceki yıla oramla %35 artarak GSYH’nın %43,4’ü düzeyinde gerçekleşmiş ve kişi başına düşen rakam 463\$ olmuştur. 2002 yılından itibaren hem BTC boru hattı inşası, hem de AIOC’un, Azeri-Çırac-Güneşli (AÇG) yataklarında faaliyetlerin yoğunlaşması dolayısıyla yatırımlarını artırması, yabancı yatırım girişinde keskin artışı yaratmıştır (EIU, 2005; 37)

Tablo 18. Yıllara Göre Ülke Ekonomisine Yapılan Yatırımlar (Milyon Dolar)
(yıl sonuna, milyon manat)

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ekonomiye Yapılan Yatırımlar	466.4	670.3	989.6	1440.9	2362.7	4681.8	7163.3
Onlardan:							
Kısa Vadeli	336.4	487.1	700.9	913.2	1142	1649.5	2295.9
Sonuca göre %	72.0	72.7	70.8	63.4	48.3	35.2	32.1
Uzun Vadeli	130	183.2	288.7	527.7	1220.7	3032.3	4867.4
Sonuca göre %	28	27.3	29.2	36.6	51.7	64.8	67.9

Kaynak: azstat.az

2008 yılında yabancı kaynaklardan gelen sermayelerin hacmi 2.224,7 milyon manat olmuş ve önceki yıla göre %16,3 gerilemiştir. Yabancı yatırımcılar ve uluslar arası kurumlar tarafından yapılan yatırımların 2.061,9 milyon manatı (%92,7) İngiltere, ABD, Japonya, Norveç, Türkiye, Kore, Çek Cumhuriyeti ve Almanya’ya aittir.

Tablo 19. Yabancı Sermayenin Dağılımı

Ülkeler ve Uluslararası Kurumların Adı	2008 yılı (bin manat)	Önceki yıla göre (%)	Toplam Hacimdeki payı (%)
TOPLAM	2.224.708,3	83,7	100,0
İngiltere	1.020.592,9	87,8	45,9
ABD	433.419,6	70,5	19,5
Japonya	221.715,8	68,6	10,0
Türkiye	147.349,3	92,5	6,6
Norveç	138.766,9	68,5	6,2
Kore	38.476,5	-	1,7
Çek Cumhuriyeti	31.438,4	141,8	1,4
Almanya	30.099,1	3,0 d.	1,4
Fransa	25.588,9	2,1 d.	1,2
İran	15.471,4	43,4	0,7
Rusya	9.914,7	6,8 d.	0,5
Suudi Arabistan	3.461,3	84,6	0,2
BAA	3.089,2	113,1	0,1
İsviçre	2.678,5	85,6	0,1
Lüksemburg	2.280,5	-	0,1
Avusturya	968,6	99,9	0,0
Kazakistan	867,5	119,7	0,0
İtalya	862,2	48,6	0,0
Singapur	560,8	75,1	0,0
Finlandiya	506,9	-	0,0
Dünya Bankası	47.193,2	147,6	2,1
Avrupa Yatırım ve Kalkınma Bankası	18887,9	56,5	0,9
Asya Kalkınma Bankası	14.500,4	78,9	0,7
İslam Kalkınma Bankası	11.550,2	89,7	0,5
Ekonomi Kalkınma Kuveyt Fonu	4.452,6	145,8	0,2
“Çocukları Koruyalım” Uluslararası Kurum	15,0	-	0,0

Kaynak: azstat.az

Devlet İstatistik Komitesi tarafından yapılan açıklamaya göre, 2009 yılının Ocak-Kasım ayları arasında gerçekleştirilen yabancı yatırım tutarı 1.601,5 milyar dolar tutarında olup bu rakam geçen yılın aynı dönemine göre %37,2 azalmayı gösteriyor. Yabancı yatırımcılar arasında İngiltere 800,7 milyon dolar ile birinci sırada yer alırken onu 245,1 milyon dolar ile ABD, 128,1 milyon dolar ile Japonya, 80,1 milyon dolar ile Norveç

izliyor. Türkiye 62,4 milyar dolar ile beşinci sırada yer alıyor. Yabancı yatırım tutarı 2009 yılında gerçekleştirilen tüm yatırımların %19,9 unu oluşturuyor. Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesinden yapılan açıklamaya göre, 2009 yılı Ocak-Kasım döneminde Azerbaycan ekonomisine yapılan yatırım (6,4 milyar AZN) geçen yılın aynı dönemine göre %18,8 oranında azalmıştır. 2009 yılı için %0,7 azalışla 8,368 milyar AZN (10,46 milyar dolar) yatırım yapılması tahmin edilmiş olup, Ocak-Kasım dönemi göstergeleri bu tahminlerin %77'sini kapsıyor. 2008 yılında Azerbaycan ekonomisine 9,07 milyar AZN (1 Dolar = 0,82 AZN) yatırım yapılmış olup, 2007 yılına göre %34,3 oranında artış sağlanmıştır. 2006 yılında bir önceki yıla göre %14,8 artışla 5,963 milyar AZN (6,7 milyar dolar) ve 2007 yılında %17,8 artışla 6,774 milyar AZN (7,97 milyar dolar) yatırım yapılmıştır.

Devlet İstatistik Komitesinden verilen bilgiye göre, 2009 yılı Ocak-Kasım döneminde yerli şirketlerin yaptığı yatırımlar %3,2 oranında artmış ve 2009 yılı için tahmin edilen 6,485 milyar manatın (8,107 dolar) %79,6'sını kapsamış olup, 5,16 milyar manata (6,45 milyar dolar) ulaşmıştır.

Yabancı yatırımlar ise %10,5 oranında artmış ve 2009 yılı için tahmin edilen 1,88 milyar manatın (2,35 milyar dolar) %68'ini içermiş olup 1,28 milyar manata (1,6 milyar dolar) ulaşmıştır. 2007 yılı Mayıs ayından itibaren yerli yatırımcıların egemenliği halen sürmektedir. Şöyle ki, 2007 yılında yerli yatırımların payı %59,6 ve yabancı yatırımların payı %40,4; 2008 yılında sırası paylar ile %75,5 ve %24,5 olmuştur. 2009 yılı Ocak-Kasım döneminde yabancı yatırımlar Azerbaycan'a yapılan toplam yatırımın %19,9'unu ve yerli yatırımlar ise %80,1'ini oluşturmuştur.

2009 yılı Ocak-Kasım döneminde şirket yatırımları %14 azalışla 3,2 milyar AZN, bütçe yatırımları %27,6 azalışla 2,299 milyar AZN, bütçe dışı fonları %22,5 azalışla 420,3 milyon AZN, banka kredileri %18,4 artışla 304,8 milyon AZN ve ahalinin yatırımları %4,6 azalışla 213,5 milyon AZN olmuştur.

Son 11 ayda devlet yatırımları 3,8 milyar AZN (toplam yatırımın %59'u) ve özel yatırımlar 2,64 milyar AZN (%41) olmuştur. 2008 yılı Mart ayında 1994 yılından bu tarafa ekonomide ilk defa olarak devlet yatırımları özel yatırımları aşmış ve geçen yıl devlet yatırımları toplam yatırımların %62,6'sını oluşturmuştur. 2009 yılı Ocak-Kasım dönemi bütçe yatırımları 2,1 milyar AZN olmuştur.

Tablo 20. 2008 yılında Azerbaycan'ın Esas Ticaret Ortakları (bin ABD doları)

Ülkeler	Mal Devriyesi	%	İthal	%	İhrac	%	Ticaret Hacmi
Ülkeler Toplam	54919699.7	100	7163470.3	100	47756229.4	100	40592759.1
İtalya	19408652.7	35.3	188508.9	2.6	19220143.8	40.2	19031634.9
ABD	6280407.2	11.4	266149	3.7	6014258.2	12.6	5748109.2
İsrail	3685879.1	6.7	80049.5	1.1	3605829.6	7.6	3525780.1
Hindistan	2542888.3	4.6	110391.4	1.5	2432496.9	5.1	2322105.5
Fransa	2455399.2	4.5	132731.4	1.9	2322667.8	4.9	2189936.4
Rusya	1932615.6	3.5	1349744.3	18.8	582871.3	1.2	-766873
İspanya	1525740.6	2.8	28047.2	0.4	1497693.4	3.1	1469646.2
Hollanda	1433715.1	2.6	80292.1	1.1	1353423.0	2.8	1273130.9
Türkiye	1433500.6	2.6	807343.4	11.3	626157.2	1.3	-181186.2
Endonezya	1416678.9	2.6	5592.4	0.1	1411086.5	3.0	1405494.1
Birleşik Krallık	1311868.1	2.4	385942	5.4	925926.1	1.9	539984.1
Çin	977497	1.8	478529	6.7	498968	1.0	20439
Şili	934132.3	1.7	151.7	0	933980.6	2.0	933828.9
Kore	859433.8	1.6	162619.3	2.3	696814.5	1.5	534195.2
Almanya	804055.8	1.5	598570.2	8.4	205485.6	0.4	-393084.6
Ukrayna	739354.8	1.3	567228.5	7.9	172126.3	0.4	-395102.2
Kanada	584424.8	1.1	17895.4	0.2	566529.4	1.2	548634
Hırvatistan	573383.8	1.0	30726.4	0.4	542657.4	1.1	511931
Gürcistan	542275.3	1.0	51535.2	0.7	490740.1	1.0	439204.9
Kazakistan	490300.6	0.9	200052.1	2.8	290248.5	0.6	90196.4
İran	452874.8	0.8	97227.2	1.4	355647.6	0.7	258420.4
Filandiya	406691.9	0.7	245909.7	3.4	160782.2	0.3	-85127.5
Japonya	386351.3	0.7	240464.6	3.4	145886.7	0.3	-94577.9
Tayvan	359359.8	0.7	5438.9	0.1	353920.9	0.7	348482
Yunanistan	297498.7	0.5	6614.4	0.1	290884.3	0.6	284269.9
Diğer ülkeler	3084719.6	5.6	1025716.1	14.3	2059003.5	4.3	1033287.4

Kaynak: http://www.azstat.org/publications/azfigures/2009/az/020.shtml#t20_1

3.1.5.4. Sektörler Üzerindeki Etkisi

1991 yılında GSYH içinde Sanayi %23,6, tarım %30,4 paya sahipken, 1998 yılında sırasıyla %22,3 ve %20,3 oranlarına gerilemişlerdir. Bu süre zarfında metalürji sanayi üretimi %95,6 oranında düşüş yaşamış ve durma noktasına gelmiştir. Çelik boru üretimi yıllık 146.000 tondan 3.100 tona, beyaz eşya üretimi 228.000 adetten yıllık sadece 3.400 adet rakamlarına inmiştir. Tarımda en önemli ürünlerden olan pamuk 1990'da 542.900 ton üretilmişse de 1998 yılında bu rakamın %20'isi kadar, sadece 12.900 ton üretim gerçekleştirilebilmiştir.¹⁸⁵

20. Y.Y.'ın sonundan itibaren petrol faktörünün gittikçe artan oranlarda ağırlık kazanması, Azerbaycan ekonomisini, enerji sektörü ve diğerleri gibi iki hisseli ekonomi konumuna sürüklemiştir. Ekonomik faaliyetlerle ilgili veriler incelendiğinde petrolün her alanda bariz üstünlük elde ettiği ve bu üstünlüğünü yıllar itibariyle daha da güçlü bir şekilde sürdürdüğü görülmektedir.

4. AZERBAJCAN'DA HOLLANDA HASTALIĞI'NIN ÖNLENMESİ İÇİN UYGULANMASI GEREKEN POLİTİKALAR

Klasik anlamda "Hollanda Hastalığı" denilince anlaşılan ülkenin doğal kaynaklarının diğer alanları kötü yönde etkilemesi, özellikle de bunun kaynakların imalatı sanayisinde görüldüğüdür. Akademik Rıbçinski'nin söylediği gibi petrol alanının genişlemesiyle diğer kaynaklar da onun yolunda kullanılmaya başlamıştır. Petrol alanının dışındaki alanların kaynakları-sermaye, hammadde, müteşebbislik imkanları da petrol sektörü için seferber edilmektedir. Bununla da diğer kaynaklar kullanılmaz olur, işsizlik sorunu ortaya çıkıyor. Bunu daha iyi anlamak için bir örnek verelim. Azerbaycan'da ekonominin dengede olduğunu ve petrol fiyatlarının da arttığını düşünelim. Bu iki önemli neticeyi beraberinde getirir:

¹⁸⁵ EIU, 2000; s. 27-28

1. Fiyat artışı: Petrol sektöründen gelen gelirlerin bir kısmı ticaret sektöründe üretilen ürünler için harcanmaktadır, diğer kısmı ise devlet gelirlerinin artışına yöneltilmektedir. Bununla da gayri-petrol sektöründe üretilen ürünlere talebi artırmaktadır. Bu da fiyatların yükselişine neden olmaktadır. Böyle durumlarda ise Merkez Bankasının milli paranın piyasada azaltılmasını politikasını gerçekleştirmektedir. Bununla da ithalat daha cazip hale geliyor, iç pazarda yabancı ürünler artıyor.

2. Kaynakların yer değiştirmesi: Petrol ürünlerinde fiyatların artışıyla üretilen ürünlerin değeri artar. Böyle durumlarda sermayeye talep artmakta, bu da sermaye akışını petrol alanına doğru hızlandırmaktadır. Petrol sektörünün gelişmesine neden olan kaynakların yer değişmesi oluyor. Her iki sonucun ekonomiye etkisi olumlu değildir. Ama aslında fiyat artışı pozitif, kaynakların yer değişmesi ise negatif etki yapmaktadır. Petrol sektöründe gelirlerin artışıyla ticaret sektöründe ise üretimin azalması “Hollanda Hastalığı” olarak adlandırılmaktadır.¹⁸⁶

Azerbaycan’da ülkenin toprak bütünlüğünü korumak, halkın refahını sağlamak ve demokrasiyi yerleştirmek gibi sorunların hidrokarbonlardan elde edilen gelirle çözüleceği düşünülmüştür. Hatta, Sovyet teknolojisi elvermediği için işletilmeyen yatakların büyüklüğü Azerbaycan’ın “Kafkaslardaki Kuveyt” olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Tüm bunlara rağmen, petrol zengini ülkede nüfusun %40’ı hala yoksulluk sınırının altında yaşamını sürdürüyor. Bunun nedeni, devletin gelirlerini arttırmak amacıyla uluslar arası pazara hidrokarbon arzını artırması ve dolayısıyla iç pazarı ihmal etmesidir.

Bütçenin hidrokarbona olan bağımlılığının bir diğer nedeni de, vergi sisteminin düzgün işlememesidir. Devlet, vergi gelirleri yerine hidrokarbon gelirlerini tercih ettikçe; dışarıda uluslar arası piyasalara bağlı hale gelmekte, içeride ise gittikçe otokritikleşmektedir. Bu noktada devlet, bağımlılaşmakta, merkezileşmekte, ve kişiselleşmektedir denilebilir. Bağımlılaşmaktadır; çünkü geliri için uluslar arası piyasalara

¹⁸⁶ Muradov M, **Petrol Gelirleri: Sorunlar, Hollanda Hastalığı ve Sorunun Çözüm Yolları**, İktisadi İnkişaf, N:1, Bakü 2005; s. 45-55

tabidir. Merkezileşmektedir; çünkü devlet, Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) aracılığıyla rezervler üzerinde münhasır bir yetki kullanmaktadır. Son olarak da kişiselleşmektedir; çünkü gelirler politik etki yaratmakta kullanılmaktadır. Usulsüzlüklerin yaygın olması, çok uluslu firmaların mza ikramiyesi adı altında devlet görevlilerine “hediye”ler verilmesi ve işlerin normal yürümesi için rüşvetin gerekli olması, bürokrasiyi “kleptokrasi” (büokrasilerde yetkiyi kendi çıkarı adına kullanma) haline getirmektedir.

Hidrokarbon gelirlerinin etkileri, bütçe ve iç politika ise sınırlı değildir. İhracat ise değer kazanan Azeri manatı, yerli üretimi de baltalamaktadır. Eski Sovyet Cumhuriyetleri’ne yönelik ve düşük kalitede üretim yapan Azeri firmaları, Manat’ın alma gücünün ülkeye getirdiği ithal ürünlerle rekabet edememektedir. Buna ek olarak, devletin ve girişimcilerin karlı olan hidrokarbon sektörüne yatırım yapması, diğer sektörlerle olan yatırımı azaltmaktadır. Doğal olarak, ülkede bulunan hidrokarbon-dışı sektörler can çekişmektedir.¹⁸⁷

Sonuç olarak, bir geçiş ekonomisi olan Azerbaycan, sağlıksız vergi sistemi, yetersiz kalan mali politikalar ve hidrokarbon-dışı gelirlerin azlığından muzdariptir. Bu sorunların çözülmesi için gerekli olan kaynak hidrokarbon rezervlerine yatmaktadır. Bu koşullar altında, Azerbaycan’daki sorunların nedeni ve çözümü olan hidrokarbon, Türkiye’nin alternatif enerji kaynakları yarasına merhem olabilecek güçlü bir seçenek gibi görünmektedir.

“Hollanda Hastalığı”na ait bazı belirtiler Azerbaycan’da görülse de, ülkede yaşanan süreç, ülkenin serbest piyasa ekonomisine geçiş ülkesi olması nedeniyle farklılık gösterdiyi de dikkat çekmektedir. Petrol sanayisininin gelişmesi diğer sektörlerin finans kaynaklarını kendine çekmektedir. 1994 yılından günümüze ülkede petrol sanayisinde üretimin artmasıyla, ülkeye büyük miktarda petrol gelirleri dahil olmaktadır. Ülke ekonomisinin petrole dayalı olarak tek yanlı gelişmesi, ülkeye dahil olan döviz gelirlerinin artması, “Hollanda Sendromu” için olumlu ortam sağlar. Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası’nın

¹⁸⁷ Solovyov Vladimir, Safronov İvan, **Bazovaya Ataka**, Kommersant, 22 Aralık 2005; s. 14

(EBRD) Bakü'deki temsilcisi Reymond Konvey Azerbaycan'da "Hollanda Sendromu"nın özelliklerinin ortaya çıktığını söylemiş.¹⁸⁸

Gelecek 20 yılda Azerbaycan'ın petrol ve gaz projelerinden elde ettiği gelirler 140 milyar ABD dolarından artık olacak. 2006 yılından başlayarak bu gelirlerin hacminin hızla artması bekleniliyor. BP Azerbaycan şirketinin Başkanı David Vudvord'un kayd ettiği gibi, petrolün bir barelinin kıymeti 60 ABD doları olacağı takdirde, Azerbeycan petrol projelerinin hayata geçmesinden 2006 yılında 3 milyar ABD doları, sonraki 3 yılda ise her yıl sonraki yıllarla mukayesede tahminen iki defa artık gelir elde edecek ve 2009 yılda Azerbaycan'ın petrol projelerinden elde ettiği gelir 2005 yılındaki GSMH-dan 2-3 kat fazla olduğu görüldü.

Bu gün ülkede en çok tartışılan konu petrol gelirlerinin nasıl harcanması ve hangi petrol dışı sektörlerin geliştirilmesine kanalize edilmesidir. Petrol gelirlerinden petrolü dışı sanayi dallarında rekabet kabiliyetinin artırılması, petrol gelirlerinden halkın verimli faydalanmasını temin etmek ve "Hollanda Sendromu"ndan kurtuluş hükümetin en önemli görevleri sırasındadır.

Bazı petrol üreten ülkelerde bu sorunların en optimal çözümü Petrol Fonu yaratmak hesap ediliyor. Petrol Fonu yaratmak ve onu verimli yönetmekle aşağıdaki sorunların çözümüne nail olmak mümkündür.

- Ulusal para birimi olan manatın aşırı değer kazanmasını önlemek;
- Mali istikrarın sağlanması;
- Gelecek nesiller için tasarruf.

Petrol fonu kurmada temel amaç bugünkü petrol gelirleri ile, harcamaları birbirinden ayırmaktır. Bugünkü nesil kısa zamanda petrol gelirlerinden faydalanmak istiyor. Bu o

¹⁸⁸ **Petrol ve Fakirlik**, Himayedar Humanitar Örgütüne bağlı Azerbaycanın Petrol Sanayisi üzere Enformasiya ve Kaynak Merkezi, Bakü, 2006; s. 26

zaman mümkün olardı ki, petrol gelirleri ya halk arasında bölünsün, ya da tüketim amacıyla hükümet tarafından teşkil olunmuş biçimde harcansın. Amma, dünya ülkelerinin tecrübesine göre, petrol dışı sanayi dalları mali piyasaları gelişmemiş ülkelerde, petrol gelirlerinin halk arasında paylaşması ve ya onun günlük tüketim harcamalarına yöneltilmesi petrol gelirlerinin faydasını önemli düzeyde azaltır ve aynı zamanda makro ekonomik sarsıntılara neden oluyor.

Son yıllarda Azerbaycan'ın makro ekonomik göstergelerinde ortaya çıkan değişimlerin analizi “Hollanda Sendromu” tehlikesinin yaklaştığının değil, hatta kendinin ilk “gelişim” aşamasında olduğunu belli etmesine rağmen, Azerbaycan resimleri bu konuya itinasız ilgi sergilemekte ve “Hollanda Sendromu”nun mevcudluğunu itiraf etmemekteler.¹⁸⁹

Yukarıda anlatılanların ışığında “Hollanda Sendromu”nun Azerbaycan’da görülmekte olan belirtileri “Hollanda Sendromu”nun daha önceki bölümde belirtilen niteliklerinin neredeyse tümü Azerbaycan ekonomisinde şöyle veya böyle derecede gözlemlenmekte. Bu özelliklerin 4’ü daha açık şekilde görünmekte.¹⁹⁰

1) Perol üretimi ve ihracının artışından sağlanan petrol gelirlerinin (yabancı paranın) döviz pazarına girmesi sonucunda milli paranın güç kazanması;

2) Milli paranın güç kazanması ilsonucunda geleneksel ihrac ürünlerinin rekabet kapasitesinin düşüşü ve ihrac düzeyinin azalması;

3) Ham petrol üretimi miktarının çok hızlı artımı, sanayinin petrol dışı sektörden üretimi yapılan malların rekabet kapasitesinin azalması sonucunda gerek ekonominin, gerekse de sanayinin alan yapısının değişmesi ve ekonomide tek yönlü gelişimin meydana gelmesi;

¹⁸⁹ <http://deyerler.org/8657-neft-v-azrbaycan-problemlr-perspektbvlr.html> - 10.01.2010

¹⁹⁰ <http://himayadar-az.org/inform/HOLLAND%20SINDROMU.htm> – 12.01.2010

4) Devlet bütçesinin gelirlerinin petrole bağımlılığının artması ve dünya pazarında petrol fiyatının düşüşünden bütçenin karşılaşılabileceği tehlikenin derinleşmesi;

Nitekim günümüzde yukarıdakilerden 1. ve 4. belirtiler diğerlerine kıyasla daha çok dikkat çekmekte. Ayrıca Azerbaycanda'ki "Holland Sendromu" ekonomik ve siyasal hükümetin tek profilli olması; rüşvet ve "gölge" ekonomisinin yüksek olması; petrol dışı sektörde serbest girişimcilik ortamının olmaması gibi şartlar belirtilerle daha da "zenginleşmiş".

4.1. Devlet Petrol Fonunun Kurulması

Petrol üreten ülkelerde artan petrol gelirlerinin ülke ekonomisine olumsuz etkilerinin ortadan kaldırmak için en optimal yollardan bir Petrol Fonlarının yaratılmasıdır. Petrol fonları genelde iki tür oluyor:

-Toplama fonu: doğal kaynakların üretiminden elde edilen gelirlerin toplanıp gelecek nesiller için de sağlanması;

-Dengeleme fonu: doğal kaynakların üretiminden devletin elde ettiği gelirlerin düzenlenip dengelenmesi için.

1998 yılında Azerbaycan'da petrol gelirlerinin verimli kullanılması amacıyla Devlet Petrol Fonu yaradıldı. Bu gün fon rezervlerinin %8-9 yabancı uzmanlardan tarafından yönetiliyor. Petrolün fiyatının 40, 50 ve 60 dolar olacağı zaman, petrol gelirleri yılda 815 milyar dolar arası deyişecek.¹⁹¹ Azerbaycan Devlet Petrol Fonu (SOFAZ) yığılm (birikim) amacıyla kurulmuş bir fon. Amma tüm yığılm fonları gibi SOFAZ karşısında da böyle bir sorun varken artan petrol gelirleriyle halk kendi gelirlerinin de aynı hızla artmasını görmek istiyor, bu ise petrol fonunun yığılm ilkesiyle uygun değil.

¹⁹¹ Mövsümov Şahmar, Yıllık Gelir, **Yeni Müsavat Gazetesi**, 2 Kasım, 2006

Azerbaycan'da petrol gelirlerinin kullanılmasında üç önemli sorunu değerlendirmek gerekiyor:

1. Petrol gelirlerinin ne kadarının harcanıp, ne kadarının gelecek nesiller için biriktirilip saklanması,
2. Petrol gelirlerinin hangi yatırım amaçlı projelere kanalize edilmesi,
3. Petrol gelirlerinin kullanıldığı projelerde verimliliğinin ve şeffaflığın temin edilmesi.

2005 yılının sonuna olan verilerde Azerbaycan'ın tesbit olunmuş petrol rezervleri 7 milyar barel, doğal gaz rezervleri ise 1,38 trilyon kubmetrdir.¹⁹² Hesaplamalarda tesbit olunmuş rezervler yakın 2-3 on yıllık dönemde tükenecek.

Azerbaycan'da yapılan tartışmalarda temel olarak petrol gelirlerinin % 75 cari tüketim için harcanmış, %25 ise yığılmasının gerekli olduğu ileri sürülüyor. Petrol gelirlerinin büyük payının harcanması aşağıdaki önemli sorunlara neden olabilir.

1. "Holland Sendromu". Petrol gelirlerinin önemli bir düzeyde tüketim amacıyla harcanması, ülke ekonomisinde "Hollanda Sendromu"nun daha da derinleşmesine neden olabilir.

2. Milli para birimi olan manat aşırı derecede değer kazanır;

3. Dış ticarete konu olan petrol dışı sanayi dallarında üretimin keskin bir biçimde azalmasına neden olur.

"Hollanda Sendromu" iki şekilde ortaya çıkmakta:

- Harcama etkisi;

-Kaynakların hareket etkisi.

¹⁹² Statistical Review of World Energy 2005, bp.com – (05.05.2008)

Harcama etkisi doğal kaynakları ihracatından elde edilen gelirlerin ülke dahilinde harcanması zaman baş vermektedir. Harcama etkisi doğal kaynakların ihracatından elde edilen gelirlerin bir hissesinin ihracatçı olmayan sektörlerin (inşaat, hizmet) üretmiş olduğu ürünlere iç talebin artırılmasına yöneltildiği zaman görülmektedir. İhrac gelirlerinin ülke dahilinde harcanması yabancı paraların doğrudan yerli paraya dönüştürülmesi ile başlamakta. Bu da yerli paraya talebi artırdığı için onun deyerini de artırmış oluyor.

Milli paranın değer kazanması, ihrac ürünlerin dış piyasalarda pahalaşmasına, ithal ürünlerinin ise yerli piyasalarda ucuzlaşmasına neden oluyor. Sonuçta ihracat azalıyor, ithalat ise artmış oluyor. İhracatçı olmayan sektörlerin ürünlerine talebin artması genel olarak devlet bütçesinin sosyal ve diğer harcama yönlerinin genişlemesi ile mümkün olmaktadır. Çünkü, bu harcamalar toplam talebin tüketim faktörünün genişlemesinde esas hususlardan biridir.¹⁹³

Gelişmiş ülkelerde yerli paranın deyerlenmesi, ihrac ürünlerinin üretimini azaltıyor. Bazı gelişmekte olan ülkelerde doğal kaynakların ihracatından elde gelirlerin arttığı dönemde, onlar gelişmemiş bir sanayi yapısına sahip oluyorlar. Ama, “Holland Hastalığı” bunlar için önemli ihracat sektörü olan tarıma olumsuz etki yapıyor. Ayrıca da bu devlet tarafından korunmayan sanayinin gelişimine de engel olabilir.

Kaynakların hareketi etkisi dedikte ise doğal kaynakların üretiminden elde edilen gelirlerin arttığı bir durumda yatırımcıların en fazla bu sektörlerle sermaye aktarmaya çalışmaları anlaşılmakta. Ona göre de sermaye diğer sektörlerden bu sektöre akın etmeye başlıyor. Ekonomide “boom” sektörü (petrol sanayi) önemli miktarda diğer ürünler ve hizmetler talep ediyor ve bu da tüm bu alanlarda ürünlerin ve onların üretiminde kullanılan üretim faktörlerinin fiyatını yükseltiyor. Harcama etkisinde olduğu gibi, sanayi üretiminde fiyatların artması, onların dış piyasalarda rekabet gücünün azalmasına neden oluyor.

¹⁹³ Corden W. Mark, Booming sector and Deindustrialization in a small open economy, **Economic Journal** 92, 1982

Ama ‘‘Hollanda Hastalığı’’nın bu forması petrol ‘‘boom’’u ile gelişen ülkelerde o kadar da güçlü değil. Bunun nedeni gelişen ülkelerde petrol projeleri yerli ürün ve hizmetlerin teminatı ile az ilişkide oluyorlar. Petrol sektörü yüksek emek istihdam eden sektör olmayışı nedeniyle, sonucta ücretlerde artış görünmemekte. Buna rağmen, petrol sektörünün gelişimi uzmanlara (mühendisler) ve altyapı çalışmaları için inşaat ürünlerine talebi artırabilir.

4.2. Petrol dışı Sanayi Dallarının Geliştirilmesi

Petrol gelirlerinin hangi yatırım alanlarına kanalize edilmesi bu gün ülkede en fazla tartışılan konulardan biridir. Petrol gelirlerinin verimli kullanılması için, aşağıdakıların yapılması gerekli olabilir.

- Uzman ekip tarafından dünyanın bir sıra ülkelerinin deneyimi esas alınmakla Azerbaycanın Kalkınma Stratejisi hazırlanmalı.

- Petrol gelirlerinin harcanmasında Devlet ve Özel sektörün sınırları belirlenmeli.

- Devlet esas olarak ülkede yatırım ortamını iyileştirecek alt yapı çalışmalarını gerçekleştirmeli.

- Özel sektör yatırım ikliminin iyileştirildiği ortamda sürekli gelişme temposuna dahil olabilir.

- Uzun zamanlı ekonomik gelişme stratejisi ve kalkınma hedefleri tesbit edilmelidir.

- Devlet petrol gelirlerini kullanarak yatırımcı gibi piyasaya dahil olmamalıdır.

Petrol gelirleri Devlet tarafından 3 yönde kullanılsa daha faydalı olur.

1. Beşeri sermayenin geliştirilmesine;
2. Ekonominin alt yapının geliştirilmesi projelerine;
3. Ülkede celb edici yatırım ortamının yaratılmasına.

Petrol gelirleriyle özel girişimciliyin esasında aşağıdaki alanların geliştirilmesi ön planda tutulmalıdır:

1. Petrol-Kimya sanayisi; bu sanayinin gelişimine, bu alanda uzmanların eğitilmesine, yeni teknolojilerin bu alana uygulanmasına çalışılmalıdır. Bununla beraber petrol makina sanayisi yenileştirilmeli, ülke petrol sanayisi için inşaat ve donanım-bakım merkezine dönüştürülmeli. Kimya sanayisi tarımın gelişmesi için gübre üretimini çoğaltmalı.

2. Eğitim ve Sağlık sektörü: Azerbaycan'ın gelecek ekonomik gelişimine uygun olan alanlarda dünyanın ileri eğitim merkezlerinde uzmanların hazırlanmasına, Ülkenin eğitim merkezleri için mühendis teknisyenlerin hazırlanması, Eğitim ocaklarının tamirine ve teknik bazalarının iyileştirilmesine, Sanayi sektörü için uzman elemanların yetiştirilmesi için liselerin oluşturulması gerekmektedir. Sağlık alanında hastalıklarla mücadele yapmaya yönelik sağlık sisteminden, hastalıkları yaygınlaşmasını önlemeye yönelik sağlık sistemine geçilmesine, tıp alanında yönetim görevlilerinin yetiştirilmesine, ülkede tıp altyapısının yenilenmesine, bölgesel öneme sahip eczacılık ve hijyen sanayisinin geliştirilmesine kadar önemli işler bu çerçevede yer almakta.

3. Ulaştırma alt yapısının gelişimine: Ulaştırma sektöründe ülkenin petrol-doğal gaz boru hatlarıyla ülkeni transit ülkeye çevirmek, Bölgesel petrol-gaz transitinde Azerbaycan'ın rolünü güçlendiren altyapı projelerine, ürün ve hizmetler, bilgi paylaşımında Azerbaycan'ı bölgesel merkeze dönüşebilecek altyapısının geç kalınmadan sağlanması, işletme-girişimci hizmetleri sektörünün kurulması ve geliştirilmesi.

4. Turizmin gelişimine: Ülkede turizmin gelişimi için önemli olan infrastrukturun müasırlandırılması veya yaradılmasına, Azerbaycan'ın büyük elçiliklerinin, devlet teşkilatları ve şirketleri vasıtasıyla Azerbaycan'ın turizm imkanlarının ülke dışında geniş teşvikine, Turizm pazarının liberalleştirilmesi ve yabancı sermayelerin ülkeye çekilmesine.

4.3. Diğer Politikalar

Azerbaycan hükümeti son yıllarda ülke ekonomisinin gelişme sürecini desteklemek adına 15 adet devlet programı hazırlayarak yürürlüğe koymuştur. Bunlar arasında "Azerbaycan Bölgelerinin 2004-2008 yılları İçin Sosyo-Ekonomik Kalkınması ile İlgili",

“Fakirliğin Azaltılması ve İktisadi İnkişaf Üzere”, “Küçük ve Orta Giriimciliğin İnkişaf Ettirilmesi Üzere”, “2003-2005 yılları için Devlet Yatırımı” programları özellikle dikkat çekmektedir. Petrolden elde olunacak gelirlerin doğrudan kullanılacağı en başlıca program 11 Şubat 2004’te Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından imzalanan fermanla yürürlüğe konan Bölgesel Kalkınma Programı da diyebileceğimiz “Azerbaycan Bölgelerinin 2004-2008 yıllarda Sosyo-Ekonomik Kalkınması ile İlgili Devlet Programı”dır.¹⁹⁴

Programın amacı, kaynaklardan verimli istifade ederek bölgelerin ekonomisinin kalkınmasını, üretime yönelik işletme sayısının artırılmasını, ihraç eğilimli ürün üretiminin teşvikini, yerel girişimin desteklenmesi yoluyla istihdam seviyesi ve halkın gelir düzeyinin yükseltilmesini, sonuçta ülke ekonomisinin dengeli ve dinamik kalkınmasını temin etmek olarak belirlenmiştir. Bunun için gerekli altyapının kurulması, geleneksel üretim alanlarının yeniden inşası veya yapılandırılması, yeni işyeri açılmasına teşvik verilmesi, yatırım ortamının iyileştirilmesi çalışmaları başlatılmıştır. Devlet programı çerçevesinde ekonomi 10 coğrafi bölgeye ayrılmış ve 30 temel projenin gerçekleşmesi hedef olarak seçilmiştir. Program, petrol fonu dahil olmak üzere, bütçe ve bütçe dışı devlet fonları kaynaklarından finanse edilecektir. Toplam 5-6 milyar \$ yatırım yapılacak programın ülke ekonomisinin dengeli kalkınmasında, petrol dışı sektörlerin, özellikle tarım ve imalat sanayinin makro iktisadi parametrelerde payının artmasında önemli katkı yapacağı beklenmektedir. Uygulama döneminin 3. yılında bütün bölgelerde yaşanan ekonomik canlanma ve hareketlilik, sonuç konusunda iyimser olmaya teşvik etmektedir.¹⁹⁵

4.3.1. Bölgesel Kalkınma Programları

Bağımsızlığının ilk yıllarında Azerbaycan’da yaşanan genel bunalım, 1994 yılında sağlanan siyasi istikrar ile tersine çevrildi. 1994-2004 yıllarını kapsayan on yıllık süreçte hayata geçirilen ekonomik düzenlemelerle, ülkede makroekonomik istikrar sağlanmış, ekonominin dinamik kalkınmasına hız verilmiş ve halkın geçim standardı

¹⁹⁴ Qasımlı Vüsal, “Ekonominin Petrol Yüzkaralığı”, **Hesabat Dergisi**, Sayı:1, Nisan 2005; s.47

¹⁹⁵ Hüseyinov Emin, Konferans Sunumu, “**Petrol Gelirlerinin Aydınlandırılması**”, Ed. EHMEDOV İngilab, Bakü, İVMM Yayını, 2004; s.55-56

önemli derecede iyileştirilmiştir. Ancak geçen bu dönemde ekonomik değişim ve kalkınma bakımından henüz yolun başında olan Azerbaycan, kalkınma çabalarında bölge ayrımına gidecek ve bölgesel kalkınma politikası uygulayacak durumda olamamıştır. Sözkonusu dönemdeki şartlar, daha çok petrol ve doğal gaz üretim ve ihracına yönelik performans harcamayı ve öncelikle bölge ve sektör ayrımına gitmeden yabancı sermayeyi ülkeye çekmeyi gerektirmiştir.

“Asrın Anlaşması” ile başlayan süreçte yapılan yatırımlar ve altyapıda iyileştirme ve yeniden inşa daha çok Bakü’de gerçekleştirilebilmiştir. Buna karşın ülkenin diğer bölgeleri dikkat merkezinin dışında kalmıştı. Bu durum Başkent ve diğer şehirler arasında sosyo-ekonomik seviyede önemli fark yaratmıştır.

Azerbaycan’da 2004 yılına kadar ki durum değerlendirilerek, bölgesel kalkınma programının gerekliliği şöyle açıklanabilir:

Dünya tecrübesi göstermektedir ki, bölgelere arası dengeli gelişme ile bir ülkede daha yüksek ve kalıcı ekonomik başarılar elde etmek mümkün olabilir. Dolayısıyla Azerbaycan’ın da sürdürülebilir sosyo-ekonomik kalkınmasını sadece bir-iki şehrin ekonomik gücü ile gerçekleştirmesi mümkün değildi.

Azerbaycan’da mutlak anlamda ekonomik kalkınmanın sağlanması için diğer bölgelerde de ekonomik kalkınmaya özel önem verilmesi, programların kararlaştırılması ve belirli önlemlerin alınması gerekmektedir.

Tarım ve hayvancılık sektörüne belirli yardım ve indirimler yapılmakla birlikte, çiftçiler birçok problemle karşı karşıyaydı. Maddi bakımdan yeterli imkânı olmayan köylüler, kredi imkânlarından yeteri düzeyde faydalanamamaktaydı. Hatta bazı bölgelerde en küçük problemlerin çözümü bile mümkün olamamaktaydı. Doğal gazın, elektriğin olmaması ve tarım araçlarına ve teknik bilgiye duyulan ihtiyaç da diğer problemlerdi. Böyle bir ortamda devletin tarım sektöründeki müteşebbislere ilgisinin gerekliliği kaçınılmazdı.

Turizme yararlı olan bölgeler bakımsızlıktan kullanılamaz hale, harabeye dönmüştü. Zamanla Sovyetler mekanından, hatta diğer sosyalist ülkelerden kendine turist çeken turistik şehir Naftalan ilgisizlikle kendi haline terkedilmişti. Halbuki tarım ve turizmi kalkındıracak yatırımcıları bölgelere çekmek ve sosyo-ekonomik imkanları artırmak, şartları elverişli hale getirmek mümkündü. ABD, Almanya, Fransa, Japonya ve diğer gelişmiş ülkeler, sosyal kalkınma sahasında kazandıkları başarılı sonuçları, birçok açıdan ülkenin ekonomik kalkınmasına kompleks yaklaşımla, bölgelerin kalkınmasına dikkati artırmakla elde etmişlerdi.

Ülkede gerçekleşen yatırımların %80'i başkent Bakü'nün payına düşmekteydi. Ülkenin diğer bölgelerinde sanayi sektörü yok denecek kadar çok zayıf, mevcut müesseseler ise tam kapasite ile işlememekteydi. Ülkede sanayi potansiyelinin esas bölümünün Bakü ve ona yakın arazilerde yerleşmiş olması halkın aynı bölgelere akımını hızlandırmıştı. Söz konusu durum, bağımsızlık kazanıldıktan sonra diğer şehirlerde yaşayan nüfusun yoğun bir şekilde başkente akımına sebep olmuştu. Bölgelerde iş bulamayanlar Bakü'ye yönelmiştir ki, bu da sonunda başkentte nüfus yoğunluğunun artmasına ve iskan, ulaşım gibi birçok altyapı problemin meydana gelmesine neden olmuştu.

Bütçe'de diğer bölgelerin payı yaklaşık %10-12'idi. Ülkede yapılan yatırımların maksimum %15-17'si diğer bölgelere yapılmaktaydı.

Devlet bütçesinin mevcut durumu dikkate alındığında, ülke içi kaynaklar, bölgesel sürdürülebilir sosyo-ekonomik kalkınmaya imkân vermemekteydi. Bunun için de bölgelerde yabancı yatırım ağırlıklı özel teşebbüse ortamın yaratılması zorunluydu.

Öte yandan hem Bakü, hem de ülkenin diğer bölgelerinde kronik işsizliğin yaşanmakta olması nedeniyle, daha çok bağımsızlığın ilk yıllarında olmak üzere binlerce halk ülkeyi terk etmişti. Taşralıların Rusya'nın farklı şehirlerine iş bulmak amacıyla akımı da çok ciddi problemleri beraberinde getirmişti. En önemlisi ise sosyo-ekonomik durgunluk dolayısıyla bölgelerde yaşayan halkın mevcut hâkimiyete güveni zayıflamıştı.

Ülkede devlet istatistik komitesi verileri 67 şehrin, merkezi harcamalara bağlı olduğunu, yani bir bakıma sözkonusu şehirlerin ekonomik bakımdan başkente bağımlı olduğunu göstermekteydi. Ülke genelinde bölgelerin merkeze bağımlılığı %60'a yakındı. Sanayinin nispeten geliştiği Sumgayıt şehrinde bu oran %46.4, Gence'de %51.8, Mingeçevir'de %66.8 teşkil ederken, sanayinin çok zayıf ve ya yok denecek seviyede olduğu Gebele'nin başkente bağımlılığı %90.7, Daşkesen'in %90.2, Yardımlı'nın %93.5 ve Haçmaz'ın %80.6'dı. Bu bağımlılık oranları ancak bölgelerin kalkınmasına kompleks yaklaşım sonucunda azalacaktı.

Kısaca, bölgelerin servetlerinden verimli istifade ederek; tarım ürünleri üretimini artırmak, petrol dışı sanayi sahalarının; imalat sanayisinin, hizmet ve diğer altyapı donanımlarının, turizmin kalkınmasını temin etmek, istihdamın seviyesini yükseltmek ve halkın yaşam standardını daha da iyileştirmek amacıyla bölgesel kalkınmaya yönelik bir program gerekliydi.

Nihayet 2004 yılından itibaren Azerbaycan'da, çözümü zaruri olan meselelerden biri olarak; bölgelerde özel teşebbüsün gelişmesini teşvik edip işgücü, tabii ve ekonomik potansiyelden verimli şekilde yararlanarak ekonominin sürekli kalkınmasını, işgücünün istihdamının artırılmasını ve böylece ülkede yoksulluk seviyesinin azaltılmasını sağlamak üzere bölgesel sosyo-ekonomik kalkınma bakımından yeni bir aşamaya adım atılmıştır.

4.3.1.1. 2004-2008 Bölgesel Sosyo-Ekonomik Kalkınma Programı

Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik kalkınmasının hızlandırılması hakkında 24 Kasım 2003'de Cumhurbaşkanı tarafından verilen karar (ferman) ile ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasının esas istikametleri belirlenirken, aynı zamanda bölgelerin kalkınması hakkında özel bir devlet programının hazırlanması hakkında da emir verilmiştir.

11 Şubat 2004'de ise ülke Cumhurbaşkanı İlham Aliyev "Azerbaycan bölgelerinin 2004-2008 yıllarda sosyo-ekonomik kalkınması ile ilgili devlet programının onaylanması

hakkında” bir karar (ferman) imzaladı. Tasdik edilen Program, Azerbaycan ekonomisinin dengeli ve sürekli gelişmesini belirleyen çok önemli bir belgedir. Devlet Programı’nda ülkenin ekonomik bölgelerinin tarım, sanayi ve sosyal alanlarının kalkınmasını hızlandırmaya, altyapının kurulmasına ilişkin konular net olarak ifade edilmiştir.¹⁹⁶

Azerbaycan’da 15’den çok Devlet Programı uygulamaya konulmuştur. Bu programların her biri milli ekonominin serbest piyasa ekonomisine göre yeniden yapılanmasını gerçekleştirerek, Azerbaycan’ın uluslararası ekonomik entegrasyonunu hızlandırmayı, halkın refah seviyesini iyileştirmeyi, yoksulluk ve işsizliği azaltmayı amaçlamıştır. 11 Şubat 2004 tarihli Devlet Programı da bölgelerde sosyal problemlerin giderilmesi, işsizliğin azalması kısaca halkın refah seviyesinin iyileşmesi adına zamanında atılan bir adım olmuştur. Ancak bölgelerin kalkınması hakkındaki Program diğerlerinden daha büyük öneme sahiptir:

Cumhurbaşkanı tarafından söz konusu devlet programının onaylanması, yönetimin bölgelere gösterdiği ilgi ve bölgesel sorunları çözmeye dönük atılan en önemli adım olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla söz konusu Devlet Programı, Azerbaycan’da bölgelerin ekonomik potansiyellerinin ve doğal kaynaklarının verimli bir şekilde değerlendirilmesi ile başta tarım sektörü olmak üzere petrol dışı sektörleri canlandırmak ve geliştirmek, böylece ülkede istihdam seviyesini arttırarak halkın gelir seviyesinin ve geçim standardının arttırılmasını sağlamaya yönelik atılmış olan en önemli adımlardan biridir.

Elbette ki, her bir ülkede var olan mevcut tabii ve beşeri potansiyelin verimli şekilde kullanılabilmesi için, altyapının çağdaş taleplere cevap veren bir seviyede olması gerekmektedir. Bu bakımdan da Program büyük önem arz etmektedir.

Yapılacak faaliyetlerin somut olarak belirlenmesi ise Program’ın verimliliğini artırıcı unsurdur.

¹⁹⁶ Atakişiyev Müşfiq, **Ülke Ekonomisi Dinamik Olarak Kalkınmakta**, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü, 2006; s. 231

Devlet Programı'nda bölgelerde ekonominin kalkınmasını hızlandıran önlemler, bununla ilgili devlet politikasının temel istikametleri belirlenmiştir. Devlet Programı üç bölümden ibarettir. Birinci bölümde Azerbaycan'ın ekonomik rayonlarının genel yapısı, ikinci bölümde 2004-2008 yıllarında bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınmasının esas hedefleri, üçüncü bölümde ise bölgelerde Program çerçevesinde uygulanması dikkate alınan önlemler ve bu önlemlerin uygulayıcıları ve uygulanma süresi hakkında bilgiler yer almaktadır.

Her bölgedeki problemler ve problemlerin çözümü için takvim belirlenerek hangi kurumlar tarafından problemlerin çözüleceğinin ifade edilmiş olması da Program'ı önceki programlardan farklı kılan noktalardan biridir.

Devlet Programı çerçevesinde uygulamaya konulan önlemlerin; devlet bütçesi, Özel Teşebbüse Yardım Milli Fonu, bütçe dışı devlet fonları, ticari bankalar ve banka olmayan kredi teşkilatlarının kredileri, uluslararası teşkilatların ve yabancı devletlerin finansal kaynakları, yerli ve yabancı iş adamlarının finansal kaynakları ve kanunla yasaklanmayan diğer kaynaklardan elde edilen kaynaklarla finanse edilmesi dikkate alınmıştır. Bu dönemde Devlet Petrol Fonu'nun kaynaklarından da yararlanılacaktır. Programın yürütülmesi için yerli finans kaynakları tahminen 5-6 milyar Manat hacminde olacaktır.

Bölgesel sosyo-ekonomik kalkınmaya yönelik hazırlanan söz konusu Devlet Programı'nda;

- Makroekonomik istikrarın devam etmesi,
- Düşük orandaki enflasyonun devamı,
- Optimal devlet düzenlemesi, yatırımların öncelikli alanlara yöneltilmesi,
- Tarım sektöründeki sürdürülen reformların ikincisinin gerçekleştirilmesi,
- Özel teşebbüsün bölgelerde gelişmesi amacıyla özelleştirmenin hızlandırılması,
- İhracat potansiyelinin artırılması, petrol dışı sektörlerin gelişmesi amacıyla yatırım teknolojilerinin tatbikine yönelen yapısal politikaların uygulanması,

- Özel teşebbüs için yatırım ikliminin iyileştirilmesi ve
- Sosyal hizmetlerin seviyesinin yükseltilmesi başlıca istikametler olarak belirlenmiştir.

Programın amacı;

- Mevcut potansiyelden en iyi şekilde faydalanarak, her bir bölgede ve farklı sektörlerde ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek,
- Üretime yönelik işletmelerin faaliyetinin yeniden başlatmak ve genişletmek,
- İhracata yönelik üretimi teşvik etmek,
- Yerli teşebbüsü geliştirerek halkın gelir seviyesini iyileştirilmek,
- İstihdam seviyesini artırmak, özellikle de gençlerin verimli alanlarda istihdamını sağlamak ve
- Ülke ekonomisinin dinamik kalkınmasını temin etmek olarak tespit edilmiştir.

Bölgelerin geleneksel üretim alanlarının yeniden inşası ve yeniden kurulması, yeni üretim alanlarının inşası, yerli kaynaklardan istifadede verimliliğin artırılması, bölgelerin kalkınması için gerekli altyapının kurulması, yeni iş yerlerinin açılmasının teşvik edilmesi, bölgelere yatırımları yönleltmek için gerekli yatırım ikliminin oluşturulması temel amaçlar olarak belirlenmiştir.

Bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınması ile ilgili Devlet Programı'nda ülkenin 10 ekonomik coğrafi bölgesinde (rayon) 30 temel projenin hayata geçirilmesi planlanmıştır. Bunlar yeni tesislerin inşa edilmesi ve turizm altyapısının kurulması ile de ilgilidir. Programda eğitim, sağlık, tarım gibi sosyo-ekonomik hayatın bütün alanlarında düzenlemelerin yapılması hedeflenmiştir.

Devlet Programı ile 2008'de toplam Gayri Safi Milli Hasılda (GSMH), 2003 ile mukayesede 2.3 kat artışa, özel sektörün GSMH'daki payının ise %85'e ulaşması hedeflenmiştir. 2008 yılı sonu itibariyle program çerçevesinde yapılacak yatırımların

%60'ının bölgelere plase edilmesi de hedefler arasındadır. Programın uygulanacağı 5 yıl içerisinde 600 bin iş yerinin açılması ve ortalama aylık ücretlerde 3.1 kat artış sağlanmasında hedefler arasında dikkat çekmektedir.

Yatırımları teşvik, yeni işyerlerinin açılması, emek piyasasının geliştirilmesi böylece istihdam düzeyinin artırılarak işsizlik ve yoksulluk düzeyinin azaltılması amacıyla hukuki ve idari bakımdan birçok düzenlemeye gidilmiştir. Bu çerçevede 26 Ekim 2005'de "İstihdam Stratejisi (2006-2025)", 15 Mayıs 2007'de söz konusu stratejisinin yürütülmesi amacıyla 2007-2010 yıllarını kapsayan Devlet Programı Cumhurbaşkanı tarafından tasdik edilmiştir.¹⁹⁷

Petrol ve doğal gaz dışı sektörlerin ve Bakü dışı bölgelerin sosyo-ekonomik gelişimi amacıyla hazırlanan ve 2004-2008 yıllarını kapsayan birinci Bölgesel Kalkınma Programı çerçevesinde ülkede birçok sosyal ve ekonomik sahada kurumlar açılmıştır. Bölgelerde yatırım ikliminin elverişli hale getirilmesi amacıyla ulaşım ve haberleşme gibi altyapıya yönelik önemli yatırımlar yapılmış, kurumsal, hukuki ve idari düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Ülkenin imkânları çerçevesinde, "Agrolizing" şirketi aracılığıyla tarım sektörüne kredi verilmiştir.

Uluslararası kuruluşların bölgelere yöneltilmesi amacıyla Azerbaycan'ın sekiz ekonomik bölgesinde forumlar düzenlenmiştir. Bu forumlarda birçok projeye imkân sağlanmıştır.

Bölgesel Kalkınma Programı çerçevesinde, bölgelere yatırım yapmak isteyen hem yabancı, hem de yerli iş adamlarına yapılan teşvik ve düzenlemeler sonucunda, 2004-2007 yılları arasında %80'i Bakü dışında olmak üzere 600 binden fazla işyeri açılmış, istihdam hacmi artmış, başta tarım sektörü olmak üzere ithalatı ikame edecek şekilde yerli üretim

¹⁹⁷ "Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin Sosyal Ekonomik Kalkınması Devlet Programı (2004-2008) Uygulaması Sürecine İlişkin 2006 Yılı Raporu", **Azerbaycan İktisadi İnkışaf Nazirliyi Yayınları**, Bakı, 2007; 2

düzeyi artmıştır.¹⁹⁸ Bölgelerde yerli kaynaklardan verimli olarak faydalanmak amacıyla üretim, imalat, turizm, ticaret, hizmet ve diğer alanlarda işletmeler kurulmuş ve faaliyeti durdurulan birçok işletmelerde yeniden üretime başlanmıştır. Özel sektörün GSMH'daki payı ise %86 olmuştur.

Bölgelerde insanların satın alım gücünü arttığı, beklentilerinin olumlu hale dönüştüğü görülmektedir. Kısaca, beş yılı kapsayan “Azerbaycan'da Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Kalkınması Hakkında Devlet Programının (2004–2008)” uygulamay konulması ile birlikte, ülkenin bütün bölgelerinde ekonomik açıdan büyük canlanma görülmeye başlamıştır.

Komşu ülkelerden Ermenistan ve Gürcistan'a oranla Azerbaycan'ın elverişli ekonomik-coğrafi şartları, ekonominin bölgesel yapısının verimli şekilde yapılandırılmasına imkân vermektedir. Bölgesel ekonomik kalkınmanın da başlıca belirleyicilerinden biri olan yabancı sermayenin ayrı-ayrı her bir bölgeye çekilmesi, varılması gereken hedefler açısından gereklidir. Ülke yönetiminin kaynaklardan maksimum derecede yararlanılması için gerekli şartları oluşturması ve teşvik etmesi halinde, bölgelerde yer alan enerji kaynakları, insan kaynakları ve tabii servetler, bölgesel sosyo-ekonomik kalkınmaya imkan verecek potansiyeldedir. Bölgeler pamuk, üzüm, tütün, meyve-sebze gibi tarım ürünlerine elverişli iklim ve arazi şartlarına sahiptir, kaynak suları ile zengindir. Hammadde rezervleri bölgelerde sanayi sektörünün, özellikle imalat sanayisinin gelişmesine imkan verecek düzeydedir.

4.3.1.2. Özel Ekonomik Bölgelerin Kurulması

Küresel dünyada mal ve sermayenin dolaşımından daha fazla pay almak isteyen ülkeler yeni stratejiler geliştirmektedir. Serbest bölge uygulamaları da bu stratejilerden biridir. Serbest bölge uygulamaları gelişmekte olan ya da değişim sürecindeki ülkeler bakımından uluslararası ticaret ve yatırım imkânlarından daha etkin yararlanma ve ilave istihdam alanları oluşturma fırsatları sağlamaktadır. Serbest bölgelerin, hukuki

¹⁹⁸ Kerimov Qeşem, “Hazar Sözde ve İş'te”, **Bilim ve Hayat Dergisi**, Bakü, No.4, Nisan 1989; s. 1-2

çerçevesi ülkeler arasında farklılık göstermekle beraber, temelde gümrük işlemlerinin askıya alındığı ve yatırımların değişen oranlarda teşvik edildiği özel bölgelerdir. Büyük tüketim merkezlerine yakın ticaret yolları üzerinde kurulan ticaret kolonilerinin “serbest alan” veya “gümrük dışı bölge” haline getirilmesiyle ortaya çıkan serbest bölgeler, ekonomik gelişme ve kalkınma amacıyla çeşitli model ve isimler altında serbest ticaret ve üretim bölgeleri olarak dünyada yaygınlaşmaya başlamıştır.

Farklı ülkelerdeki serbest bölge uygulamaları dikkate alındığında “gümrük hattı dışında sayılma” ve “özel teşviklerin sağlanması” gibi ortak özellikler bulunmakla beraber, ülkelerin ekonomi ve ticaret politikalarının yanı sıra, sosyal ve siyasal durumlarına göre de bazı farklılıklar bulunabilmektedir. Uygulamadaki söz konusu farklılıklar nedeniyle serbest bölge ile ilgili terminolojide çeşitlilik hâkimdir. Özel ekonomik bölge terimi de yaygın terim olan serbest bölge uygulamaları arasında yer almaktadır. Yine de serbest bölgeler, özel ekonomik bölgelerden bazı bakımlardan farklılık göstermektedir. Serbest bölgelerin doğrudan okyanuslara çıkışı bulunmaktadır. Ayrıca serbest bölgelerde bazı önemli teşvikler, gelir vergisinden muafiyet gibi çeşitli ayrıcalıklar bulunmaktadır. Özel ekonomik bölgelerde ise teşvik ve muafiyetler serbest bölgelere mukayese ile farklı karaktere sahiptir; aşamalı ve sınırlıdır. Özel ekonomik bölgelerin okyanuslara çıkışı da önemli değildir.

Azerbaycan’ın elverişli coğrafi, ulaşım ve ekonomik şartları da ülkede serbest veya özel ekonomik bölgelerin kurulmasına imkân vermektedir. 2007 yılına kadar zaman zaman gündeme gelen serbest ya da özel ekonomik bölgelerin kurulmasına ilişkin ilk somut adım, Mart 2007’de Cumhurbaşkanı tarafından imzalanan “Azerbaycan Cumhuriyeti”nde Özel Ekonomik Bölgelerin Kurulması Hakkında” bir karar (ferman) ile atılmıştır.¹⁹⁹ Söz konusu kararın ardından gerekli kanuni ve kurumsal düzenlemelerle ilgili hazırlıklar başlamıştır. Azerbaycan’ın yabancı ülkelerle ticari ilişkilerine ve ülke halkının refah seviyesinin yükselmesine, gelir dağılımında adalet ve bölgelerarası dengeli ekonomik kalkınmaya yardımcı olmak amacıyla, özel ekonomik bölgelerin kurulması için kanuni düzenlemeler

¹⁹⁹ Azerbycanda Özel Ekonomik Bölgeler, **Yeni Azerbaycan Gazetesi** - <http://www.yeniazərbaycan.com/news/9211.html> - (01.01.2010)

dışında özel bölgelerin kurulacağı alanların tespiti gibi çeşitli çalışmalar da yapılmaktadır.²⁰⁰

Birçok ülkede faaliyet göstermekte olan serbest ve özel ekonomik bölgelerin Azerbaycan'da kurulması, aynı zamanda ülkenin Dünya Ticaret Örgütü'ne üyelik sürecine ve ülkenin küreselleşen dünya ile entegrasyonuna, petrol dışı sektörlerin gelişmesine ve dış ticaret hacminin artmasına da ivme kazandıracaktır. Elbette özel ekonomik bölgelerin kurulması için vergi, gümrük ve ulaşım tarifelerinde indirimlere gidilmesi ile yabancı yatırımların petrol dışı sektörlerle daha fazla çekilmesi mümkün olacaktır. Özel ekonomik bölgelerin kurulması, piyasalarda rekabet ortamına, mal ve hizmetlerin üretimine, yeni işyerlerinin açılmasına, böylece ekonomik kalkınmaya hız kazandıracaktır.

Kısaca Azerbaycan'da özel ekonomik bölgelerin kurulması;

- Ülkenin petrol dışı alanlarda ihracat yapabilmesi için gerekli yatırım ve üretimin artmasına;
- Petrol dışı sektörlerle yabancı sermaye yatırımlarını ve teknoloji girişini sağlayarak toplam dış ticaret hacminin artmasına;
- Dış finansman ve ticaret imkânlarından daha fazla yararlanılmasına;
- Yerli üreticilerin dünya piyasalarındaki fiyattan ve düzenli şekilde girdi temin etmelerini sağlayarak uluslararası rekabet güçlerine katkıda bulunmasına;
- İhracata dönük sanayilerin gelişmelerini teşvik etmek suretiyle ihracatın artmasına;
- Ülkeye petrol ve doğal gaz ihracı dışında döviz girişinin artmasına;
- Yeni iş imkânları yaratarak istihdam sorununun çözülmesine;
- Gelişmiş üretim ve yönetim tekniklerini ülkeye getirerek ekonomik standartların yükselmesine imkân verecektir.

²⁰⁰ Serbest Ekonomi Bölgeleri, **Azerbaycan Zaman Gazetesi** - <http://www.zaman.az/az/detaylar.do?load=detay&link=27905> (25.01.2010)

SONUÇ

Coğrafi olarak ülkenin, perde arkasında yüz yılların amaçlı oyunlarının durduğu çok kritik politikaların kıskaçında bulunması son yılların Azerbaycan'ına tarihi enerji kaynağının mevcudluğu ile az bile olsa gerek ekonomik gerekse de siyasal ilerlemelere neden olmaktadır. Bu, iktisatçılarca “boom” diye tabir edilen tek kaynak ihracına/üretimine dayalı hızlı ekonomik büyüme demektir.. Nerdeyse Azerbaycan son yıllarında dünyada GSMH'nin artımı üzere 1.sırada bulunmaktadır. Fakat durmadan fiyatlardaki artış ve enflasyonun yükselmesi gelecek büyük bir riskin habercisi olsa gerek. Milli Banka bu konuda kurlarda düzenleme politikaları uygulamaları ile enflasyonu önlese bile diğer taraftan özellikle tarım ve ihracat gibi alanlarda problemlerin artması meydana gelebilmektedir.

Soz konusu petrol gelirlerinin en üst düzeyde olduğu dönemse, Nijerya'da fakirlik düzeyinin %90'ları geçtiği seneler zaten petrol gelirlerinin en üst düzeyde olduğu bir dönemde bulunmaktaydı.

Devlet, Petrol Fonu kurmak, Bölgesel Gelişim Programları gerçekleştirmek özellikle tarımda, ihracatta destek amaçlı yardımlar çoğu zaman hedefini söz konusu alanların altyapılarını sıfırdan inşa etmek veya onarım kapsamında bulmaktadır.

Yapılmış ve yapılmakta olan girişimler petrol gelirlerinden şu ana kadar devlet bütçesine kayda değer nitelikte ve miktarda potansiyel sağlamış değil. Yine petrol gelirleri devlet bütçesini “şişirmekte” devam ediyor. Yerel ve yabancı araştırmacıların önerileri ise Fon başta olmak üzere uygulamaların öylesine yapılması gerek ki kararlardan sonraki aşama olan uygulama en kısa zamanda bütçede etkin bir gelir kaynağına dönüşsün. Gerçi petrolün dünya pazarındaki fiyatı küresel kriz öncesi ve sonrası ile kıyaslandığında neredeyse %50 civarında bir farkla azaldığı bir gerçektir. Bu gerçeklik ve petrol gelirlerinin bütçede büyük paya sahip olması ise bir risk olarak beraberinde manatın fiyatının yabancı dövizle oranla daha da pahalılaşması anlamını ifade ederki nitekim bu da Azerbaycan

ekonomisine “Hollanda Hastalığı”nın belirip gelişmesine en müsait zemini hazırlamaktadır.

En iyi alternatif ve kapsamlı çözüm adına başta bir kere ülke ekonomik sisteminde reformlar yapmış değil, serbest girişimcilik adına dinamik ortam bulunmamakta, vergi sistemi halen devam etmekte olan bürokratik engellere takılı bulunmaktadır. Bunun için sağlam adımlar şeffaflık, sorumluluk ve maksimum yararlılık prensiplerine dayalı yapılmalıdır. Gelecek adına vazgeçilmez yatırım alanı olan eğitim, sağlık gibi sektörlerde insan faktörüne her zaman ve her yerde yapılabilir yatırım ise ekonomi ve bütünüyle devleti etkin ve önemli kılmak adına önemli bir kaynaktır.

KAYNAKÇA**KİTAPLAR**

Abasov Çingiz, **Azerbaycan'ın Dünya İktisadiyatına Entegrasiya Yolları**, Bakü, Elm, 2005

Ahundov Fuad, Aliyev Fikret, **World War-II and Azerbaijan**, 50th Anniversay of the Allied Victory, Azerbaijan International Magazine, Summer, 1995

Aliyev Ali, **Sovyet Hakimiyeti Yıllarında Azerbaycan Petrol Senayisi'nin İnkişafı**, Azerneşr, Bakü, 1987

Aliyev İlham, Muradverdiyev Akif, **Dünya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü**, Bakü, 1998-1999

Aliyev İlham, İbadov Sabit, **Azerbaycan Ekonomisi**, Bakü, Ağrıdağ Neşriyyatı, 1999

ANİRM, **Petrol ve Fakirlik**, Himayedar Humanitar Teşkilatı Yayınları, Bakü, 2006

Armaoğlu Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1980-1990**; 2. Baskı, Cilt 2, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992

Azerbaycan'ın Maden Sanayisi, **Toplumun Merak Ettiği Sorular**, Yeni Nesil Neşriyatı, Bakü, 2005

Azerbaycan Tarihi, Cilt 3/1, Bakü, 1973

Bunyadov Z. M, Yusufov Y.B., **Azerbaycan Tarihi**, C.1 Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994

Cafersoy Nazim, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran1993)**, Ankara, ASAM Yayını, 2001

Çemenzeminli Yusuf Vezir, **Tarihi Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan**, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 1993

Dural Betül Yüce, **Geçiş Ekonomileri Plandan Piyasaya**, Beta yayınları, İstanbul, 2007

Eliyev F. Ş., **Azerbaycan Cumhuriyetinin Yeraltı Suları ve Kaynaklarından Kullanım ve JeoEkoloji Problemleri**, Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakü, 2000

Ehmedov İngilab, **Dünyanın Petrol Rezervlerinde Azerbaycanın Yeri, Petrol Sazişleri, Şeffaflık**, PFMC yayınları, Bakü, 2006

Haşimov Neriman. N., **Azerbaycan Petrolleri**, İlim Basın Evi, Bakü, 1954

Himayedar Humanitar Örgütü, Azerbaycan Petrol Sanayisi Üzere Enformasyon ve Kaynak Merkezi, **Petrol Hakkında 100 Soru-100 Cevap**, Bakü, 2003

Himayedar Humanitar Örgütü, Azerbaycan Petrol Sanayisi Üzere Enformasiya ve Kaynak Merkezi, **Petol ve Fakirlik**, Bakü, 2006

Hüseynov Telman, **Sanayinin İktisadiyatı**, Azerneşr, Bakü, 2000

Hüseynov Adil v.d., **Paranın kıymetlenmesi ve Ekonomik Kalkınma**, Sada Neşriyatı, Bakü, 2005

İbadoğlu Qubad, **Petrol Ekonomisinin Temelleri, Petrol, Sazişler, Şaffalık, PFMC Yayınları**, Bakü, 2006

İlhan Suat, **Türkiye'nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları No; 134, Ankara, 1993

İskender Murat, **Azerbaycan'da Ekonomik Sistemin Dönüşümü, Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı**, TASAM Yayınları, İstanbul, 2004

Gadjiyev B.A., **Azerbaycan Milli Petrol Sanayisinin Merkezidir**, Maarif Basın Evi, Bakü, 1977

Karadağ Raif, **Petrol Fırtınası**, Divan Yayınlan, İstanbul, 1988

Kut Gün, **Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Uluslararası Ortam, Bağımsızlığın İlk Yılları (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan)**, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, No; 1723, Ankara, 1994

Mirzacanzade Azad, **Petrol ve Petrol Sektöründeki Teknolojik Gelişmeler**, Bakü, Maarif Yayınları, 1993

Mirzeyev Memmed, Canali Mirzeliyev, **Neft Hakkında Ne Bilirsiniz?**, Bakü, MBM Nesriyatı, 2005

Musayev Malik. E, **20. Asrın Başlarında Bakü Şehrinin Ticareti**, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1975

Nebiyev Nebi, **Ekonomi, Toplum ve Ekoloji Şartları**, Ağrıdağ Neşriyyatı, Bakı, 2000

Nesibli Nesib, **Azerbaycan'ın Geopolitikası ve Petrol**, Hazar Üniversitesi Matbaası, Bakü, 2000

Öztürk Mustafa, **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, İstanbul, Alfa Yayınları, 1999

Rizvankızı Himayet, **Azerbaycan'ın Maden Sanayisi**, Yeni Nesil Neriya, Bakü, 2005

Seriahmetoğlu Karagür Nesrin, **Petrolün Sihirli Dünyası**, Bakü, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007

Solovyov Vladimir, Safronov İvan, **Bazovaya Ataka**, Kommersant, 22 Aralık 2005

Velili Mehemmedhesen, **Azerbaycan**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993

Veliyev Dünyamalı, **Küreselleşme Sürecinde Azerbaycan'ın Dünya Maliye Piyasasına Entegrasyonu**, Azerbaycan Üniversitesi Yayınları, Bakü, 2006

Veliyev Zaur, **Devlet Bütçesi**, Bakü, Ekonomik Reformlar Merkezi Yayınları, Bakü, 2006

Yaqubov Ş. E., Mahmudzade A. M., **Azerbaycan'da Yapılan Tarım Reformlarının Değerlendirilmesi, Azerbaycan'da Ekonomik Reformların Gerçekleştirilmesi Özellikleri ve Sorunlar**, İktisadi İnkişaf Bakanlığı, Ekonomik Reformlar Merkezi, Bakü, 2001

Yüksel Özgür, **Türkiye ve Türk Dünyası**, Türkiye Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, 1997

DERGİLER

Aliyev Natık, “Petrol Azerbaycan’ın Milli Serveti”, **Diyalog Avrasya Dergisi**, Şubat, 2001

Atigga, Ali A, “How Oil Revenues Can Destroy a Country”, **Petroleum Intelligence Weekly**, October, 1998

“Azerbaycan Ülke Raporu”, **DPT Müsteşarlığı Dış Ekonomik İlişkiler Genel Müdürlüğü**, Ankara, Mayıs, 2002

“Azerbaycan”, **İTO Yayınları**, No 1992-28, İstanbul, 1992

“Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bölgelerinin Sosyal Ekonomik Gelişimi Devlet Programı’nın (2004-2008 seneleri) Uygulanması Süreci ile İlgili 2006 yılı Raporu”, **Azerbaycan İktisadi İnkişaf Bakanlığı Yayınları**, Bakı, 2007

“Azerbaycan Resublikası’nda İnsan İnkişafı Konusunda Rapor”, **Birleşmiş Milletler Teşkilatı’nın İnkişaf Programı**, Bakı, 1998

Azerbaijan IMF Economic Review, **Washington DC**, May, 1992

Azerbaycan Cumhuriyeti Yabancı Sermaye Kanunu, Bakü, 2000

Azerbaycan’da Yeniden Yapılanma ve Ekonomik Yükselişin Orta Vadeli Programının Esas İstikametleri (1997 – 1999), Azerbaycan Cumhuriyet Bakanlar Kurulu Yayını, Bakü, 1996

“Azerbaijan Country Profile 2005”, **EIU**, London, 2005

Bağırov Sabit, Hazar: Dünya Enerji İhtiyacının Yeni Merkezidir?, **Meşveret**, No: 5 (41), Avgust 2001

“Baku-Tblisi-Ceyhan Pipeline”, **Energy Ecology Economy Popular – Science Journal**, 13. sayı, 2003

Bal Halil, “Azerbaycan’da Petrol ve Petrol Endüstrisine Genel Bir Bakış”, **Kafkas Araştırmaları Dergisi**, Sayı 4, İstanbul, 1998

Barylskı Robert, Russia, “The West, And The Caspian Energy Hub”, **Middle East Journal**, V.49, No.2, Spring 1995

Beşirov Hazar, “Azerbaycan’da Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Gerçekleştirilen Reformlar Sosyo Ekonomik Sonuçları”, (**Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmam Yüksek Lisans Tezi**), İstanbul, 2002

Ceferzade İmran, “Esaslı İnkişaf Yılları”, **İktisadiyat**, 18 Oktyabr-1 Noyabr 2001

“Coreden W. Mark, Booming Sector and Deindustrialization in a Small Open Economy”, **Economic Journal** 92, 1982

“Country Profile-Azerbaijan”, **Economist Intelligence Unit**, ARDNŞ ve ABEŞ bilgileri, 2002

Croissant Michael P., “Transkafkasya'da Petrol ve Rus Emperyalizmi”, **Avrasya Edütleri**, C.3, S.1, 1996

Çelik Kenan, “Kalaycı Cemalettin, Azeri Petrolünün Dünü ve Bugünü”, **Journal of Qafqaz University**, V.II, No.II, 1999

Dikbaş Kadir, “Hazar Petrolleri ve Avrasya Enerji Koridoru”, **Diyalog Avrasya Dergisi**, S.1, 2000

Emiraslanov Azer, “Dövlət Müstəqilliyi və Milli İqtisadiyyatın Formalaşması Problemləri”, **Məşverət Bülteni**, No:7 (43), Oktyabr 2001

EIU, **Azerbaijan Country Profile**, 2005, London, 2005

Ertan Efegil, “Bakü Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesinə Sistemətik Bakış”, **Türkistan News**, 20 September 1999

“Esas Makroekonomik Göstərgələr”, **Turan Haber Ajansı Bülteni**, Bakü, 2001

Eyyubov Mezeddin, “Serbest Pazar Ekonomisine Geçiş və Sənaye Sitesi”, **Məşverət**, No,7 (43), Oktyabr 2001

Hasanov Jamil, “The Struggle for Azerbaijani Oil at the End of World War I”, **Caspian Cossroads Magazine**, V.2, S.4., Spring, 1997

Hesənov Rəsim, “Azərbaycan’ın Ekonomik Kətkinmə Paradigması və Ekonomik Güvənlik Konseptinin Seçimi, Bağımsızlığın On Yıllığı, Başarılarımız, Kaybettiklerimiz”, **Azərbaycan Nəminə Toplumsal Forum, Açık Çemiyət İnstitutu, Məşverət Bülteni**, No, 7 (43), Bakü, 2003

Kerimov Qeşem, **Xezer Sözdə və Eməldə, Bilim və Hayat Dergisi**, Bakü, No.4, Nisan 1989

Mehdiyev Azer, “Azərbaycan’ın Dünya İqtisadiyyatına İntegrasiyasının Reallıqları”, **Ekspert İqtisad Jurnalı**, No.7-8, 2001

Memmedov R. H., Beherçi T, Süleymanov T. Q., “Azerbaycanın Tebii Servetlerinden”, **Odlar Yurdu Üniversitesi'nin Ekmi ve Pedaqojik Haberleri Dergisi**, No:12, 2004

Muradov M, “Petrol Gelirleri: Sorunlar, Hollanda Hastalığı ve Sorunun Çözüm Yolları”, **İktisadi İnkışaf**, N:1, Bakü 2005

Muradov Reşad, “Azerbaycan’ın Ekonomik Yapısı, Potansiyeli ve Yatırım İmkanları, Türk Cumhuriyetlerinde Yatırım İmkanları”, (Editör: Hasan Selçuk), **Türkasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM) Yayınları**, No: 5, İstanbul, 2004

“Oil of the Caspian Region, The Problems and Prospective”, **Trend Magazine**, No; 4 (5), May 1996

Pala Cenk, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi’nin Hazar Bölgesi ve Türkiye Açısından Önemi, **Stratejik Araştırmalar Dosyası**, Yıl:3, Sayı:14, 2002

“Petrol ve Yoksulluk”, **Himayedar Humanitar Örgütüne bağlı Azerbaycanın Petrol Sanayisi üzere Enformasiya ve Resurs Merkezi**, Bakü, 2006

Sabit Bağirov, “Azerbaijan Oil; Glimpes of a Long History”, **Perceptions**, July - August, 1996, vol.1, No.2

Qasımlı Vüsal, Ekonominin Petrol Yüzükaralığı, **Hesabat Dergisi**, Sayı:1, Nisan 2005

Samsunlu Ahmet, Deniz Kirliliği ve Kontrolü, **İTÜ Yayınları**, No.1555, İstanbul, 2000

Seferov Rehman, “Azerbaycan Nüfusunun Yerleşim Özelliklerine İlişkin Bir İnceleme”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 21, 2007

Süleymanov Alekper, “Perspektivi Osvoyeniya Morskikh Neftgazovih Resurov Kaspiya”, **Consulting and Business**, S.2, 2000

Sadıgov Sahin, “Azerbaycan’ı Gelecekte Daha Buyuk Basarılar Bekliyor”, **Ekonomi ve Denetim**, No: 6, Haziran 2003

GAZETELER

Atsız, Yağmur, Zirve II, **Milliyet**, Ocak 2007

Gubali Ali Nail, Repörtaj, “Hollanda Sendromu Ekonomistlerin Gündeminde”, **Gözlem Gazetesi**

Bayramov Vugar, “Petrolün son fiyat azalmaları ne ved ediyor?” - **Gündelik Azerbaycan Gazetesi**,

Holland Hastalığı Nasıl Meydana Geldi? - PFMC Ekspert Grubu, **525. Gazete**, 25.12.2006

Holland-Afrika Hastalığı ve Esas Özellikleri, **Bakı-Haber Gazetesi**, 30 Nİsan- 1 Mayıs 2005

Memmedli Asif ., “Eflasyon Büyük Adımlarla İlerliyor, **Tezadlar Gazetesi**, 9.12.2007

Mustafa Aziz, “Bakü-Ceyhan: Tarif Baş Ağrıdacaq”, **Azerbaycan Zaman Gazetesi**, 7-8.03.2000

Mövsumov Şahmar, “Yıllık Gelir”, **Yeni Müsavat Gazetesi**, 2 Kasım, 2006

Mustafa Eziz, “Bakü Siyasi Oyunlara Son Koyuyor”, **Azerbaycan Zaman Gazetesi**,

30.11.1999

Yusifzade Hoşbaht, “Neft Magnatları”, **Ayna Gazeti**, 5–12 Ocak 1995

Zöhrab İsmayıl, “Azerbaycan Bakü-Ceyhan Marşrutuna Üstünlük Verir”, **Azadlıq Gazetesi**,

Yusufov Nijat, “Ceyhan Plan Moves Step Up”, **Baku Sun Newspaper**, V.3, 5 May 2000

İNTERNET

http://www.cbar.az/assets/1102/2009-cu_ilin_III_RUBU.pdf

<http://www.nba.az/assets/882/XSB.2009.Q1.pdf>

www.azstat.az

www.socar.gov.az

<http://www.zaman.az/az/detaylar.do?load=detay&link=>

<http://www.yeniazərbaycan.com/news/9211.html>

www.yeniazərbaycan.com/news/5143.html

<http://himayadar-az.org/inform/HOLLAND%20SINDROMU.htm>

<http://www.atib.az/Domains/atib/assets/file/default/Bulleten.pdf>

www.elibrary.az/docs/xs/fes2/2008.pd

<http://www.geocities.com/EnchantedForest/Glade/6314/hollanda.doc>

<http://www.oncevatan.com.tr/Detay.asp?yazar=42&yz=12650>

www.tezadlar.az

www.socar.gov.az

http://www.eiti-az.org/ts_gen/azl/news/2006/musabiqe1.htm

<http://www.gozlemgazetesi.com.tr/arsivsonuc.asp?ID=389>

<http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=48&sayfa=53>

www.kosgeb.gov.tr

<http://www.baki-xeber.com/new/2009/12/30/get=38414>

<http://deyerler.org/8657-neft-v-azrbaycan-problemlr-perspektbvlr.html>

www.musavirlikler.gov.tr/.../Müteahhitlik%20Hizmetleri%20Ülke%20Profili.doc

<http://www.deik.org.tr/Bultenler/Azerbaycan-Nisan/2006.pdf>

www.cesd.az/crisis.doc

www.bp.com

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>

<http://www.taxes.gov.az>